MICHAEL FOLEY

SAÇMALIKLAR ÇAĞI

MODERN HAYAT NEDEN MUTLU OLMAYI ZORLAŞTIRIYOR?

domingo

SAÇMALIKLAR ÇAĞI

Modern Hayat Neden

Mutlu Olmayı Zorlaştırıyor?

Michael Foley

Çeviri: Algan Sezgintüredi

domingo

SAÇMALIKLAR ÇAĞI
Michael Foley
Özgün ismi: The Age of Absurdity

Kitabın Türkiye hakları Anatolialit Telif Ajansı aracılığıyla alınmıştır.
Türkçe yayın hakları: © 2011 Bkz Yayıncılık Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.

Çeviri: Algan Sezgintüredi
Editör: Emre Ergüven
Kapak Tasarım: Ayşe Nur Ataysoy
Sayfa Uygulama: Pınar Şensoy

Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın tümünün veya içeriğinin herhangi bir bölümünün yayıncının yazılı izni olmadan, fotokopi yöntemi dahil, elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla çoğaltılması yasaktır.

© Bkz Yayıncılık Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.
Asmalımescit Mah. Ensiz Sok.
No:2 D:4 Tünel İstanbul
Tel: (212) 245 08 39
e-posta:domingo@domingo.com.tr
www.domingo.com.tr

1. BÖLÜM – SORUNLAR

Mutluluğun Saçmalığı

Her bir rafın üstünde kalan boşluğa bile kitaplar sıkıştırılmış, yerden tavana kadar uzanan kütüphanemi tarıyorum ve okumak istediğim tek bir kitap bile göremiyorum. Ardından büyüklüğüne ve klasik, caz, dünya müziği ve yetişkinlere yönelik rock albümleriyle dolup taşmasına rağmen dinlemek istediğim tek bir şarkı bile barındırmayan kuleler dolusu CD koleksiyonuma bakıyorum. Beni dürten şeyi başka yerde aramak gerekecek anlaşılan. Yirmi iki büyük bölgesel ve ulusal mutfağın her birine ayrı bölüm ayıran, dünyanın muhtemelen en kapsamlı ve çeşitli lokanta rehberi *Time Out Guide to Eating and Drinking in London*'a başvuruyor ve yemeğe çıkacak *bir tane dahi* heyecan verici yeni yer bulunmamasına somurtarak sayfalarını karıştırıyorum. Yanıt daha uzakta, yurtdışında tatilin saflığı bozulmamış mutluluğunda aranmalı galiba. Ama web siteleri sadece cesaret kırıp sinir bozuyor. Neden hoş bir eski sahil kasabasında makul fiyatlı, barbekülü terası cıvıldayan, rengârenk çarşıya bakan, bir yandan denize yürüyüş mesafesinde, diğer yandan tüm ana ulaşım bağlantılarına sahip bir daire yok? Hem bundan azına kim *razı gelir*?

Aynada yüzüme bakıyorum: asit yağmurlarıyla yıpranmış, öfkeli bir çirkinlik heykeli. Altmışların çiçek çocuğu nasıl bu hale gelebildi? Çiçek çocuklarına vaat edilmiş cinsel çeşitliliği henüz tümüyle tadamamışken hem de? Yeni dalgaları hiç saymıyorum. Bugünlerde anal ilişkiyi, grup seksi, bağlayarak seks yapmayı ve cinsiyet değişimi ameliyatını henüz geçirmemiş bir transseksüelle ilişkiyi yaşamamış birisi yaşamış sayılır mı?

Delilik elbette. Ama Batı dünyasında tatminsizlik, tedirginlik, arzu ve kırgınlığın sarhoş edici kokteyliyle huzuru kaçmamış kaç kişi var bugün? Kim daha genç, daha yetenekli, daha saygın, daha tanınmış ve hepsinden önce, cinsel açıdan daha çekici olmanın özlemini çekmiyor? Kim daha fazlasını hak ettiğine inanmıyor ve eline daha fazlası gelmediğinde öfkelenmiyor? Açlıktan kırılan bir Afrikalı çiftçinin, hayatında kendisine hiç oral seks yapılmamış, orta yaşlı bir Batılı erkekten daha az adaletsizlik hissetmesi mümkün.

Tabii pek çok kimse her şeyi birden istemenin saçmalığının da farkında artık. Ama o zaman başka sorular çıkıyor: Bu kadar ölçüsüz beklenti nereden çıktı? Başka seçenek var mı? Varsa nasıl erişilebilir? Geçmiş ve bugünün büyük zekâları işe yarar herhangi bir öğüt sunuyorlar mı? Söylediklerinde bir fikir birliği var mı? Varsa nedir ve 21. yüzyıl yaşantısına nasıl uygulanır? Bu kitapta bu sorulara bakılıyor. Basit yanıtlar yok yalnız.

Hedefi saptamak bile zor. Hoşnutsuz çılgınlığın alternatifi hoşnut aklı başındalık, yani mutluluktur. Ama mutluluk sözcüğü her tür sorunu içinde barındırıyor. Ben dahil pek çok kimse neşeyle el çırpma ve kişisel gelişime bu derece bulanmış bir sözcüğü söylemeye zor dayanıyor. Mutluluk lafı akla derhal takdis edici ruhani gülümsemeleri, tefleri, turuncu elbiseleri ve "Bugün, kalan ömrünüzün ilk günü" yazılı tişörtleri (Şair Derek Mahon, altına bir dize ekleyivermiştir: "Karaciğerinize söyleyin, eski karınıza söyleyin bir de bunu"[1]) getiriyor. Mutluluk gibi bayat, eski bir terim için fazla bilgili, fazla sofistike, fazla alaycı, fazla bilge, fazla post-her şeyiz biz. Mutluluk sözcüğü, aslında hepsi gizlice tatmak istiyor olsa bile bir filozoftan, bir romancıdan, bir şairden ve bir taksi şoföründen aynı kıkırdamalı "hıh" tepkisini alacaktır. Çoğu insan "yaşam berbat" der ama kimse kendisini bok gibi *hissetmek* istemez.

Alternatif terimler tatmin edicilikten daha da uzak. Akademik camia, "Öznel İyi Olma"yı

(Subjective Well-Being) önerdi önermesine ama terim hayat bulamadı. Popülistlerse yakın zamanda ortaya, insana ücra bir İngiliz sahil köyünü (kayalık sahiline rağmen hoş bir yer) hatırlatan "Welness"i (zindelik) attılar.

Bildiğimiz, eski "mutluluk" utanç verici olma konumunda ve sözcüğü kullanmanın eziyeti bir yana, tanımlamak da mümkün değil. Oxford sözlüğü şaşırtıcı bir tavırla, Sokrates'in iki bin yıl önce düzelttiği yanlış anlamayı sunuyor: "Talih veya şans; başarı; refah." Kavramı tanımlamaya yönelik daha titiz girişimlerse bitmek tükenmek bilmez alt bölümlenmeler arasında yitip gitmiş. Himalayalar'daki Budist Butan Krallığı bir Toplam Ulusal Mutluluk Komisyonu kurdu ve komisyonun ilk görevlerinden biri neyi teşvik için kurulduğunu tanımlamaktı. Bugüne dek mutluluğun dört ana payandası, dokuz alanı ve yetmiş iki göstergesini saptadılar. Ama ülke acıklı eğilimlere direnme konusunda hâlâ diğer ülkelerden daha iyi durumda değil. Bir sözcünün kasvetle belirttiği üzere: "Geçen yüzyılda bir gence kahramanı sorulduğunda yanıtı mutlaka kral olurdu. Bugünse rap sanatçısı 50 Cent gösteriliyor."[2]

Uygulamada mutluluğun tarifini bulmak da ikna edici bir teoriye ulaşmak kadar zor. Zıddı depresyonun aksine, mutluluk kendini tanımlamaya pek gönüllü değil. Sefalet yüklü anıların aktarımı epey yerleşik bir türdür ama bu konuda mutluluğun muadili yoktur (hatta mutlu bir çocukluk, bir yazar için ciddi bir engeldir). Görünüşe göre, sadece ıstıraplı deneyimler esin kaynağı sunabilmektedir.

Belki mutluluğun şartlarından biri durum analizi yapmak istememektir. Çünkü her türlü tanımlama girişimi mutluluğu öldürecektir. Belki *bilerek* mutlu olmak mümkün bile değildir. Belki mutluluk geriye dönük olarak, sadece yitirdikten sonra anlaşılabiliyordur. Bu görüşü ilk Jean-Jacques Rousseau işlemişti: "Altın çağ mutluluğu, ya insanlar keyfini sürecekken fark edilmeden geçip gittiğinden ya da insanlar fark edebilecek durumdayken çoktan bitmiş olduğundan, insan ırkına hep yabancı kalmıştır."[3] Bir başka deyişle mutluysan fark edemezsin ve fark ediyorsan mutluluğa sahip değilsin demektir.

Mutluluk sadece arada sırada erişilebilir olduğunda kalıcı bir durum olarak görülme eğilimindedir. Filozof Hannah Arendt insan yaşamının bir tükeniş ve yenilenme döngüsü olduğunu, bir inilip bir çıkıldığını ve hep yukarıda kalma çabalarının başarısızlığa uğrayacağını öne sürmüştü: "Istıraplı tükenişle haz verici yenilenme arasındaki belirli döngünün dışında kalıcı mutluluk yoktur ve bu döngüyü her ne (tükenişin ardından yenilenme yerine, perişanlık getiren sefalet ve fakirlik ya da tükenişin yerini can sıkıntısının aldığı büyük zenginlik ve tümüyle çabadan yoksun yaşam vb.) bozarsa, yaşamaktan gelen temel mutluluğu mahveder."[4]

Yakından incelendiğinde mutluluk halinin bir hedef noktası değil, bir ucunda memnuniyetin, diğer ucundaysa vecdin[*1] bulunduğu bir yelpaze olduğu ortaya çıkmaktadır.

Buna bir diğer seçenekse mutluluğun bir durum değil, bir süreç, devam eden bir uğraş olduğudur. Aristoteles mutluluğu bir faaliyet olarak tanımlamıştı. Pek dünyevi bir Romalı, Marcus Aurelius, mutluluğu güreşmeye benzetmişti. Ya da belki mutluluk hem bir durum hem bir süreçtir. Eski Yunan terimi *eudaimonia* her iki yorumu da içerir ve kabaca ongunluk veya bayındırlık, güzelleşme ve gelişme diye çevrilebilir. Çekici bir fikir bu: Mutlu olmak, gelişmektir, güzelleşmektir. (*Evdemonik* de Mutluluk Araştırmaları için hoş bir başlık; entelektüel ağırlık için Yunanca gibisi yoktur.)

Bir de mutluluğun sadece talihli azınlığın eriştiği tek bir türünün bulunduğu varsayımı var. Ama

tuhaf eşsizliğimiz göz önüne alındığında iki mutlu kişinin dahi tamamen aynı olguyu tattığını söylemek mümkün değildir. Mutluluğun muhtemelen depresyonunki kadar çeşidi vardır.

Bu tanımlanamaz şeye erişmeye gelince... Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde meşhur, "mutluluk arayışı" hakkı yazılıdır. Ama çoğu kimse mutluluğun peşinde koşulacak bir şey değil, başka olayların tesadüfi sonucu olduğu kanısındadır. Bu görüşü muhtemelen ilk olarak 19. yüzyılda John Stuart Mill ortaya atmıştır: "Sadece kafalarını mutluluklarından başka bir şeye takanlar mutludur (...) Başka şeyi hedeflerler ve mutluluğu bu hedefe giderken bulurlar (...) Tek şans, mutluluğu değil, mutluluğa dışsal bir amacı yaşam amacı edinmektir..."[5]

Haliyle başka sorular doğuyor: Bu "başka şey", "harici bir amaç" ne demek? İyi yaşamak mı? Erdem mi? Bilgelik mi? Bunları tanımlamak mutluluğu tanımlamak kadar zor. Mutluluk üstüne düşünmenin sorunlarından biri, her türlü düşünce zincirinin, ardında yüzyıllar dolusu çelişkili yazın birikmiş uçsuz bucaksız bir düşünce alanına açılmasıdır. Arendt, erdemli eylemlerin doğaları icabı görünmez kalmaları gerektiğini söylemişti. Yani çifte darbe geliyor: İyilik görünmezdir ve mutluluk dilsizdir.

İyilik de aynı erişim sorununa sahip. İyi olmaya çalışarak iyi olmak mümkün değil. Diğer pek çok arzulanan vasıf, mesela özgünlük için de aynı durum geçerli. Özgün olmaya çalışarak özgün olmak mümkün değildir; sanat alanında buna kalkışanlar ancak avangard olacaklardır. Özgünlük, gelenekleri yıkıp yepyeni bir şey üretecek denli güçlü ve ezici bir itkinin ürünüdür. Yani tasarlanmaktan çok kazara ortaya çıkar. Aynı şekilde bilgelik ve otorite hatta belki nüktedanlık ve aşk da sadece dolaylı yoldan erişime açıktır. Genel bir Aranan Vasıflar Teorisi yok mu peki bu konuda?

Peşinden koşmaya sadece mutluluğun suretleri, başarı, şöhret, statü, varsıllık, eğlence, neşelilik açıktır. Öte yandan mutluluğun en alt seviyesi olan memnuniyetin doğrudan erişime açık olması mümkündür. Flaubert bu görüşteydi: "Mutluluk erişilmezdir gerçi ama huzura erişilebilir."[6] Kulağa daha çok yenilgi ve teslim bayrağını çekmek gibi geliyor. Ama filozoftan çok bir edebiyatçı olarak Flaubert biraz tutarsızdı ve bir fırsat kapısını azıcık aralık bırakmıştı: "Aptallık, bencillik ve sıhhat, mutluluğun üç ön şartıdır ya, aptallığın yokluğunda diğer ikisi faydasızdır."[7]

Bu alıntılar Flaubert'in iyi günlerinden aslında. Özünde kendisi de, kendisinden önce ve sonraki pek çoğu gibi bir tür Maniheizme, insanın mutluluğu asla bulamayacak, cennetten kovulmuş bir yaratık olduğu inancına katılıyordu.

Bir de mutluluğun peşinden koşmanın bizzat ana mutsuzluk nedeni olduğu, yenilgiyi kendi içinde taşıdığı görüşü var. Kant bu görüşü şöyle ifade ediyor: "Eğitimli, kültürlü bir zihnin, kendisini yaşamdan zevk alma ve mutluluk hedefine ne kadar verirse gerçek memnuniyetten o kadar uzaklaştığını görüyoruz."[8]

Yani mutluluğun saçmalığı, onun tanımlanmasının imkânsızlığında, belki tamamen erişilmezliğinde –ya da en iyi haliyle sadece ara sıra ve bilmeden erişilebilirliğinde– hatta belki doğrudan kovalandığında tam zıddına dönüşmesinde ama sıklıkla başka bir şeyin peşinden giderken beklenmedik bir yerde ortaya çıkışındaymış. İnsanı bundan daha fazla çileden çıkartacak bir muziplik yoktur herhalde.

Hem Sokrates'ten bu yana her düşünür tüm bunlarla uğraşıp hayattan daha mı bilge göçtü sanki? Sorular sadece daha fazla soru doğuruyor gibi görünüyor. Uğraşmak sadece daha fazla şaşkınlık ve

hüsrana ya da "daha az televizyon izleyin" ve "tanımadıklarınıza daha fazla gülümseyin" türünden bayağılıklara yol açıyor. Hepsine boş verip bir elde uzaktan kumanda, diğerinde birayla koltuğa gömülmek daha çekici geliyor.

Ama yaşamak için kişisel bir strateji geliştirmenin mecburi bir nedeni var. Sıklıkla ferahlama, özgürleşme hissi uyandıran sorunları reddetme tavrı aslında köleleşmektir. Kendi çözümlerini üretmeyenler başkalarınınkileri kullanmak zorunda kalırlar. Nietzsche'nin uyardığı gibi: "Kendine boyun eğmeyen buyruk altına girecektir."[9] Daha da kötüsü, buyuran kişi muhtemelen ortalama, sıradan, bugüne, çağa ait bir kişi; çözümse çağın önerileri ve yasaklarının zayıf bir karışımından ibaret olacaktır. Bu durumun yazında bir paraleli mevcut. Pek çok yazar ve şair heveslisi sadece çağdaşlarını okur hatta sıklıkla bunları bile okumaz; tembelliğini, başkalarının etkisinden kurtulmak için cesur bir hamle diye gösterir. Ama böyle bir etkilenmeden kaçınma girişimi etkilenmelerin en beteriyle, güncel popüler zevkle, sığ beğeniyle sonuçlanır.

İçgüdü ve yetenekleri duyarlılık veya vicdanla sınırlanmayıp çağın talepleriyle kusursuz eşleşen ve haliyle başarılı ve avantaların –saraylar, saray mensupları, hizmetçiler ve harem gibi– tadını çıkarmaktan memnun "mutlu hödük" olgusu elbette mevcut. Eski çağlarda bu tipler savaşçılardı. Bugünse girişimciler. Kapitalizmin en başarılı güven numaralarından biri herkesin milyoner olabileceği yanılsamasını yayabilmesidir. Oysa zirvede sadece birkaç kişiye yer vardır ve zirvede yer alabilecek beceriye çok az kişi sahiptir.

Bir de yanılsamalar içinde keyifle yaşayan mutlu düşçüler var. Hem kendini iyi hissetmenin en uygun ve zararsız yolu bu, değil mi? Fakat hayat, yanılsamaları paramparça etmekten müthiş haz duyar ve bu tür deneyimler yanılsamaları reddetmekten veya daha en başta oluşmalarını engellemekten çok daha ıstıraplıdır ve çok daha pahalıya patlar. Yanılsamalar ancak hepten hezeyanlara dönüşmeleri halinde gerçeklikten bağışıktır. Kısacası, gerçekten Napolyon olduğunuza inanmanız gerekir. Yani sonuçta iş dönüp dolaşıp bir kez daha dünyayı, benliği ve ikisinin nasıl etkileştiğini kavramaya gelmektedir.

Doğa boşluk sevmez. Hele insan zihnindekini hiç sevmez. Zihnin nasıl sömürgeleştirileceğine dair kavrayışımızı 20. yüzyılda büyük saygı görüp 21. yüzyılda yerden yere vurulan iki düşünüre, Freud ve Marx'a borçluyuz. Bugün hor görülmelerine karşın bu iki düşünürün temel fikir ve bakışları değer ve önemlerini korumaktadır. Marx bağımsız düşünce olarak varsaydığımızın ne kadarının aslında toplum tarafından dayatıldığını, Freud ise aslında ne kadarının bilinçdışından çıktığını göstermiştir. Yani her iki yönden –içten ve dıştan– yoğun ve bitmek tükenmek bilmez bir baskı söz konusudur ve sonuçta belki de bağımsız düşünce diye bir şey hiç varolmayabilir.

Ancak, her iki baskıdan da tamamen kaçış umudu yoktur. Dünyada, önyargıların dışında yaşamak imkansız bir idealdir. İçinde yaşadığımız çağ da bizim içimizde yaşar. Ve çağlar, içlerinde yaşayan insanlar kadar bencildir: Her çağ kendisini üstün görür ve diğerlerinden daha fazla sevilmeyi talep eder. Bu talepler de genelde karşılanır. Çağımıza, vatanımız gibi büyük değer biçeriz. *Bizi* ürettiğine göre, çağımız iyi olmak durumundadır.

Çağımız kendisine sadakat yaratmada büyük başarı sağlamıştır ve bundaki kilit etmenlerden biri tatminin sadece mümkün değil, aynı zamanda *kolay* hatta *kaçınılmaz* olduğu yanılsamasını yayma becerisidir. Düzenli yaşanan ekonomik krizler bu yanılsamanın maskesini indirirler indirmesine ama genellikle yanılsamanın gerçek yüzü sadece belli kimselere, kısa süreliğine ve sınırlı görünür.

Sistemin mekanizmaları sorgulanır ama altında yatan, sınırsız kişisel özgürlük ve sınırsız seçenek varsa herkes her şey *olabilir* ve her şeyi *elde edebilir* varsayımı sorgulanmaz. Ne düşünce ne çaba gereklidir. Sadece istemek, olmaya ve edinmeye yeter: Reklamlarla sinsice ve kişisel gelişim endüstrisi tarafından alenen pompalanan mesaj budur. Ve simgesi gülümseyen yüz, şiarı "İyi Günler" olan "Şen Şakrak Kişilik" çağın idealidir. Ama bir temel önerme söz konusu: Rol yapmayacaksınız. Öyle olunca iyi günler dileyen gülümser çağın şen şakraklarının gittikçe daha fazla anti-depresan kullanmasına şaşmamak gerekiyor. Işıltıyla gülümseyen depresifler çağın fenomenine dönüşüyor. Yakın dönem depresyon yazarlarından Sally Brampton kendisi ve tanıdığı bir diğer mustarip için şunları söylüyor: "İkimiz de bir yandan ölümlerimizi planlarken diğer yandan gülümseyip neşeyle konuşabileceğimizin farkındaydık."[10] Bugün bu iki çağdaş da el sallıyor *ve* boğuluyorlar. Ve bugün herkes şen şakrak bir kişilik sergiliyorsa bu durum aslında otomatik, evrensel bir tatminin var olduğu görüntüsü veriyor. Haliyle depresif kimseler neyin ters gittiğini anlayamıyor ve belki ışıltıyla gülümsediklerini bile fark etmeden kendilerini gülümseyen yüzler arasında yalıtılmış, yapayalnız hissediyorlar.

Bu bahsettiğimiz, Erich Fromm'un modern toplumda "anonim otorite"[11] adıyla tanımladığı yeni bir olguya, görünmezliği ve kaynaksızlığı yüzünden daha da etkili, haliyle tespiti ve karşı konması daha zor bir kültürel baskıya örnektir. Otorite, tıpkı Şeytan'ın yaptığı gibi, herkesi var olmadığına inandırmanın en akıllı hamle olacağını fark etmiştir.

Anonim otorite gittikçe daha anonimleşmekte, haliyle daha da sinsi ve karşı konması daha da zor hale gelmektedir. Batı toplumlarında artık aleni baskı diye bir şey kalmamıştır. Eski tabuların çoğu solup gitmiştir. Televizyonun en fazla izlendiği saatlerde ekrana gayet ciddi, seçkin görünüşlü, yaşını başını aşmış bir kadın çıkıyor. Kucağında anatomik model gibi görünen bir şey var. İleri Ebelik Dersi mi verecek peki? Hayır. Hanımefendi, oral sekste ustalık dersi veriyor. Katılımcı genç hanımlardan birisi, "Ama hep çenemi ağrıtıyor" diye yakınıyor. Doktor gayet sakin, işin sırrının yükü sağ ele vermede yattığını belirtip model üstünde gösteriyor. Bu arada sol el genelde unutulan testislerle ilgilenmeliymiş. "Onlara üvey evlat adını veriyorum" diyor Doktor, "hep es geçiliyorlar çünkü."

Aleni otoritenin son kalıntıları, Devlet Başkanları ve Başbakanların ev hayvanlarını ve tuttukları futbol takımlarını sohbet programlarında konuşmalarıyla, dinsel liderlerin bağış toplantılarında bongo çalıp hayır işleri için paraşütle atlamalarıyla ("Başpiskopos üç bin beş yüz metreden inanç atlayışı yapıyor") ve yöneticilerin şirket bültenlerinde pantolonları yerde, kıçları krem peynirle dolu Noel partisi fotoğraflarını yayınlamalarıyla ortadan kalktı. Ee, sorun ne peki? Baskı nerede? Herkes "cool" artık. Tanrı bile gazap konusunda öfke terapisine katılmaya boyun eğiyor. Her şey, tabii kadınlar veya farklı ırk mensupları, dinsel veya cinsel tercihler karalanmadığı ve çevreye zarar vermediği ya da hayvanlara acı çektirilmediği sürece, "mübah" artık.

Anonim otoritenin en etkin numarası tavsiyelerini aksiyom (doğruluğu genel kabul gören önerme) kılmasıdır. Genel kabul görmüş fikirlere ve anlayışlara karşı çıkmak mümkün değildir; ancak çatlaklar böyle bir şeye kalkışabilir. Bu da bir başka aksiyomdur. Şimdiki yaşantımız doğa yasası gereğidir.

Kısacası direniş, çatlaklık kıvılcımlarıyla gelecektir. Daha da kötüsü, direnen kişinin sadece çatlak *görünmesi* değil, sahiden çatlak *olması* da gerekebilir. Bu tedirgin edici fikir aklıma yıllar önce, mesai arkadaşlarının hepsinin yoldan çıkıp yozlaştığını ortaya çıkarması için dedektifliğe terfi ettirilen hırslı genç New York polisi Frank Serpico'nun otobiyografisinden uyarlanan filmi izlerken

düşmüştü. Söz konusu polisler kooperatif işletirmişçesine rahatlıkla rüşvetleri bir havuzda toplayıp paylaşıyordu. Üstelik iğrenç tipler değil, Frank'i aralarına almaya ve ondan hoşlanmaya hazır, sıradan, dostane adamlardı bu polisler. Yani gruba katılmayı reddettiğinde Frank'in çatlaklığı aşikârdı. Ama filmi büyüleyici kılan başka bir numara vardı: Özel hayatını anlatan sahneler Frank'in *sahiden çatlak olduğunu* gösteriyordu. Çekici ve sempatik kız arkadaşları tek ediyordu Frank'i; arkadaşları, onunla arkadaşlık etmeyi imkânsız görüyordu.

Bu durum ilkeli hareket etmek için çatlaklığın şart olduğu önermesini taşıyor. Aklınıza gelen herhangi bir ilkeli muhalifi düşünün... Hz. İsa bile çatlaktı.

Ee, herkesin, özellikle patronun içimizden biri olduğu bu kıyak, rahat, kravatları gevşek çağda çatlak olmayı kim ister?

Bir de içeriden, sarhoş edici arzuların kuyusu, saldırganlığı ve üst-benliği istediğini yapmaya ikna etmeye, taleplerinin üstüne makulleştirici bir cila çekmeye yönelik tehlikeli becerisiyle alt-benlikten gelen baskılar var. Bu yüzden şimdi burada televizyonu kötülerken bile görüşümü televizyon programlarıyla yayma hayalleri kuruyorum. Ve gayet sakince başkalarının görüşlerine kayıtsız görünür etkisi yaratırken bile, aynı sakinlikle tepkileri yönlendiriyorum. İstediğim şey, sevilmeyi istememem yüzünden sevilmek...

İçte ve dışta, becerikli ve kabullenilir görünmek için sürekli yeni kılıklara bürünen kurnaz ve acımasız iki düşman var: reklam ve id. İkisini de yenmek mümkün değil ve ikisini birden sadece belli mesafede tutmak bile devamlı uyanık olmayı gerektiriyor. Ama düşünürler binlerce yıldır uyanıklıkla uğraştıklarından başvurulacak zengin kaynaklar mevcut. Geçen yüzyılda filozoflar mutluluğu gayrı-ciddi ve daha beteri, modası geçmiş bir konu görerek terk etmişlerdi ama yakın dönemde başka uzmanlar, özellikle psikologlarla sinirbilimciler büyüleyici keşifler ve görüşler sunmaya başladılar.

Yani bu kitapta önce yaygın memnuniyet fikirleri için felsefeyi, dinsel öğretileri, edebiyatı, psikolojiyi ve sinirbilimi tarayacak, ardından bu stratejilerin gündelik yaşama ve sonunda evrensele-yakın meselelere uygulanmasının ne denli kolay veya zor olabileceğini inceleyeceğiz. Çoğumuz geçinmek için çalışmak zorundayız; pek çoğumuz bir eşle uzun süreli bir ilişki yaşamak isterdik ve kozmetik cerrahideki muazzam ilerlemelere rağmen hepimiz yaşlanmaya hâlâ mahkûmuz. Tolstoy şöyle demişti: "İnsan bu dünyada nasıl çalışacağını ve nasıl seveceğini bilir, sevdiği için çalışır ve işini severse, muhteşem bir yaşam sürebilir."[12] İnsan, o kadar muhteşem olmasa bile en azından kendisini tümüyle değersiz görmeden yaşlanabilir, diye de ekleyebilirdi.

Ancak, kaynakları araştırmanın ortaya bir dizi talimat çıkarma ihtimali fazla değil. Edebiyatın, genele uygulanmaya müsait bir aksiyomu var: Tek reçete, hiçbir reçetenin olamayacağıdır. Bireylerin karmaşıklığı evrensel, herkes için geçerli reçeteleri olanaksız kılar. Ayrıca reçete talebi, dönemin bir başka emaresidir. Nasıl yaşanacağının bir dizi maddeyle söylenmesini talep eden tek çağ, bizim sabırsız, açgözlü çağımızdır.

Ama bir diğer faydalı aksiyom var: Sorunu tanımlamak çözümün başlangıcıdır. Öyleyse, daha zengin bir farkında oluş hali geliştirmek mucizevi yan ürünü, yani mutluluğu dolaylı yoldan üretmenin bir yolu olabilir. Bu yolsa karşılığında kendi mucizevi yan ürünlerini doğurabilir. Çünkü mutluluk, tıpkı depresyon gibi, kendini güçlendiren bir döngüdür. Depresyon, depresyonda olmanın irade gücünü zayıflattığı, karşılığındaysa depresyonun arttığı ve haliyle inişin devam ettiği, aşağı inen bir spiraldir. Mutluluksa, mutlu olmanın irade gücünü artırdığı ve karşılığında mutluluğun çoğaldığı,

yükselen bir spiraldir. Mutluluğun en büyük getirisi belki de kendini iyi hissetmekten çok beraberinde gelen olabilirliklerin heyecanıdır. Dünya birdenbire zenginleşir ve benlik yeniden doğar. Her şey daha zengin, daha yabancı ve daha ilgi çekici görünür. Gözler daha berrak görür, zihin daha hevesle düşünür, yürek daha güçlü çarpar ve bu üçü coşkuda, yaşamdan haz almada ve şevkte birleşir.

2. BÖLÜM – KAYNAKLAR

Reklam ve İd

Rüzgârın hiç dövmediği, yağmurun hiç kamçılamadığı, saatlerden, kapalı kapılardan, dilencilerden, çöplerden, duvar yazılarından, atıklardan, haşarattan ve karanlık arka sokaklardan yoksun, iklimi her daim ılıman, ışığı her daim parlak, geniş gezinti yollarının kesiştiği noktalarda çeşmelerin şırıltılarına flüt seslerinin karıştığı bir periler diyarı: Her yanı parıltılı alışveriş merkezinin vitrinlerinde, giysiler, ayakkabılar, çamaşırlar, kremler, losyonlar, kokular, çikolatalar, oyuncaklar, cep telefonları, oyunlar, televizyonlar, çiçekler, müzik-çalarlar, mücevherat, spor malzemeleri ve birkaç saniyede bir bıkmadan manzara değiştiren dijital çerçeveler sergileniyor. *WH Smith*'in[*2] uzayıp giden paralel rafları, parıltılı, kalın, ek kitapçıklarıyla, broşürleriyle, güneş gözlükleriyle, CD'leriyle, DVD'leriyle ve numune kokularıyla şişmiş hobi dergileriyle dolu. *Cards Galore*'da doğumdan emekliliğe her türlü kutlanacak güne uygun esprili kartlar var. *Disney Store*, türlü boy, renk ve malzemede, hepsi kocaman gözlü ve masum gülümsemeli envai çeşit yaratık barındırıyor. *Build-A-Bear Workshop*, "Kendi Pofuduk Arkadaşınızı" yapmaya çağırıyor. *Le Munch Bunch Sandwicherie* her türlü rulo pasta, kek ve soğuk içeceğin yanında özel fırsat teklifini duyuruyor. Tatlı için *Joe Delucci*'nin önerisi çikolatalı *sundae* ve yumuşak *marshmallow* ve karamelli kızarmış dondurma. *SingStar* standının hemen önündeki genç, "Get This Party Started"ı söylerken, kafasındaki İkinci Dünya Savaşı miğferine, sırtındaki kat kat posta, bol paçalı kot pantolonuna ve sol elindeki üç alışveriş torbasına aldırmadan olanca enerjisiyle dans etmeyi beceriyor. Arkasında kuyruğa girmiş sabırsız gençleri, *Essensuals*'ın girişinde dikilen, sutyenli, jartiyerli, siyah ipek çoraplı ve yüksek topuklu, iki metrelik, somurtuk genç kadın daha bir heyecanlandırıyor. Bu arada somurtan, saçları organik boyayla altın rengi (*Hairport*'tan), teni dikey turbo bronzlaşmayla (*Stand By Your Tan* 'den) parıldayan başka, gerçek bir genç hanım, bir tırnak bakım uzmanı (*California Nails*'ten), *Sunglass Hut*'un ve her yanında aşırı tombul çocukların doluştuğu ama içinde hiçbir düşmanın saklanmadığı tahta atın yanından geçiyor. Gidip tıklayabilirsiniz ata. Tamamen ahşap...

Alışveriş merkezlerinde her şey, herhangi bir şey istememenin feci kabalığa gireceği hissini yaratmak üzere tasarlanır. Bir alışveriş merkezi öncelikle iç karartıcı hava şartları ve yoğun trafik saatleri gibi dikkat dağıtıcı öğeleri ortadan kaldırır. Eğer bina çok katlıysa, yükselen bir avlu ya da ortadaki merdiven boşluğu doğrudan, derin bir etki yaratır. Gotik katedrallerin mimarlarından çağdaş iş merkezlerinin mimarlarına kadar tüm planlamacılar hayranlık yaratmanın anahtarının gereksiz, özellikle yukarı doğru gereksiz alan bırakmak olduğunu kavramıştır. Kendi "gök kubbesine" sahip her bina Tanrı eliyle yaratılmış hissi uyandırır. Dinsel atmosferi zenginleştirmek için arka planda org kadar teskin edici flüt müziği kullanılabilir. Ve pek çok diğer inanan, bireye teminat sağlar: Bir faaliyetin en ikna edici tarafı herkesin yapmasıdır ve bu yerde herkes alışveriş yapmaktadır. Kişinin kendi gibilerle birlikteliği muazzam rahatlatıcıdır ama tıpkı kilisedeki gibi işe dalma şartı söz konusu değildir. Esas devreye sokucu unsurlar vitrinlerdeki ayrıcalık, daha yüksek statü ve cinsel çekicilik vaat eden ikonalardır. Bu maddiyatçı nesneler dinsel duyguları bile zenginleştirebilirler. Beyin taramalarında yüksek kaliteli pahalı markaların dinsel imgelere eşit sinirsel tepkiler doğurduğu görülmüştür. Şok edici ve acıklı gelebilir ama bir iPod, Rahibe Teresa'yla aynı etkiyi yaratmaktadır.[13] Ayrıca bu maddiyatçı ikonaları sergileyen vitrinler yerden tavana uzanmak suretiyle parıltılı dükkân içlerini sergilerler; geniş ve kapısız girişler içgüdüsel bilinmeyen bir kapalı alana girme korkusunun aşılmasına yararlar. İçerideki teşvik edici, dostane gülümsemeleriyle göz teması yakalamaya çalışan genç, çekici tezgâhtarlar, müşteride gençlik ve çekicilik yanılsaması yaratırlar.

Gürültülü müzik, karşılıklı çekimin doğabileceği bar veya gece kulübü havasını sağlar. Ama koyu rekabetin yaşandığı bar ve kulüplerin aksine, bu mekânda reddedilme olasılığı yoktur. Para harcamak orgazmların en kolay ulaşılanıdır. Cüzdanı açıp parıltılı kredi kartını çıkarmak yeterlidir.

Kısacası reklam, idi geleneksel yolla, etkileyerek, pohpohlayarak ve uyararak tavlamaktadır.

REKLAM: Şu Cennet'e yükselen yüceliğe bir bak.

İD: OF!

REKLAM: Bir de şu parıltılı ödüllere bak.

İD: İSTİYORUM!

REKLAM: Hepsi senin için.

İD: BENİM!

REKLAM: Eşsizsin sen.

İD: Işıklar! Kameralar! Manşetlere koyun beni!

REKLAM: Başkalarına aldırmana da gerek yok; çocuk kalabilirsin ömrünce.

İD: (dudak bükerek) *Hep* çocuk kalmayayım mı yani?

REKLAM: *Ebediyen* çocuk kal, dedim.

İD: YAŞASIN!

REKLAM: Ne arzuların azalsın ne de iştahın kapansın.

İD: DAHA! DAHA!

Reklam memnuniyetle gülümser. Reklamlar tarihte hiç bu denli kalabalık olmamışlardı. Bugün ortalama bir Amerikalı günde 3000'den fazla reklama maruz kalıyor.[14] Reklamlar tarihte hiç bu denli kapsayıcı olmamışlardı. Cizvitlerin "erken kap, hep senin olsun" şiarını belleyen reklamlar çocukluğu çoktan ele geçirdi ve yakında marka sadakatini anne karnında yaratmanın yollarını aramaya başlayacaklar. Ve reklamlar tarihte hiç bu denli kurnaz olmamıştı. Belgesel mi bu? Hayır, reklam. Haber programı mı? Hayır, reklam. Meşhur Londra statlarından biri mi? Hayır, markasını geliştirme peşindeki petrol zengini bir Ortadoğu ülkesi... Sinema pisuarı mı? Öyle ama rahatladığınız sırada kafanızı kaldırdığınızda tavanda, üstünde "Örümcek Adam 3... Çok Yakında" yazan kırmızı plastik bir pisuar görüyorsunuz. Tavana bakmak da artık güvenli değil yani. Ama en azından gökyüzü hâlâ bizim... Ah, işte minik bir uçak. Birisi sonsuzluğa kaçışı bulmuş... Ama hayır, bu sadece bir reklam flaması taşıyor. Ee, en azından doğa var, canım. Ama hayır... Pek girişimci bir Hollanda oteller zinciri koyuncukların üstüne reklamlarını yapıştırmış bile!

Reklamlar tarihte hiç bu denli sinsice saldırgan olmamıştı. "Hedef kitle pazarlaması", "tuzak pazarlama", "gerilla pazarlama", "viral pazarlama" gibi türleri var. Reklamlar biyolojik savaştan çekinmiyor. En sinsisiyse, beyne sızmak, savunma mekanizmalarını incelemek ve bunları aşmanın yollarını bulmakla meşgul olan "nöro-pazarlama."

Reklamlar tarihte hiç bu denli eğlendirici olmamıştı. Kızımla yaşadığımız en şiddetli tartışmalardan birisi, reklamlarda televizyonun sesini kapatma alışkanlığım yüzünden çıkmıştı. Karşı çıktığında reklamların istemediğimiz şeyleri istetmeye uğraşmasına dair standart nutkumu çekmiştim. Öfkeyle bunu elbette anladığını ve bu tür ikna yöntemlerini yutmadığını ama reklamları izlemek istediğini çünkü reklamların arkadaşları arasında televizyon programları gibi eğlence araçları olarak

tartışıldığını söylemişti. Ancak bir *çatlak* onu bundan mahrum etmeye kalkabilirdi.

Bir süre sonra eğlenceyle eş tutulmayı yeterli bulmayan reklamlar, filmlere ve televizyon programlarına "sanal reklamlarla" sızarak buraları ele geçirmeye başladılar ve tersi olacağına, gittikçe ürünler öyküleri belirlemeye başladı. Araştırmalar, beynin direncini kurnazca kırması nedeniyle ürünün öykünün bütünleşik parçası kılınmasının doğrudan reklamdan daha fazla etki yarattığını ortaya çıkardı.[15] Bu yaklaşım sözde eğlencenin artık sadece reklam amacıyla üretildiği "İçerik pazarlama" ile zirve noktasına ulaşmıştır.

Ve reklamlar artık pasif izlenirlikten de memnun değiller. Artık kişiler reklamların şifrelerini çözmüyor, reklamlar kişilerin şifrelerini çözüyor. En son dijital reklam panolarında kimin baktığını saptayıp uygun reklamın gösterilmesini sağlayan (bir delikanlı baktığında bira reklamı, orta yaşlı bir hanım içinse bir spa merkezinde kendisini şımartacak bir günün reklamını yapan) gizli kamera ve yazılımlar var. Bir gün bu reklam panoları bireyleri de tanımaya başlayacak ve reklamları kişiselleştirecekler. Beni gören bir pano, Çin şiiri ve hard-bop caz için iki alana bir bedava diyecek. Belki o zaman reklamı şaşırtmak için kılık değiştirmek hatta kadın kılığına girmek bile gerekecek...

Bu tür şaşırtmalar "kültür karıştırmanın", tüketici kültürüne sabotaj yapmaya yönelik yeni direnişin örneklerinden olabilir. Bahsettiğim direniş bugün *BADvertising Institute* gibi web siteleriyle tüketicilik-karşıtı makaleler ve uyduruk reklamlar (mesela *Absolut Zırva* adlı bir votka) yayınlayıp Bugün Hiçbir Şey Almayın veya Televizyon İzlemeyin türü kampanyalar yapan Kanada dergisi *Adbusters* tarafından örgütleniyor. Britanya'da Modern Toss adıyla bilinen bir örgüt, yıkıcı organizasyonlar düzenliyor ve DAHA FAZLA BOK SATIN ALIN YOKSA BOKU YERİZ türü sloganlar taşıyan tişörtler, çantalar, kahve kupaları ve afişler üretiyor. Bu girişimler gayet eğlenceli ama bir devrim başlatacak gibi değiller. Reklamı yenmeye çabalamaktan çok diğer taraftan işe girişmek ve idi kontrol etmeye çabalamak daha bilgece olacaktır.

Lakin bu da pek kolay değil. Çağdaş id gemi azıya almış durumda ve ehlileştirilecek havada değil. Tarihte şimdiye kadar hiç bu kadar fazla kişi bu kadar fazla şeyi bu derece fazla istememişti. İd tarihte hiç bu kadar pohpohlanmamış, hiç bu denli şımartılmamıştı. İdin altın çağında yaşıyoruz resmen.

Bir zamanlar id küçümsenir, idden korkulurdu. Platon'un gözünde id, koşum atları arasındaki en kötü attı; "yaban böbürlenmelerin ve ahlaksızlığın dostuydu; duvar kadar sağırdı ve ancak kırbaçla üvendire birlikte kullanıldığında boyun eğerdi."[16] Marcus Aurelius'a göre, "iplerimizi çekiştiren, içimizin derinliklerinde saklanan gizli güçtü."[17] Budistlere göre yansıması Mara, Hıristiyanlara göreyse Şeytan'dı. Sufiler için id, "el-nefs-el-âmir" yani, "sadece uyumayı, yemeyi ve kendini hoşnut etmeyi bilen"[18] yakıcı alt-ruhtu. Ortaçağ Avrupasında Jack ve Fasulye Sırığı'nın ve diğer pek çok öykünün aç gözlü deviydi. Schopenhauer için yaşam-istenci, Nietzsche içinse "benlik"ti. Kafka, idi, güvertede aniden belirip dümeni ele geçirmek için dümenciyle savaşan karanlık figürle kişileştirmişti. Kendi çağımızın da maddiyatçı açıklaması mevcut elbette: yeni beynin dibinde dolanan eski sürüngen beyin. İde verilen adlar çeşitlidir ama doğası konusunda herkes hemfikirdir. İd açgözlü, dürtüsel, öfkeli, hınzır ve doyumsuzdur. Hiçbir miktar, tatminine yetmez.

Buda, Freud'dan iki bin beş yüz yıl önce benliğin çekirdeğinde yatan sorunun bilinçsiz arzu olduğunu saptamıştı. Buda ile fil sırtında, bin elinde bin kılıçla kişileştirilen Mara arasındaki yüzleşmeye dair çarpıcı bir mit mevcuttur.[19] Kılıçları yetmeyince Mara, Tanrıları bile korkutup

kaçıran dokuz korkunç fırtına çıkarır. Buda yapayalnız kalmıştır ama "fethedilemez oturuşunu" bozmayınca Mara diyalog kurmaya mecbur kalır: "Sana değil, bana ait olan o koltuktan kalk!" Buda yerinden kımıldamaz, Mara'nın çirkin karakterinin analizini sunar ve sözünü kendisinin koltukta oturmayı Mara'dan daha fazla hak ettiği çıkarımıyla bağlar.

Öykü, Freud'un "İdin yerini Ego alacaktır"[20] projesinin canlandırılması adeta. Ego, idi kovar ve koltuğa oturur. Bilinçdışına egemenlik, zaferin anahtarıdır.

Buda'ya göre temel sorun, hoşnutsuzluk ve tatminsizlik yaratan arzu ve isteklere saplanıp kalmayı teşvik eden cehalettir. Ve sorun cehaletse, çözüm de bilgi olmalıdır. Öyleyse kurtuluş içgörüde, kavramadadır. Anlamak, kurtuluştur.

İlk gereken, kendini bilmeye yönelik zorlu çabadır. Buda başkalarının hatalarını gayet açık görebilirken kendimizinkilere kör baktığımızı İsa'dan çok önce fark etmiştir. Ama Buda'nın yaklaşımı, kendini haklı çıkarmanın sonsuz becerisini denkleme kattığı için daha iyidir: "İnsan başkalarının kusurlarını yabayla saman savururcasına kolay açığa çıkarır ama kendininkileri kurnaz bir kumarbazın zarını tutuşundaki ustalıkla saklar."[21]

Cehalet sorunu mantıkla kavranabilir ama Buda'nın sunduğu çözüm, sadece meditasyon yoluyla erişilebilen çok daha derin, topyekun bir anlayıştır ki burada kastedilen meditasyon, Budist ikonların sergilediği asık suratlı, ciddi trans değil, "dikkat", "uyanıklık' ve "farkındalık" olarak tasvir edilen yoğun zihinsel faaliyettir. Buda'yla ilintilendirilmiş aforizmalar derlemesi *Dhammapada* özellikle bu kavramlara yönelik birçok bölüm içerir: "Dikkatliler asla ölmez; dikkat etmeyenler çoktan ölmüştür." Yani meditasyonun amacı sükunet ve kayıtsızlık değil, uyanıklık, dikkat, keskin zihin açıklığıdır. Buda'nın özgürleştirilmiş zihin için kullandığı metafor, kınından çekilmiş kılıçtır.

Buda meditasyon uygulamasından çağdaş sinirbiliminkine benzer bir bilinç teorisi geliştirmiştir. Bilincin maddesi veya yönü yoktur; bilinç algıların, fantezilerin, sanrıların, bağlantıların ve anıların sonsuzca kırpıştığı, dalgalandığı bir gölge oyunudur. "Zihin yalpalar ve dalgalanır, kıpraşır ve uçucudur." Zihin, "bir dalı yakalayıp ardından bir başkasına atlayan" bir maymunun kaprisine sahiptir. Ve bu yüzden birleşmiş benlik fikri, bir yanılsamadan ibarettir. "Değişmez tek bir benlik yoktur. Değişime tabi olan şey benim değil; ben değil, kendim değil." Bu sürekli değişim tanımı, kavrayışın merkezlerinden biriydi. Her şey akıştır. Her şey geçicidir. "Tüm şeyler yanar."[22]

Nihayetinde saldırılacak veya baskı altına alınacak kalıcı bir benlik yoktur. Açgözlülük, tutkular ve şehevi arzular her şey kadar geçicidir ve yoğun, uzun incelemelerin parlak ışığı altında yıkılıp gideceklerdir. Gerçekte ne olduklarını anlamak bu şeylere boyun eğmeyi olanaksız kılacaktır. Buda ahlaksızlığı suçlayıp kınamamış, "beceriksizce" davranış diyerek dışlamıştır. Hıristiyanlıkta yaygın görülen kendinden nefret, bedene yönelik tiksinti ve korku ile etin çılgınca aşağılanması Budizm'de yoktur.

İşte zaten radikal olan bir fikrin radikal uzantısı: Bilgi çözümün sadece başlangıcı değil, *tüm çözümdür*. Dönüşüm, anlamanın ta kendisidir.

Ama dönüşüm ne çarçabuk ne de kolaydır. Hatta görünür bile değildir: "Nasıl bir okyanus ani iniş göstermeden, peyderpey eğim alırsa, bu yöntemde de eğitim, disiplin ve uygulama kademeli olarak etki gösterecek, aniden nihai gerçeği kavramak mümkün olmayacaktır."[23] İşin sırrı, "mantıklı, tutarlı, açık ve faydalı" davranışlar alışkanlığa dönüşene kadar yöntemde ısrar etmektedir. Olmak,

dönüşmektir. Yani aydınlanmayı arayan kişi "enerjik, kararlı ve azimli" olmalıdır. Buda'nın son sözleri, "Tüm başarılar geçicidir. Sürekli çabalayınız" olmuştur.[24]

Bir başka kilit sözcükse "yöntem"dir. Budizm bir inanç değil, bir yöntem, cehaleti izleyen sonuçlar zinciriyle uğraşmayı amaçlayan bir prosedürler dizisidir. Ancak Buda, cehaletin kendisinin nedeni üzerine mütalaayı reddetmiştir. Haliyle insanın cennetten kovulması teorisi de, ilk günah da yoktur. Esasen Buda her türlü metafizik soruyu yanıtlamayı, mütalaa etmediğinden değil, bu tür düşünceler üzerine konuşmak işe yaramayacağı için reddetmiştir. "Bu, zehirli bir okla vurulmuş bir adamın, arkadaşları doktor getirmeye gidecekken, 'Beni vuran kişinin adını öğrenmeden bu okun çıkarılmasına izin vermeyeceğim' demesi gibi bir şeydir."[25]

Buda'nın "Her Şeyi Kapsayan Büyük Birleşik Teori" oluşturmayı reddedişi son derece bilgecedir. Çünkü ortada dogma yoksa öğretisel tartışmalar, sapınçlar, hizipleşmeler, haliyle engizisyonlar, işkenceler, kazıkta yakmalar da olmayacaktır. İki ana Budist mezhebi Therevada ve Mahayana, Hıristiyanlıktaki Katoliklik ve Protestanlığın aksine, evvel ezel bir arada, uyum içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Budizm'de doğaüstü müdahaleler, Tanrılar, mucizeler, ilahi açımlamalar, ilahi lütuf veya ilahi vücut buluş yoktur. Hatta Buda, kişisel sorumlulukları terk etme sayarak inancı reddetmiştir. Kimse herhangi bir şeye, sırf birileri söylüyor diye inanmamalıdır. Her birey kendi çözümünü bulmaya çabalamalıdır.

İronik olan ise rasyonel Batı'nın dini Hıristiyanlık tümüyle irrasyonellik, tutarsızlık hatta saçmalıkla örülmüşken, mistik doğunun dini Budizm'in rasyonel, tutarlı hatta pratik olmasıdır. Körlemesine inanış gerektiren bir inanç sistemi değil, işe yaradığı gösterilebilen bir yöntemdir. Daha da ironik olanıysa, Budizm'in çekici yönlerinin onu modern çağ için itici kılmasıdır. Diğer tüm büyük dinler taraftar kazanırken sadece Budizm kan kaybetmektedir.[26]

Hıristiyan öğretisi insandaki kusurun kabahatini, kefareti sadece ilahi lütfün gizemli işleriyle ödenebilecek ilk günahta bulmuştu. Bu görüş bin yılı aşkın bir süre boyunca benliğe dair her türlü araştırmayı ve dünyevi tatmine yönelik inancı devre dışında bıraktı. Düşünürler bireye umut ve amaç vermeye ancak Aydınlanma'yla başladılar.

17. Yüzyılın Hollandalı filozofu Spinoza'nın fikirleri ürkütücü ölçüde Buda'nınkilere benziyordu. Aydınlanmacı düşünürler akla tapıyordu ama Spinoza aklın bir kaplanın sırtında gittiğini, insan doğasını büyük ölçüde, bilince "arzular" kılığında giren bilinçdışı "iştahların" güttüğünü fark etmişti. Bu içgörüsünün ifadesi *Dhammapada*'da da, Freud'da da mevcuttur: "Arzu, insanın özüdür."[27] Bilinç hakkındaki görüşleri de çağdaş bir nörobiyoloğunkiyle aynıydı: "İnsan zihni, insan bedeninin bizzat fikri veya bilgisidir."[28] Ancak Spinoza, tıpkı Buda gibi, güdülerin anlamak suretiyle kontrol edilebileceklerine inanıyordu: "Bir duygu, hakkında açık bir fikir oluşturduğumuz anda ihtiras olmaktan çıkar."[29]

Ve yine Buda gibi, Spinoza da sıklıkla bir sükunet arayıcısı olarak görülmüştür. Oysa en büyük değeri, anlayan zihnin yarattığı güçlenme hissi olarak tanımladığı coşkuya biçiyordu. Ama yine Buda'nın öğretisindeki gibi, buradaki anlamak edilgen, nihai bir durum değil, dur durak bilmeyen çabayı gerektiren bir süreçtir. Canlı organizmaları yaşam şartlarını en uygun hale getirmeye yönelik sistemler olarak tanımlayan nörobiyolojiyi öngören bir diğer saptamasında Spinoza, çabalamanın doğamız olduğu önermesini ortaya atmıştı. İnsan doğası için kullandığı Latince sözcük *conatus*, "çabalama" veya "gayret" anlamlarına gelir. "Her bir şeyin varlığını sürdürmede kullandığı çaba,

esasında o şeyin bizatihi özünden başka bir şey değildir."[30] Ve çabanın değerli olması, zorluğuna bağlıdır: "Kurtuluş hazırda beklese ve fazla çaba harcamadan erişilebilir durumda olsaydı hemen herkesçe boşlanmaz mıydı? Harikulade olan şeyler ne kadar nadirse bunlara erişim de o kadar zordur."[31]

Ama 17. yüzyıl Avrupası bunlara hazır değildi. Buda'nın usta sıfatıyla saygı gördüğü noktada Spinoza sapkın damgası yedi. Hollanda'daki kendi Yahudi cemaati önce Spinoza'yı rüşvetle (sesini kesmesi için yılda bin florin) susturmaya, ardından öldürmeye (bıçaklama girişimini Spinoza'nın bol katmanlı pelerini engelledi) kalktı ve sonunda Eski Ahit ağzıyla lanetli ilan etti: "Baruch de Espinoza'yı, melek ve azizlerin yargısıyla aforoz ediyor, dışlıyor ve Yeşua'nın Eriha'ya okuduğu lanetle, Elişa'nın çocuklara ettiği lanetle ve yasada yazılı tüm lanetlerle lanetliyoruz. [Onun] Gecesine lanet olsun, gündüzüne lanet olsun; yatışına lanet olsun ve kalkışına lanet olsun; sokağa çıkışına lanet olsun ve eve dönüşüne lanet olsun (...)" Yani Spinoza'nın yazdıklarını okuyacakların, onunla konuşacakların hatta yanına yaklaşacakların üstüne yıldırımlar yağacaktı. Spinoza şu yanıtı verdi: "Keşke yapmasaydım da bunları duymasaydım dediğim hiçbir şey yok."[32]

Ölümünden sonra Spinoza'nın yazıları ve fikirleri acımasızca bastırıldı ve benzer görüşleri ancak 19. yüzyılda Schopenhauer ortaya atabildi. Schopenhauer'in id için kullandığı terim, "insanın, bilmediği ve pek farkında olmadığı" dürtülerin egemenliği altına girmesine yol açan "bir kör itici güç"[33] olarak tanımladığı "irade"dir. Schopenhauer, iştahın doymak bilmezliğini eşsiz zarafetle ifade etmişti: "İradenin arzuları sınırsız, talepleri sonsuzdur ve tatmin bulan her arzu bir yenisini doğurur. Dünyada mümkün hiçbir tatmin, iradenin özlemini gidermeye, sınırsız arzularına sınır koymaya ve yüreğindeki dipsiz kuyuyu doldurmaya yetemez."[34] Bu iştahların en önde gideni cinsel dürtüdür: "Cinsel içgüdüyü reddedebileceğini düşünen insan kendini kandırıyor demektir. Reddedebileceğini *düşünebilir* ama gerçekte aklın aklı cinsel dürtülerce çelinir ve bu anlamda irade 'aklın gizli düşmanıdır.'" Seks "Neredeyse tüm insani çabanın nihai hedefidir" ve cinsel baskılanma nevroza yol açacaktır. Schopenhauer, toplumsal ilerleme veya kişisel tatmin umudu görmeyen bir Maniheist değil, müthiş engin görüşlü bir psikologdu: "İstikrarın mümkün olmadığı, her şeyin dur durak bilmeden değişip karıştığı ve ip üstünde sadece ileri giderek ayakta durulabilen bir dünyada mutluluk düşünüldüğü kadar yoktur."[35]

Nietzsche de heyecanla yepyeni bellediği ama esasen binlerce yıllık benzer fikirlere ulaşmıştı. O da bir bilinçdışı itici güç tanımlamış, "Ben" adını vermişti. "Beniniz, Egonuza ve mağrur çabalarına güler. 'Bu zihin jimnastikleri nedir ki benim için?' der Ben. 'Ancak hedefime ulaşmada dolambaçlı yollar işte. Ego'nun baş kemanıyım ben ve tüm fikirlerinin sebebi benim.'"[36] Ve bu sinsi "Ben" rakiplerin en inatçı ve tehlikelisidir: "Ama bizzat sizin benliğiniz daima karşılaşabileceğiniz en tehlikeli düşmandır; benliğiniz ormanlarda ve mağaralarda size pusu kurar."[37] Nietzsche durumdan en iyi şekilde faydalanma dürtüsünün tüm canlıların özünde yattığını da sezmişti. "Nerede canlı bir yaratığa rastlasam, orada güç istenci buluyorum."[38] İnsani organizmanın bitmek tükenmek bilmez çabasınaysa "Kendini-Aşma" tanımını uygun görmüştü. "Yaşam bana açtı bu sırrı: 'İyi bak, dedi, "ben *kendisini sürekli aşması gerekenim*.'""[39] Ve benin beni aşma sürtüşmesi yaşamı tatmin edici kılmaya yetecek ısıyı üretecekti. Nietzsche zorluğa tipik tumturaklılığıyla kucak açacaktı: "Beni öldürmeyen, beni güçlendirir."[40]

Freud 20. yüzyılda "ben"in benzer bir ego-id modeline dair, sadece yeni değil, ayrıca kesinlikle

bilimsel bir önermeyle geldi. İd üzerinde egemenlik kurmanın yoluysa, idin kurnazlıklarıyla idi en savunmasız anlarında, nevroza açıkken, serbest çağrışım veya düşlerde (id, egonun yönlendirdiği zorlu bir günün ardından parti yapmayı severdi) başa çıkmayı amaçlayan "bilimsel" psikanalitik terapi yöntemiydi. Ama terapistin özel bir kişi olması gerekiyordu: "Eğer hastaya belli durumlarda model olarak hizmet edecek ve diğerlerinde öğretmen rolü üstlenecekse analistin bir bakıma üstün konumda olması gerekir."[41] Bir başka deyişle analistin bir Buda Üstadı misali esin verici olması gerekmektedir. Ama dünyada hâlâ Üstat sıkıntısı çekiliyor. Model veya öğretmenliğe istekli veya yeterli pek az analist var ve bunların birçoğu zengin nevrozluları yüksek fiyata oturup dinlemekle ya da daha beteri, psikolojik estetik cerrahlarına dönüşmekle yetiniyor. Tiyatro eleştirmeni Kenneth Tynan'ın bir röportajında bir analiste, karısını terk ettiği için duyduğu suçluluğu ortadan kaldırması için para ödediğini hiçbir utanma belirtisi göstermeden açıkladığını gayet iyi hatırlıyorum.

Yakın dönemde yapılan sinirbilim araştırmaları düşünürlerin öne sürdüğü benlik modelini, akılla duygu veya egoyla id arasındaki ayrımın Freud ve öncellerinin öne sürdüğü ölçüde belirgin olmaması haricinde onamaktadır. Joseph LeDoux[42] gibi sinirbilimcilere göre beynin duygusal tepkileri büyük ölçüde amigdala (eski limbik sistemdeki sürüngen beyin), rasyonel tepkileriyse prefrontal korteks (hemen gözlerin arkası) tarafından harekete geçirilmektedir. Yani kabaca söylersek, ego, prefrontal korteks, idse amigdaladır. Ama duygusal beyin düşünebilmektedir ve rasyonel beyni doğrudan amigdalaya bağlanan otoyoluyla birlikte, duyguların büyük etkisi altındadır. Ve duygusal beynin pek çok dürtüsel tepkisi (örneğin sezgi) iyiyken, rasyonel beynin birçok dürtüsel olmayan tepkisi (örneğin kendini kandırma) kötüdür. Yani egonun kahraman, idin kötü adam olduğu yargısı öyle tam doğru değildir.

Ama genelde rasyonel beyin duygusal beyinden daha bilgece kararlar alır. 19 yaşındaki, gayet kararlı, tıp okumayı, erkek arkadaşıyla evlenmeyi ve kendi yoksul semtinde bir pediatri kliniği açmayı planlayan Mary Jackson vakasına bir bakalım.[43] Jackson birdenbire derslerini bırakmış, içmeye, kokain kullanmaya, önüne gelenle yatmaya ve eleştirildiğinde şiddet yüklü öfke patlamaları sergilemeye başlamıştı. Sonunda nörolog Kenneth Heilman'a yollandı ve doktor yaptığı beyin taramalarından birinde prefrontal kortekse büyük hasar vererek korteksin dürtülere karşı koymasını ve uzun vadeli hedefleri korumasını engelleyen kocaman bir tümör keşfetti. 20. yüzyılın ortalarında birçok cerrah, epilepsiden şizofreniye birçok bozukluğu tedavi ettiği düşünülen frontal lobotomi uygulayarak aynı etkilere *yol açmıştır*. Binlerce hapishane ve akıl hastanesinde kullanılmış bu gaddar teknik, prefrontal korteksle beynin bağlantılarını koparmak üzere gözkapağı altından sokulan bir neşterin kemiklere çekiçlenmesini içerir. Nobel Ödülü fikrinden büyülenen herkesin bu ödülün 1949'da lobotomi işleminin öncülüğünü yapan iki cerraha verildiğini aklında tutması gereklidir.

Sinirbilimci Jonathan Cohen duygusal ve rasyonel beyin arasındaki çatışmayı, denekleri bir tarayıcıya sokup önlerine derhal bir hediye çeki kazanma veya birkaç hafta sonra daha büyük miktarda bir çek kazanma seçeneklerini sürmek suretiyle gözlemlemiştir.[44] Derhal hediye çeki alma vaadi duygusal beyni harekete geçirirken, daha yüklü bir çeki birkaç hafta sonra almak fikri rasyonel beyni, yani prefrontal korteksi hareketlendirmiştir ve seçimleri en güçlü hareketin yaşandığı bölge belirlemiştir. Cohen insanlık tarihinin en eski mücadelesine, egoyla idin bilek güreşine tanıklık eden belki de ilk kişidir. Çoğunlukla idin kazandığını burada açıklamak, prefrontal korteksimi üzüyor doğrusu.

Kendinde Hak Görme Haklılığı ve Potansiyelin Cazibesi

Benlik üzerine fazla düşünmenin sınırlılığı, benliği yalıtılmış ve sabit, kişisel tarihten ve toplumsal şartlardan bağımsız bir varlık olarak görmekte yatar. Ama böyle bir benlik elbette mevcut değildir. Kültürel şartlandırmanın önemini ilk tanıyan Marx'tı: "İnsanların toplumsal varlıklarını belirleyen bilinçleri değildir. Tam tersine, bilinçlerini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır."[45] Freud, İd ve Ego'ya, İd gibi bilincin altında iş gören Süperego'yu (üst benlik), toplumun içselleştirilmiş ahlaki ilkeleri deposunu ekledi. Ama bu iki model de fazlasıyla basitti. Şartlandırma basit bir tek yönlü aktarım değil, sürekli geri-bildirim döngüleriyle beslenen karmaşık yapılı, dairesel bir süreçtir. Sıklıkla gerçekleşen, değişen toplumsal davranışların bir avuç insanın yeni veya eski bir gereksinimin daha ısrarlı yeni bir şeklini geliştirmesine yol açması ve açıkgöz bir girişimcinin bu gelişmeleri fark edip uygun ürün veya hizmeti sağlamasıdır. Bu durum yeni tavır veya davranışı meşrulaştırır, güçlendirir ve yayar. Böylece daha fazla insan, ihtiyacı daha açık ifade eder ve bu ihtiyaca daha fazla girişimci hizmet sağlar. Haliyle olgu, yeni bir ölçüte dönüşür. Herkes onu yapmaktadır artık. Sonunda doğa yasası haline gelir ve kendisine ihtiyaç duymayanlarla hiç istemeyenleri dahi etkiler.

Marx, şartlandırmanın daima sağdan geldiğini varsayarken de fazla basitçi davranmıştı. Şartlandırma yakın geçmişte aynı sıklıkla soldan da gelmiştir. 1970'ler özgürleşme, adaletsizliğe öfke, tanınma ve hak talepleri yıllarıydı. Ama zaman içinde belli haklara yönelik talepler genelleştirilmiş bir kendinde hak görme algısına, belli konularda tanınma talepleri genelleştirilmiş dikkat taleplerine ve belli adaletsizliklere duyulan öfke, genelleştirilmiş yakınma ve hüsran duygularına indirgendi. Sonuçta ortaya bir kendinde hak görme, dikkat arama ve yakınma kültürü çıktı.

Dikkat edilme talebi gittikçe güçlenip çeşitlenmektedir; bu da kimliğin dışarıdan görülmesini gerektiren içteki boşluğun bir sonucudur: "Görülüyorum, öyleyse varım." Bu talep en alt seviyede ifadesini bedensel anlamda görülmekte bulmaktadır. Bu durumun tipik örneği, toplumsal alanların gittikçe daha fazla görünürlük sağlayacak şekilde düzenlenmesidir. Artık açık-planlı tasarımlar evlerin, işyerlerinin, lokantaların ve barların ölçütü haline gelmiştir. Açıkta yemek-içmek artık yılın her dönemine yayılmakta, gittikçe daha fazla kamusal alan "insanların bakmasını" sağlayacak şekilde tasarlanmaktadır. Ayrılma kaçınılmazsa duvarlar, müdürün ofisi veya asansörlerdeki gibi şeffaflaşmaktadır. Şeffaf yapılar kaçınılmaz bir gelişmedir ve bugün cam duvarlar Manhattan'da, 1920'lerdeki kırmızı tuğla ve kumtaşı kadar mimarinin karakteristik özelliği halini almıştır. Tüm bu şeffaflığın dikkat çekmeye yetmediği kimseler içinse, tabii gelirleri uygunsa, gözlem veya takip altına alınma seçenekleri de mevcuttur. Böylesi para harcanacak bir şey gibi görünmüyor ama anlaşıldığı kadarıyla bu tip hizmetler, müşterilere eşsiz bir önem hissi sunduklarından, gittikçe daha fazla tutuluyor. Bu tür hizmetlerden birinin kurucusunun dediği gibi: "Sadece gözlendiklerini bildikleri için kendilerine daha iyi bakmaya başladıklarını veya daha hoş iç çamaşırları giydiklerini söyleyen müşterilerimiz var. Sadece kendilerine dikkat edildiğini bilmeyi yeterli buluyorlar."[46]

Dikkat çekme arayışının bir sonraki basamağındaysa birey olarak tanınma gereksinimi var. Bu halin geri bildirimiyse herkese, değerli-değersiz her türlü faaliyet ve düşüncesini yayma fırsatı tanıyan internet teknolojisidir. Bu tür web sitelerinin en yenilerinden biri, adında bir DJ'in canlılığıyla bir Disney oyuncağının antromorfik şirinliğini birleştiren Twitter'dır. Verilen mesaj, biteviye, kendiyle

ilgili ve banal dırıltının bir kuşun cıvıltısı kadar sevilesi ve harika olduğudur.

Buradan bir üst basamağa, şöhret hasretine, sadece şimdide, ara sıra ve birkaç kişi tarafından fark edilme değil, daima evrensel tanınırlığın, hayranlık duyulmanın, kıskanılmanın ve arzulanmanın sıcak parıltısında yaşama arzusuna geçiliyor. Ebedi ışık (sahne ışıkları) hep üstümde olsun, bugünün duasıdır. Bu şöhret talebi öyle ezici boyutlara varmıştır ki (Amerikalı ergenlerin yüzde 31'i ünlü olacaklarına içtenlikle inanmaktadır[47]) geleneksel ikmal yolları –yeteneğin medyada methedilmesi– artık tamamen yetersiz hale gelmiştir. Haliyle şöhretin yeteneksizlerin erişimine (örneğin *reality show*larda yıldız olmak) açılması ve herkese açık kanalların doğması (mesela internetten kendi reklamını yapmak) kaçınılmazlaşmıştır.

Bireyin bir üst katındaysa grupsal kimliğin tanınma talebi yatıyor. Bu basamakta dikkat edilme ve kendinde hak görme talepleri ile yakınmalar, güçlü bir grubun hak ettiği tanınırlığın ihlale uğradığına ve karşılık verilmesi gerektiğine karar vermesini içeren ve gittikçe yaygınlaşan saldırganlaşma olgusuna dönüşmektedir. Saldırıya geçmenin güzelliği, zorba tehditlerinin kurbanın protestosu kılığında sunulabilmesinde yatmaktadır. Bu sayede ego erdemin sıcaklığında yatarken id saldırganlıkla coşabilmektedir. Plansız keyfiyet de çekicidir. Herkes herhangi bir şeye saldırmaya karar verebilir ve bu her daim mevcut potansiyel, zorbalara tatmin sağlayan bir korku ortamı yaratır.

Elbette kadınların, eşcinsellerin, siyahların, gençliğin ve cinselliğin özgürleştiği 1970'lerde kimse bu sonuçları öngörmemişti. Özgürleşme coşturucu, mutlak iyiydi. Zulmün boyunduruğu kalkar kalkmaz herkesin ilerleyeceği, büyüyeceği kaçınılmazdı.

Siyasi sağda pek çok kişi şaşalamıştı. Kimileriyse fırsatı görmüştü. Para da özgürleşmeyi talep ediyordu ve arzusuna devlet kontrollerinin kaldırılmasıyla kavuşacaktı. Ruhundaki çingeneyi ifadede nihayet özgür kalan para dalgalanmaya, her koyna girmeye ve sorumsuzlaşmaya başladı. Artık çekici bulduğu herkesle yatağa giriyor ama nadiren gece yatısına kalıyordu. Yatırımcılar artık uzun vadeli kâr payı getirilerini bekleyemiyor, hisselerini kârla satarak çabuk getiri kazanmaya bakıyordu. Böylece hisse fiyatları, şirket başarısında performansın yerini aldı. Ve hisse fiyatları, ilgili firma yeni ve heyecan verici bir şey yapıyor görüntüsüne bürününce artma eğilimi gösterdi. Haliyle finansal çekicilik, dinamik, esnek ve yenilikçi görünmeye bağlandı. Öte yandaysa istikrar demode bir rüküşe dönüştü.

Kişinin kendi örgütüne elde hızarla saldırması akıllıca hareket sayıldı. Böylece hükümet ve bakanlıklar, üniversiteler ve BBC gibi hissedarı bulunmayan kurumlarda bile yeniden yapılanma çılgınlığı baş gösterdi. Ama yapılanmanın sayısı sınırlıydı; haliyle bir örgüt veya kurum içinde yeterince uzun kalmış kişiler, umutsuz ve demode diye bir kenara fırlatılan ilk yapının dönüp dolaşıp en yeni yapı diye geri geldiğini gördüler. Şahsen ben, yıllarca çalıştıktan sonra Nietzsche'nin sonsuz döngü kavramında bir şeyler görmeye başladım.

Yeni özgürleşen para, özgürleşen kadından bile daha seksiydi. Bu yüzden en belirgin değişim, kendini değiştirmeye tapınma oldu ve bu tapınma geniş kültürel potansiyelin sihrine yönelik bir hurafe olarak yayıldı. Bunun sonuçlarından biri, artık değişimin doğası icabı iyi bir şey olduğuna inanıldığından siyasilerin başarılı kampanyaları sadece ve tamamen "değişim" vaadi üzerine kurmalarına olanak sağlamasıydı.

Schopenhauer'in işaret ettiği üzere, insan doğasında her zaman beklenti içinde yaşamak vardır (bir başka id özelliği). Ama kendinde hak görme ve değişime tapma birleşerek çağımızı tümüyle

potansiyelin, "yakındır" algısının büyüsüne mahkûm etmiştir. Bunun sonucuysa araçların kendi içlerinde amaçlara dönüşmeleridir.

Böylece evrensel araç para, evrensel amaca dönüştü. Ama etkinin pek çok tezahürü var. Örneğin ilişkilerde cinsel çekicilik, kolaylaştırması gereken seksten koptu. Çekicilik gittikçe dokunulmaktan çok artık hayran kalınmak istiyor. Çekicilik artık kesinlikle, aman Tanrı korusun, *işe yarama* beklentisinde değil. Bu noktada psikolojiye cinsel çekicilik arttıkça cinsel performans tembelleşir teorimi sunuyorum. Hipotezimin değersiz çıkması mümkün ama test edilmesinin eğlenceli olacağı kesin.

İşyerlerinde yeniden yapılanma, yenilikçilik, esneklik, yetenek, eğitim ve hareketlilik kendi içlerinde iyi olarak büyük saygı görüyor. Bu durumsa eğitim programlarına (çoğu yerde çalışanlardan, gerekip gerekmediğine bakılmaksızın belli eğitim kotalarını doldurmaları bekleniyor) yönelik saplantıyı ve tasarımcılar, müze küratörleri, grafik sanatçıları ve aşçılar gibi "yetenekli" profesyonellerin yükselişini açıklıyor.

Potansiyele tapmak, daima az ileride daha iyisinin bulunduğuna inanan bir açgözlülük türüdür. Ama potansiyelin büyüsü, geleceği, bugünün büyüsünü bozma pahasına etkilemektedir. Bugün olan her şey çoktan dün sayılmakta ve gerçek heyecan hep Bir Sonraki Müthiş Şey'de, bir sonraki sevgilide, işte, projede, tatilde veya yemekte görülmektedir. Bunun bir sonucu, sorunlara yönelik en çekici çözümün kaçışa dönüşmesidir. Bu da sorunlarla yüzleşip aşma tatminini devre dışı bırakmakta ve hayati önem taşıyan musibetten pay çıkarma, olanı avantaja çevirme becerilerini mahvetmektedir.

Ve tabii sorunlar açısından da olan her şey kabul edilir hale gelmektedir. Tek talih, iyi talihtir; rastgele şanssızlık artık kabul edilmez konumdadır. Filozof Julian Baggini çağdaş yakınmalar üzerine bir araştırma yapmış[48] ve insanların en çok şanssızlıktan, kaderden, kontrolleri dışında kalan şeylerden yakındığını ortaya çıkarmıştır. Boktan şeylerin başa gelebileceğini artık çok az kimse kabullenmektedir. Trajedi bir anlam taşımalı ve trajediden mutlaka iyi bir şey çıkmalıdır. Korkunç şeyin bir daha olamayacağının teminatını vermek üzere televizyona çıkan yaslı akrabaların, "Başkalarının bizim gibi ıstırap çekmelerini istemiyoruz" demeleri bu yüzdendir.

Eğlence dünyasındaysa alışveriş ve seyahat, saf potansiyel faaliyetleri olmaları, tümüyle olasılık ve vaatle dolulukları yüzünden kendi içlerinde amaçlara dönüşmüşlerdir. Alışveriş, bünyesinde birçok potansiyel biçimi barındırır. Macera sarhoşluğu, arayış gizemi, kumar tehlikesi, yaratıcı çalışmanın getirdiği beklenmedik şeyler bulma şansı, dinsel inançta aşkınlık ve ön-sevişmenin şehveti, hepsi alışverişte mevcuttur. Herkesin alışveriş sevmesine şaşmamak gerek. Üstelik potansiyel heyecanı satın alma eyleminin sonrasına da uzatılabilir. Birkaç yıl önce, Nick Bailey adlı on yedi yaşındaki bir delikanlı yeni aldığı Wii oyun sistemine öyle aşk duymuştu ki ambalajını açışını filme çekti ve yaşamı baştan aşağı değiştiren bu tür deneyimlerde yapılması gerektiği gibi, filmi YouTube'a yükledi. Ama kim bir ergenin yeni aldığı zımbırtısının paketini açışını seyretmek isterdi? Daha ilk haftasında 71.000 kişi söz konusu filmi izledi. Çok geçmeden sadece paket açma heyecanına adanmış birçok web sitesi kuruldu.[49] Ve böylece esas malın iki adım ilerisinde yepyeni bir alışveriş deneyimi ortaya çıktı.

Burada bahsettiğim vaka, alışveriş zevkinin malın gerçekliği ve kullanılırlığından kopuş eğilimine dair aşırı uç bir örnekti. Alışveriş artık arzu tatmininden çok arzunun kendi heyecanıyla ilgili ve bu heyecanın sürekli yenilenmesi gerekiyor. Alışverişin verdiği tatmin gittikçe azalıyor. Potansiyel

daima sınırsız ama alınan, seçilen şey daima sınırlıdır. Potansiyel bağımlısı için her orgazm, bir anti-orgazmdır. Sihirli tılsımın dünyeviliği ortaya çıkar ve aşka gelmiş alışverişçi bildik hüsran kaynağı kendisine geri döner. Müthiş şık giysiler çoğu zaman hiç giyilmez, muazzam zımbırtı hiç kullanılmaz, büyüleyici kitap asla okunmaz ve harika CD hiç çalınmaz...

Benim kişisel dürtüm, gizli ezoterik bilgiler edinme ve coşkuyu gizlice taşıma umuduyla kitap ve CD satın almak. Ama raflarım hiç çalmadığım CD'lerle dolu (hiçbirisi ambalajında değil çünkü naylonu yırtmak potansiyelin, ön-sevişmenin bir parçası). Ayrıca bir kereden fazla çalmadığım bir sürü CD var. Müzik hoparlörlerden yayılmaya başladığı anda CD büyülü haresini yitiriyor ve diğer CD'lerden birine dönüşüyor. Kitaplarsa daha ucuz ve okumaları daha uzun olduğundan, elimdeki okunmamış kitap sayısı gittikçe artıyor. Yani kitap potansiyel pırıltısını altı hafta kadar koruyor ve ardından olası bir gizli irfan taşıyıcısından bir külfete, bir serzenişe, bir utanç ve sıkıntı kaynağına dönüşüyor.

Gereksiz alışverişe getirilen çözümlerden biri, Koleksiyon diyerek meşrulaştırmaktır. Haliyle her türden koleksiyon hiç şaşırtmadan artış göstermektedir. Terimin içerdiği öğretmensel uzmanlık ve bilenin seçimi imalarıyla birlikte sıradan alışverişçi için Koleksiyoncu sıfatı, işe yaramaz bir sürü döküntününse sadece meşru kılınamaz müsriflik değil, ayrıca dikkatli yatırım iması da taşıyan yeni terimle Koleksiyon Malzemesi sınıflandırmasına girişi çok daha tatmin edicidir. Saplantılı CD ve kitap alıcısı için daha iyisi bile mümkündür: Bu şeyleri satın almak alışveriş değil, "bir kütüphane oluşturmaktır."

Yolculuk da beklenti temellidir. Yeni yer pek çok beklenmedik bakımdan farklı, esin verici egzotiklikte olacak ve başkalaşmış yeni bir "ben" doğacaktır. Ama göğü, binaları, ağaçları ve insanlarıyla yeni yer, muhtemelen daha sıcak iklimine rağmen sonuçta sadece başka bir *yerdir* ve iç bayıcı huysuz eski benlik yolculuğa sizinle gelmiştir. Alain de Botton, *The Art of Travel*[50] adlı kitabında bir kız arkadaşıyla çıktığı bir Karayip tatilini anlatır. Yola çıkmadan önce kumsalların, masmavi denizin, palmiyelerin ve şahane günbatımlarının esinleyeceği yeni ahengi düşlerler ama hedefe varmalarıyla birlikte lokantadaki tatlıların boyutu ve görünüşü üzerine tartışmaya başlarlar. İkisine de aynı tatlı gelmiştir ama birininki diğerinden daha büyük, diğerininse görüntüsü ötekinden daha güzeldir. Kız tatlıları değiş tokuş eder ve kendi tatminini, adamı tatmin ettiğini öne sürerek meşru kılar. Kavga ederler ve somurtarak, kendilerine esin vermesi gereken harika manzaraya aldırmadan otele dönerler. Hepimizin başından böyle şeyler geçmiştir ve hepimiz işimize geldiğince bunları unutmuşuzdur. Çünkü bir sonraki tatil ufuktadır ve gerçek mutluluğu getireceği kesindir.

Yolculuk ve alışveriş birbirlerine öyle uygunlar ki gittikçe daha fazla bir araya geliyorlar. Havaalanında, uçakta, tren istasyonunda, otel lobisinde hatta internet yoluyla otel odasında bile alışveriş imkânları mevcut. Tabii bunlar sadece ana deneyime, yeni yerde yeni alışveriş fırsatlarına geçilene kadar gidişatı sağlamaya yarıyorlar.

Ancak, yolculukla alışverişin esas kusursuz birleşimi, lüks yolcu gemileridir. Hatta yolcu gemisiyle yolculuk sürekli eğlence ve pohpohlama içerdiğinden, pastel renklerde rahat giysileri içindeki battal boy çocukları bir dizi alışveriş mahalline taşıyan devasa, hareketli zevk mekânı olan yolcu gemisi, tam çağımızın simgesidir. David Foster Wallace'ın bir Karayip gezisinin öyküsünü anlattığı matrak ve ürkütücü çalışması *A Supposedly Fun Thing I'll Never Do Again* [Bir Daha Asla Yapmayacağım Güya Eğlenceli Bir Şey][51] titiz yazılmış, gerçekçi bir belgeseldir ama aynı zamanda çağımıza uygun bir fabldır.

Yolcu gemisiyle yolculuk tüm yeni kültürel eğilimleri abartılı biçimiyle sunar. Doğrudan yaşayamama ve inandırıcılık için olan biten her şeyi filme alma gereksinimi söz konusudur; tüm yolcular en incelikli kamera donanımlarından taşırlar. Evrensel kendinde hak görme hissi söz konusudur; herkes bu tatili sonuna dek hak ettiğine inanır. Çocuksu şımartılma gereksinimi söz konusudur; yolcu gemileri çalışkan bir hizmetli ordusuyla sürekli hizmet sunar. Mürettebat sürekli hatta fanatikçe neşelidir. Çocuksu yolcular düşünmeyi reddederler. Wallace, "Üst tabakadan, yetişkin ABD vatandaşlarının Konuk İlişkileri Bankosuna şnorkelle dalmanın illa ıslanmayı gerektirip gerektirmediğini, firlatılan hedeflere illa dışarıda mı ateş etmek gerektiğini, mürettebatın gemide mi yattığını ve Gece Yarısı Büfesi'nin saat kaçta açıldığını sorduklarına şahit oldum" diyor. Gemide ve limanlarda sınırsız alışveriş firsatları, bitmek tükenmek bilmez eğlenceler, havuzlar, jimnastik salonları, kiminde sürüş pisti bile bulunan spor tesisleri, kumarhaneler, piyano-barlar, diskolar, sinemalar ve her gece ayrı bir ünlünün, bir taklit ustasının, elektrikli testereleri havaya atıp tutan bir hokkabazın, Broadway melodileri söyleyen bir çiftin ve Kraliçe II. Elizabeth ile Dalay Lama'yı transa soktuğunu öne süren bir hipnozcunun gösteri yaptığı Ünlüler Gösteri Salonu vardır...

Bu çağdaş eğilimlerin çoğu birbiriyle ilişkilidir. Çocuksuluk eğilimi kesinlikle özgürleşme çağına yönelik bir tepkidir. Özgürleşmenin kendi içinde tatmine yeteceği, kişinin ruhunu mahveden işinden, baskıcı ilişkisinden, kasvetli kasabasından kaçabilmesiyle her şeyin düzeleceği görüşü yaygın bir yanılgıydı. Özgürlüğün tatmine otomatik olarak götürmediği, mütemadiyen çok çalışmaya yol açtığı ortaya çıkacaktı. Eski gelenekler belki baskıcıydı ama onlarsız yaşamak belirsiz, karmaşık, kafa karıştırıcı ve sinir bozucuydu. Her kararı ilk ilkelerden itibaren düşünmek zorunda kalmak çetin ve bezdiriciydi. Sınırsız firsat potansiyeli, sınırsız seçenek şaşkınlığına dönüştü. Tepkiyse özgürlükten çok dürtüyle hareket etmeye yönelik derin özlem, akıl yerine duygulara uymak, kesin, basit, kolay ve edilgen ne varsa yeğlemek kılığında geldi. Yetişkin olmanın zahmetli sorumluluğu, çocukluğun kayıtsız şartsız sevilme, yiyip içme, şekerlemeye yatıp ninni eşliğinde uyuklama lükslerine yönelik derin bir özlem yarattı.

Reklam elbette duygu ve dürtülere ve Koca Bebeği uyutacak eğlence endüstrisine memnuniyetle yaltaklanıyor. Yeni çocuksuluğun tek iyi yanı, bebeğin korunması gereksiniminin sıklıkla şımartılma gereksinimine üstün gelmesi. Geçenlerde köpek nikâhları ve uzman şarap garsonu türünden yenilikçi hizmetleriyle meşhur bir Londra oteli, lüks yolcu gemilerine layık bir fikir ortaya attı. Belli bir ücret karşılığında otel çalışanlarından ikisi konuğun odasına gelecek ve çocukluğun sihrini, elemanlardan biri konukla yastık savaşına girişirken diğerinin hakemlik etmesiyle yaratacaktı. Bu yeni hizmet muazzam beğeni topladı ama tabii "sağlık ve güvenlik konuları" yüzünden sürdürülemedi. Yalnız dikkat ve şımartma taleplerinin karşılanmaması durumunda Koca Bebek cidden kızacaktır. Yeni çocuksuluk büyüyen kibir ve kendinde hak görme duygusuna, azalan kendini bilme ve yükümlülük kavrayışlarına ve artan darılma ve öfkeye başvurmalara önemli katkı yapmıştır. Koca Bebek çok sık zırlamaktadır.

Yeni çocuksuluk Mesleki Neşeliliğin (MN) nedenlerinden de biridir. İncelik ve nüanstan yoksun, abartılı parıltıyla birlikte neşeli ifade, yetişkinin çocuğa sunduğu yaklaşımdır. MN'nin bir diğer olası kaynağıysa kullanıcı arayüzünü gittikçe daha önemli hale getiren, üretimden hizmet sektörüne kayıştır. Artık müşteri sadece daima haklı olmakla kalmıyor; hizmet de daima parlak olmak zorunda. Bu zorunluluk Amerikan hizmet sektöründen çıkıp dünyaya yayıldı. Tepeden bakar tavırlı asil Paris garsonları dahi buna uymak zorunda kaldı. Yüzlerce yıllık geleneklere dayanan müthiş şarap ve peynirleriyle Fransızlar kadar kimse tepeden bakamazdı ama onlar bile tepeden baktıkları

müşterilerine iyi günler dilemeyi öğrenmek durumunda kaldılar. Paris'in "Nazi Zehrine" direncinden onca gurur duyan Jean-Paul Sartre, kentinin bugün Amerikan şekerine batışını görseydi herhalde dehşete kapılırdı.

Bir diğer etmense metalar dünyasında meta olma, kişi değil, marka olarak gelişme eğilimidir ve çağdaş piyasada bu, neşeli ve güler yüzlü olmak anlamına gelmektedir.[52]

Bu pazarlama yönelimi takımın yükselişiyle iyice palazlandı. Yeni "esnek" kurumlar, kurulu bölümlerinin ve uzun süreli çalışanlarının yerine belli projeler üstünde kısa vadeli sözleşmelerle çalışan takımlar getirdi. Böylece birey için kurumsal sadakatin anlamı kalmadı, "takım oyunculuğu" en önemli beceriye dönüştü. İşbirliği, bireysel çaba ve uyum sağlamak, performans kadar önemli artık.

İki Amerikalının gülümseyen bir yüzle hayati "İyi Günler" sloganını birleştirip dünya çapında tutulurluğu Haç'ınkine rakip bu simgenin telifini almaları 1970'lerde gerçekleşti. Aslında ilk gülümseyen yüz daha önceden, Amerikalı reklamcı Harvey R. Ball tarafından yaratılmıştı. Ama o dönem, paranın seksten daha seksi olmasından önceki masum 1964'tü; haliyle Ball simgesinin patentini almaya hiç kalkışmamış ve çizimi karşılığında sadece 45 dolar kazanmıştı. Reklamcılığına rağmen esasen eski tarz adamlardan olan Ball, muazzam bir gelir kapısını kaçırmasının kendisine neler hissettirdiği sorulduğunda Stoacı filozoflara yakışır bir yanıt vermişti: "Tek oturuşta ancak tek biftek yiyebilirim."

Tüm bu gelişmeler bir araya gelerek değerlerdeki kaymayı, değişimin istikrara, potansiyelin başarıya, beklentinin takdire, işbirliğinin bireyselliğe, fırsatçılığın sadakate, işlemin ilişkiye, çocuksuluğun olgunluğa, edilgenliğin girişkenliğe, kaçışın uyum sağlamaya, salahiyetin ödeve, dışa dönüklüğün içe dönüklüğe ve neşeliliğin endişeliliğe yeğ tutuluşunu yarattı.

Soldan hak talebindeki haklılıkla, sağdansa potansiyelin ışıltısıyla baştan çıkarılmışken, yaşamda tatminin sadece temel hak olduğuna değil, gereğince hak edildiğine ve tatmine erişimin yürüyen merdivenle alışveriş merkezinin bir üst katına çıkmaktan daha fazla çaba, düşünce veya sabır gerektirmediğine inanmak zor değildi.

Sorun, tüm büyük gelişmelerin hepsinin birden iyicil görünmesidir. "Özgürlük" sözcüklerin en esin vericisi ve modern toplumun tam göbeğindeki en tartışma götürmez kavram değil midir yani? Potansiyel duygusu mutluluğun elzem öğesi değil midir? Kendimizi değiştirmek zorunda değil miyiz? İnsanlara bize davranmalarını istediğimiz gibi davranmamız gerekmiyor mu? Ama özgün anlamı hükümete katılma özgürlüğü olan özgürlük, hükümetin müdahalesine direnme özgürlüğüne dönüşmüştür. Kişisel potansiyel hissi, hayatı yaşamaya değer kılmada sahiden gereklidir ama bu potansiyel hissi gereksinimi içteyken bugünün potansiyeli tümüyle dışsaldır ve cinsel macera, özendirme, alışveriş ve yolculuk gibi faaliyetlere bağlıdır. "Kendinizi değiştirmelisiniz" temel bir emirdir ama sırf değişim hayrına değişime tapmak anlamına gelmez. Değişim daima sorumluluk ve sadakat gereksinimlerine karşı dengelenmelidir. Neşelilik istenen bir unsurdur –hırçınlığı kimse istemez– ama içeriksiz iyi niyet görüntüsü sıklıkla ironi, kuşkuculuk ve anlaşmazlık gibi daha derin tepkilerin hevesini kırar. Hatta ihtiraslı hevesi, tehlikeli aşırılık gibi göstermek suretiyle engeller. Hepsinden beteri, samimiyetsiz ve yönlendirici göstererek gülümsemenin değerini düşürür ve geriye kalan tek samimi ifade öfkeli çatık kaşlardır.

Ne yapılabilir peki? Kültürü değiştirme umudu fazla değil. Kapitalizmin en büyük güçlerinden biri

herkesi mülk sahibi, girişimci ve hissedar olmaya teşvik ederek projesine asimile etmektir. Kapitalizmin herkes milyoner olabilir vaadine bugün bir de herkesin meşhur olabileceği vaadi eklenmiştir. Kapitalizmin bir diğer müthiş gücüyse muhalefeti içine emerek etkisizleştirebilme becerisidir. Kapitalizm emekçi sınıfını, tıpkı daha sonra, 1950'lerin *beat*lerini, 1960'ların karşı-kültürünü, 1970'lerin *punk*larını ve yakın dönemde sokak sanatını içine emdiği gibi kolayca asimile etmiştir. *Adbusters* firması bugün koşu ayakkabıları üretmekte ve elbette reklamlarını *Adbusters*'ta yapmaktadır. Delikanlıları asmanın hazzı üzerine bir roman yazdığınız, sinek kolonisini besleyen yarısı yenmiş bir insan kafasını sergilediğiniz, konserde seyircilerin üzerine domuz barsakları saçtığınız ve ardından canlı bir yarasanın kafasını ısırarak kopardığınız için cezalandırılır mısınız?[53] Hayır, aksine refah ve şöhretle ödüllendirilirsiniz. Kapitalizm, karşı-kültürü sağlıklı bir diyetin lifli gıdası görmektedir.

Aynı şekilde televizyon ve reklam dünyası, muhalefeti kendi-kendiyle dalga geçme yoluyla etkisizleştirmeyi öğrenmiştir. Yakın dönemdeki en başarılı TV komedi dizilerinden biri, oturma odalarında televizyon seyretmekten başka hiçbir şey yapmayan aptal, edilgen bir aileyi konu etmişti. Ama elbette oturma odalarında oturup televizyonda oturma odalarında oturarak televizyon izleyen aileyi izleyen aileler kendilerini aptal ve edilgen değil, akıllı ve üstün gördüler çünkü şakaya dahil ediliyorlardı. Bir başka örnekse reklam parodileri sunan hatta reklam fikriyle alay eden reklamlardı. Burada yapılan, dolandırırken size göz kırparak suç ortaklığını garantileyen iş bilir dolandırıcının numarasından başka bir şey değildi.

Peki, düşünürler dünyadaki şartlandırma baskılarına direnmek için herhangi bir öğütte bulunuyorlar mı? Nadiren. Düşünürler, nefret ve korku içinde geri çekilme eğilimindedir. Mesela Buda'nın çözümü dünyayı tümüyle terk etmekti.

Ama Romalı Stoacılar –Epiktetos, Seneca ve Marcus Aurelius– fazlasıyla dünyadaydılar. Aurelius imparator, Seneca varlıklı bir banker (muhtemelen felsefe yazmış tek banker), Epiktetos azat edilmiş bir köleydi. Ve yaşadıkları ortam geç döneme ait, bizimkine birçok benzerlik taşıyan, varlıklı bir uygarlıktı. Yazıları şaşırtıcı ölçüde canlıydı ve kelimenin zorluktan somurtarak kaçmayı ifade eden çağdaş anlamına göre hiç mi hiç "stoacı" değildi. Bu üç yazar ne somurtkan (Seneca: "Yaşamla dalga geçmek, yaşama hayıflanmaktan daha uygardır"[54]) ne kaçaktı (Marcus Aurelius: "Yaşam sanatı danstan çok güreşmek gibidir"[55]) ve zorluklara göğüs germek kadar saadetle yaşamakla da ilgilenirlerdi (Senaca: "Tüm aşırılıklar zararlıdır ama en tehlikelisi sınırsız talihtir"[56]). Varsıllığın kendi içinde kötü olmadığını ama kibir, küçümseme, hüsran, sabırsızlık, huzursuzluk ve hepsinden beteri, daha fazla varsıllık arzusu gibi karakter kusurlarını teşvik ettiğini öne sürüyorlardı. Çok fazlanın asla yetmemesini sağlayan çılgınlığı üçü de çok iyi anlamıştı. Epiktetos bu çılgınlığı hiçbir miktarda suyun dindiremeyeceği bir susuzluk yaratan bir hararete benzetmişti. Seneca Büyük İskender'in doymak bilmeyen fetih arzusundan dem vurmuştu: "Hâlâ Okyanus ve Güneş'in ötesine geçmeyi arzuluyordu."[57] O zamanki sorun da şimdiki gibi varsıl toplumdaki potansiyel büyüsüydü. Şöyle diyordu Seneca: "Yaşamın en büyük engeli, yarına bel bağlayıp bugünü çöpe atan beklentidir."[58]58 Kısacası, Stoacı eserler, sanki özellikle 21. yüzyıl için yazılmışlarcasına dikkat aramanın, alışverişin, öfkenin, saldırganlığın ve sırf yolculuk hayrına yolculuk etmenin beyhudeliğine dair uyarılarla doludur ("Buradaki hiçbir şey, tepenin ardında veya denizin ötesinde olacağından farklı değil"[59]).

Stoacı erdemin anahtarı kopuştur. Dünyayı etkilemek, düzeltmek mümkün değilse de en azından

dünyanın kişiyi etkilemesini hafifletmek mümkündür. Ama bu kopuşun amacı küçümsemekten çok anlamaktır. Ve bu anlama içe kapanma veya kaderci kayıtsızlığı kastetmez. Stoacı strateji yaşamsal deneyimlerden kaçınmak veya bu deneyimleri pasif kabullenmek değil, aynı deneyimlerden *bir şeyler çıkarmaktır*: "İçsel gücümüz Doğa'ya sadıksa şartların sunduğu olasılıklara daima kendisini uyduracaktır. İçsel gücümüz önceden belirlenmiş hiçbir şey gerektirmez ve ödün vermeye açıktır; engeller sadece kullanılacak malzemelere dönüştürülürler. İçsel güç bir döküntü tepesine egemenlik kuran bir şenlik ateşi gibidir."[60] Yakınmak elbette hiç söz konusu değildir. Epiktetos: "Eylemlerimizin uygun amacı hayatlarımızdan kederleri, yakınmaları ve 'Heyhat' ile 'Vah bana' türü sızlanmaları çıkarmaktır."[61] Ama kahve kupasına yazılacak sloganı Aurelius patlatmıştır: "Taklitten kaçınmak intikamların en iyisidir."[62]

Dünyada nasıl yaşamak gerektiğine dair bu verimli görüşler ne yazık ki bin yılı aşkın süre boyunca Hıristiyanlığın dünyevi mutluluk olasılığını reddi yüzünden silinip atıldı. Oysa sıklıkla en uhrevi insan görülen İsa aslında dünyayla fazlasıyla ilgiliydi ve dünyayla başa çıkmaya yönelik gayet faydalı öğütler vermişti. İsa öncelikle, epey irkiltici tutarlılıkta bir coşkuyla aile ve kabileye sadakati reddetmişti: "İnsanın düşmanları kendi halkından olacaktır."[63] Ardından Ferisilerle, din bilginleriyle, fakihlerle uğraşmıştı. Bu kimseler iktidara sahip ama otoriteden yoksun (çok önemli bir ayrım) insanlardı. Otorite saygıyı kazanır, iktidarsa talep eder; otoritenin tuzağa ihtiyacı yokken iktidar, ürkütücü, ağırlık sunan giysiler gereksinir; otorite açık yürek, iktidarsa sıkılı yumruktur. Bu yüzden Matta, İsa'dan şöyle söz etmişti: "Çünkü onlara kendi din bilginleri gibi değil, otorite sahibi biri gibi ders veriyordu."[64] Fakihler ilkelerden çok kurallara, başarıdan çok statüye, erdemden çok ikiyüzlülüğe inanıyordu. O yüzden İsa'yı sürekli içtihat hukukuna sürüklemeye ve ona yasakları çiğnetmeye uğraştılar. Ve İsa her daim kuralları reddetti ve her davanın ilk ilkelere göre karara bağlanmasında ısrar etti. "Hanginizin bir koyunu olur da Sept günü çukura düşerse onu tutup çıkarmaz?"[65] Ve İsa ikiyüzlülüğü, Yeni Ahit'in ana temalarından olmasına rağmen Hıristiyanlarca nadiren dillendirilen ikiyüzlülüğü sürekli lanetledi.

Hz. İsa'nın Ferisilerle çatışması kalıcı öneme sahiptir çünkü her çağ ve kültürde Ferisiler mevcuttur. Ferisiler, tıpkı yoksullar gibi hep var olacaklardır. İktidarı nadiren ele geçirir ya da iktidarı destekleyen ideolojiyi nadiren belirlerler ama her türlü rejime hizmet eder ve her türlü planı uygularlar. Yahudi vatandaşlarını Nazilere teslim eden Fransız kamu görevlileri, komşularını gizli polise ihbar eden komünist aparatçikleri, 20. yüzyılın sonunda politik doğruculuğu toplumun tepesine bindiren sağduyu fanatikleri ve her toplantıda upuzun, eleştirel bağımsızlık iması yaratan özgüvenli yüksek tonlarla konuşup resmi çizgiden aslında hiç sapmayan insanlar, hepsi birer Ferisidir. Ferisiler kültürel ölçütlerin en önemli aktarıcılarındandır ve yeni değerlere, geçişlerini fark etmeden dahi, çaba harcamadan geçiverirler. Yüzyıllar boyu asık suratlı, ciddi kalmış Ferisiler, espriden aslında hiç anlamamalarına rağmen bugün Mesleki Neşeli'dirler. Ve Hz. İsa'nın anladığı üzere, iktidarı ellerinde tuttuklarından, resmi görüşü pompaladıklarından ve resmi prosedürü izlediklerinden asla yenilmezler. Hz. İsa'nın öğüdü "Caesar'ın Hakkını Caesar'a Vermek"[66] yani iktidarı sadece gerekli azınlığa vermek, ötesine tanımamaktı.

Ferisiler, Fromm'un "otoriter karakter"[67] diye tanımladığı, iktidara iktidar hayrına tapan, gücün önünde yaltaklanan ve yoksulu aşağılayan tiplerdir. Bir başka deyişle sado-mazoşisttirler: Yukarıdakinin kıçını yalayıp aşağıdakinin üstüne işerler. Bu tipler Hz. İsa gibi otorite sahibi olan ve iktidar peşinde koşmayan veya iktidara ihtiyaç duymayanlardan korkar, nefret eder ve böyle kimseleri

baskı altına almaya çabalarlar.

Bu fikirler, yani kaçınılmaz zorluklardan hayır çıkarmaya dair Stoacı inanış, Hz. İsa'nın reçeteden çok ilkeleri temel alan ahlakta ısrarı ve iktidarın sado-mazoşist doğasına yönelik Freudçu kavrayış 20. yüzyılda, benlikle dünya ilişkisine tam anlamıyla el atan nadir felsefi akımlardan varoluşçulukta bir araya geldi. Anahtar kavram, kişisel sorumluluktu. Sartre'ın dediği gibi, "İnsan kendi doğası ve seçimlerinden tamamıyla sorumludur."[68] Ama bu durum, içe kapanma ve inzivaya çekilme bahanesi değildir. Aksine kişisel ilişkilerden grup aidiyetine kadar her seviyede yükümlülüğü gerekli kılar. Çünkü sorumluluk, sıklıkla ıstırap vermekle birlikte şartları ve kendini aşmanın tek yolu olan sürekli seçim yapmayı gerektirir. Ama her seçim sonludur ve bu yüzden sürekli beklenti içinde yaşamak söz konusu değildir. Varoluşçuluğun önceli Søren Kierkegaard şöyle diyor: "Bu, olabilirliğin çaresizliğidir. Bundan sonra olabilirlik benliğe gittikçe daha büyük görünür, gittikçe daha fazla şey olabilirlik kazanır çünkü hiçbir şey gerçekleşmemektedir. İnsana sanki her şey mümkünmüş gibi gelir."[69] Kierkegaard benliğin gereklilik ile olabilirlik arasında bir dengeye ihtiyaç duyduğunu öne sürmüştür. Benlik fazla gereklilikte boğulacak, fazla olabilirlikteyse buharlaşıp gidecektir. Tarih boyunca ezici gereklilikler sorun olmuştur ama bugünün benliği sonsuz olabilirlikler yüzünden delirmektedir. Gerekliliğin reddi çağımızın hastalığıdır.

Sartre potansiyeli değil, sonluluğu özgürlüğün özü olarak tanımlamıştı: "Sonlu olmak (...) kendi seçmektir (...) bir olabilirliğe gitmek suretiyle diğerlerini dışladığını kendine bildirmektir. Dolayısıyla özgürlük eylemi, sonluluğu varsaymak ve yaratmaktır."[70] Ama seçilen sonluluk mutlaka tümüyle kabullenilmeli, *girişilenin sonu mutlaka getirilmelidir*. Ve bu sorumluluk uygulaması sıkıntıyı devre dışı bırakacaktır: "Dolayısıyla, ne hissetliğimize, ne yaşadığımıza veya ne olduğumuza dair kararı yabancı, dış bir unsur vermeyeceğinden yakınmanın anlamı kalmayacaktır."[71]

Böylece olanlardan fayda çıkarmaya yönelik Stoacı tavır bir çekirdek inanç seviyesine yükselmiştir: İnsan kendine ettiği her şeyden bir şey çıkarabilir. Hatta bu "çıkarma" bir zorunluluktur. Sartre toplumsal rollerin edilgen kabullenilişi ve kültürel şartlandırmayı "kötü inanç", "otantiklik" eksikliği ve "ben böyleyim" yollu uyduruk bahane olarak aşağılamıştır. Sartre'a göre benlik sürekli yeniden yaratılmalıdır ve bu yaratma, kendini aşmanın yoludur. Yaşamak biteviye aşma halidir.

Başkalarıyla ilişkideyse bireyin özgürlüğü can alıcı etmendir. Haliyle aşkta teslimiyet veya teslimiyet talebi, yani mazoşizm ve sadizme yer yoktur. İçinde bir miktar iktidar mücadelesi öğesi barındırmayan bir ilişki kurmak zordur ama sonu ebedi mutluluk değil, edebi çatışma olmasına rağmen ideali, eşin özerkliğine daima saygı gösterilmesidir. Tehlike ve risk kaçınılmazdır ama ilişkiye yoğunluk katar ve varoluşçu amaç, huzur ve sükunet değil, yoğunluktur.

Aynı şekilde grup ilişkilerinde de ne grubun değerler sistemine veya Sartre'ın tanımıyla "biz-bilincine" teslim olunmalı ne de başkalarının özgürlüğünü kısıtlayacak herhangi bir güç kullanılmalıdır. Grup yapısında güç kullanımı, aşktaki gibi genellikle sado-mazoşisttir. Otoriter kişiliğin, Ferisinin talebi genelde hiyerarşiye, kurallara ve izleklere uyum göstermektir ama esas derdi içsel özgürlüğün teslim alınmasıdır. Haliyle sadece dışsal uyumu elde etmekten rahatsızlık duyacaktır. Gizli benliğin ve kişisel özgürlüğün, sadece Caesar'ın hakkının Caesar'a verilmesi suretiyle korunması, varoluşçu zaferdir.

Yani varoluşçuluk takım-oyuncusu edilgenliğini reddetmekte, potansiyel yerine sonluluğu vurgulamakta, başa gelenlerden fayda çıkarmayı öğütlemekte ve yoğunluk sağladığı için zorluğu

kucaklamaktadır. Eh, bugün felsefenin demode olmasına şaşmamak lazım.

Bir diğer kilit kavramsa, yine Stoacı düşüncenin uzantısı olan saçmalıktır. Yaşam önemsiz ve anlamsızsa saçma olmalıdır. Haliyle bu çağ, felsefi anlamda saçmalık çağıdır.

Her daim ciddi ve kasvetli Sartre'a göre saçmalık trajikti. Hatta intiharı meşru kılıyordu ve mutluluğu kesinlikle devre dışı bırakıyordu. Ama Camus mutluluğun mümkün olmakla kalmayıp simgesel anlamda saçmalıkla ilintilendiğini görmüştü. Biri diğerini güçlendirebilirdi: "Mutluluk ve saçmalık aynı toprağın iki oğludur. Ayrılamazlar birbirlerinden. Mutluluğun illa saçmanın keşfinden doğduğunu söylemek hatadır. Saçmalık duygusunun mutluluktan doğduğu da vakidir."[72] Camus bu görüşünü yokuş yukarı ebediyen kaya itmeye mahkûm Sisifos'a, geçinmek için çalışmak zorunda olan herkes için derin anlam içeren mite uygulamıştı: "Sisifos'un öğrettiği, Tanrıları olumsuzlayıp taşları yükselten yüksek sadakattir. Kendisi de her şeyin iyi olduğu sonucuna varır. Efendisiz evren gözüne ne steril ne de beyhude görünür. O taşın her atomu, o kapkaranlık dağın her mineral yaprağı kendi içinde bir dünyadır. Taşı tepeye itme mücadelesi insanın yüreğini doldurmaya yeterlidir. Sisifos, mutludur."[73]

Maalesef varoluşçular mizahtan hepten yoksundu. *Sisifos Söyleni* Camus'nün saçmalık üzerine bir klasiğidir ama bu klasiğin de, özellikle intihar konusunda feci kasvetli yerleri vardır. Camus'nün ölümü bile yerinde bir biçimde saçmaydı. Marsilya'dan Paris'e trenle gitmek isterken yayıncısının teklifiyle arabasına binmiş ve yayıncısı yolda bir ağaca çarpmıştı. Yani Camus cebinde tren biletiyle bir otomobilde can verdi. Ölümü, başkasının yolunu kabul etmenin sonuçlarına dair saçmacı bir meseldi adeta.

Sartre'ın çıkarımlarının aksine, saçmalığın trajik değil, komik olduğu, bir yaşamı reddetme nedeni değil, yaşamdan tuhaf yeni besinler edinip tadını çıkarmak olduğu sonuçlarına ulaşmak başka yazarlara düştü. Beckett'ın oyunlarındaki karakterlerden birisinin dediği gibi, "İnsan, Tanrı'yı yüceltmek için küçük şakalarına, özellikle kötü şakalarına Tanrı'yla birlikte gülmekten daha iyi ne yapabilir?"[74] Bu karakter *Mutlu Günler* –başka ne isim olacaktı? – adlı oyunda önce beline, sonra boğazına dek gömülen Winnie'ye ait. "Ah ne mutlu bir gün!" diye ağlar Winnie, "Bir başka mutlu gün daha diye yazılacak!"

Eski Ben ve Yeni Bilim

İstediğiniz her şeyi elde edebilir, ne isterseniz o olabilirsiniz. Potansiyel, başarı ve ödülde sınır yok. Evren sonu gelmez bir ödül taşıma bandı. Baştan çıkarıcı kişisel gelişim sanayisinin her yıl *Fazlanın Hazzı: Büyük Yaşayın, Müthiş Kariyer, Kusursuz Erkek, İstediğiniz Her Şey* gibi başlıklara sahip kitaplarla öne sürdüğü iddialar bunlar...

Kapaklar parıltılı, rengârenk; başlıklar upuzun ve açgözlü; genel ton çılgınca neşeli. Sav, üç temel varsayıma, yaşamda tatminin dünyevi başarının sonucu olduğu (*Tanrı Zengin Olmanızı İstiyor*), tatmine ulaşmak için bir dizi basit basamak bulunduğu (*Yaşam Kısa, Parti Kıyafetlerinizi Giyin: Müthiş Bir Yaşama Götüren 10 Basit Gerçek*) ve verilen basamakları çıkan herkesin muazzam, el değmemiş bir potansiyeli ortaya çıkaracağı (*İçinizdeki Devi Uyandırın*) varsayımlarına dayanıyor. Yaşamda tatminin kolay olduğu yanılsamasının beslenmesinde kişisel gelişim yaklaşımının payı bulunduğu açık.

Kişisel gelişimin ahmak neşeliliğinin de psikolojinin hepten hafif sıklet ve değersiz diye reddedilişini teşvik etmiş olması mümkündür. Ama ciddi psikolojinin mesajı kişisel gelişiminkinin aslında tam zıddıdır: Yaşamda tatmin kolay falan değil, bezdirici derecede zordur. Benlik teorisyenleri anlama ve dönüşümde ısrarcıdır ama psikoloji bunların ne kadar zor olabileceğini göstermiştir. Kendini anlama girişimleri idin kendi kendini kandırmayı, kendi kendini meşru kılmayı ve kendini beğenmeyi ustaca kullanarak yarattığı inatçı dirençle karşılaşmakta, bu yüzden hiçbir hezeyan çok saçma, hiçbir doğrulama çok irrasyonel ve hiçbir kendini beğenme zihne kabul edilemeyecek aşırılıkta gelmemektedir.

Yanılsamalar bizzat mutluluk fikriyle başlar. Yaş, cinsiyet, sosyal konum veya refahına bakılmaksızın her yerde, herkes 1'den 10'a ölçeğinde 5'in üstünde mutlu olduğunu söyler. Tuhafıysa, bu kişilerin gelecekte kendilerini daha büyük mutluluğun beklediğinden emin olmalarıdır. Amerikalı psikolog Jonathan Haidt arzulanan her şey konusunda benzer yanılsamaların bulunduğunu, Amerikalı ve Avrupalıların erdemlilik, zekâ ve elbette cinsel performansı da kapsayan geniş bir beceri yelpazesinde kendilerini ortalamanın üstünde gördüklerini öne sürmektedir.[75] Bu iddia aklıma kibirli öğretmen meslektaşlarımı getiriyor. Zaten Haidt de üniversite profesörlerinin yüzde 94'ünün ortalamanın üstünde çalışmalar yaptıklarını düşündüklerini söylüyor. Bu yüzde 94'e dahil olduğumu söylememe gerek yok. Fenası, öğretmenlerin öğrencilerden daha fazla yanılsama içinde yaşadıkları ortaya çıkmış; öğrencilerin sadece yüzde 70'i kendilerini ortalama-üstü görüyormuş. Gülme dürtüsünü bir başka asap bozucu düşünce daha gıdıklıyor: Meslektaşlarımın çoğu kendilerini feci eğlenceli görüyormuş. Yani hepsinin bir de ortalama-üstü espri anlayışı varmış...

Ama sıkça olduğu üzere, burada da ilginç bir istisna mevcut. Haidt arzulananlar yanılsamasının Doğu Asya ülkelerinde zayıfladığı ve Japonya'da muhtemelen hiç bulunmadığı gözlemini yapıyor. Peki, acaba bu yanılsamayı reddedip kendine bağlılığı indirgeyen Budist kültürün bir getirisi midir?

Ama sadece kendi erdemlerimizi abartıyoruz. Başkalarınınkinde gerçekçiyiz. Nicholas Epley ve David Dunning adlı iki psikolog, deneylerine katılanlardan para için oynanan bir oyunda bencilce mi yoksa işbirlikçi bir tavırla mı oynayacaklarını öngörmelerini istemişlerdi. Yüzde 84 işbirliğine gideceğini iddia ederken diğerlerinin işbirlikçi bir tavır sergileyeceği beklentisi yüzde 64'te kaldı. Sonuçtaysa işbirliği yapanların oranı yüzde 61'de kaldı.[76] Bir başka deyişle, Buda ve İsa'nın

defalarca söylediği üzere, bizler ikiyüzlüyüz.

Neyse, en azından bir teselli var: Psikologların bulguları dinsel ve felsefi düşünürlerin görüşlerini, özellikle en başta Yunanların çıkarıp ardından hep tekrar edilmesine rağmen hâlâ genel kabul görmeyen, "Sadece başarı ve refah mutluluğa yetmez" bakışını desteklemektedir. Aristoteles'in vurguladığı üzere, elbette temel için bir ölçüde varsıllık gereklidir ama fazlasının tatmini artırmaya fazla etkisi olmayacaktır. Birçok uzman gelire karşı mutluluk seviyesi gösteren grafikler hazırlamıştır. Eğri önce diklemesine yükselmekte, ardından inişe geçmektedir ve bir noktadan sonra hiçbir değişim göstermemektedir. Hatta buna eşdeğer, ülkelerin ekonomik gelişmenin başlangıç aşamalarında mutluluk seviyelerinin yükselip sonra inişe geçtiğini gösteren grafikler de vardır. Yani refah artışı bireyler kadar uluslar için de etkisizdir. Aynı olgu tarihte de gözlemlenebilir: Son birkaç nesilde Batı'da görülen refah artışı mutlulukta aynı oranda yükseliş getirmemiştir.[77]

Ayrıca, Spinoza ve Buda'nın öne sürdükleri gibi, derhal tatmin arzusuna direnmenin uzun vadede yaşamsal tatmin getirdiğine dair kanılar da mevcut. Walter Mischel 1970 yılında dört yaşındaki bir grup çocuğu sırayla bir odaya alıp bir tabak içinde bulunan bir şekerlemenin karşısına oturtmuş ve şimdi çıkması gerektiğini ama döndüğünde eğer şeker yenmemişse ödül olarak iki şeker vereceğini söylemişti. Deneye alınan çocukların yaklaşık üçte biri şekeri derhal yerken, üçte birlik bir diğer kısım çeşitli süreler sonunda dayanamayıp şekeri yemiş ve kalan üçte birlik grupsa iki kat ödülü beklemeyi başarmıştı. Mischel aynı çocukları on beş yıl sonra incelediğinde kendisini kontrol etmeyi başaranların hem kişisel yönden hem de eğitim konularında her açıdan başarıya ulaştıklarını, tatmini geciktirmeyi beceremeyenlerinse alkol ve uyuşturucu sorunları yaşayan başarısız gençlere ve daha ilginci, güç istencinin tatminsizlikten doğan açgözlülükten kaynaklandığının kanıtını ortaya koyarak zorbalara dönüştüklerini saptadı. Daha ayrıntılı araştırmalarda kendilerini kontrol edenlerin kilit yeteneklerinin, bir şeyden vazgeçme anlamında irade gücünden çok, önlerine konan tabakta duran şekerden başka bir şeyi düşünebilme yetenekleri olduğu ortaya çıktı.[78] Dört yaşındaki ufaklıkların üçte birinin minik Buda'lar olduklarını düşünmek cesaret vericidir elbette ama bu deneyin 1970 yılında, kudurmuşçasına yaşanan tüketim çağından az önce gerçekleştirildiğini de unutmamak gerek. Bugün dört yaşındaki çocuklar muhtemelen şekeri derhal yutacak, üstüne şekerin tadını beğenmediklerinden yakınacaklardır.

Diğer deneyler de ne kadar edinirsek o kadar fazlasını isteyeceğimiz, yaşamın tatminden tatmine değil, arzudan arzuya ilerleme olduğunu söyleyen ve çağlar öncesine dayanan eski görüşü onamıştır. Ekonomist Richard Easterlin, gençlere iyi yaşam için elzem gördükleri ürünleri sormuştu. On altı yıl sonra aynı soruyu aynı kişilere sordu. Arzu edilen şeylerin ölçeği yükselmişti –televizyon, araba, ev, denizaşırı ülkelerde tatil, yüzme havuzu, ikinci ev vs.– ve neye varırlarsa varsınlar mutluluğu nihayet bir sonraki nesnede bulacaklarını söylüyorlardı. Bir şeye, elde edilmesinin üzerinden çok geçmeden alışılıyor, normal kabul ediliyor ve sonraki isteniyordu.[79] Bu inceleme sadece tüketici ürünlerine yönelik tavır hakkında yapılmıştı ama etki esasen arzulanır her şey, sosyal yardıma, maaş zammına, terfi etmeye, izin günlerine, gurme yiyeceklerine ve gurme sekse kadar her şey için geçerlidir. Schopenhauer'in vurguladığı gibi: "Taleplerimiz sahip olmakla veya sahip olmak beklentisiyle birlikte derhal artar ve bu hal, daha fazla sahip olma ve daha büyük beklenti kapasitemizi artırır (...) Bir şeye erişmek, o şeyin ne boş olduğunu keşfetmektir."[80] Psikologların burada kullandıkları terimler "adaptasyon", "alışkanlık" ve "hedonik adaptasyon"dur.

Aklıma negatif adaptasyonun da bulunduğu geliyor: Nahoş bir işi ne kadar az yaparsak daha az

mutsuz olacağımızı düşünür ama az yaptıkça daha az yapmak isteriz. Bu durum aşırı çalıştığımızı hissedip iş yükümüzü azaltmayı başardığımız ama çok geçmeden yine aşırı çalıştığımız hissine kapıldığımızda ortaya çıkar. Hatta rahatlama beklentisi, daha az yapmak zorunda olmanın daha sıkıcı olacağı anlamına bile gelebilir.

Kendi deneyimlerime bakarak alışkanlığın sadece para, mal ve zevkler değil, şöhret için de geçerli olduğunu söyleyebilirim. *Sanatçılar* sıklıkla sadece mütevazı ölçüde tanınma –yayınlanma, sergi açma, performans fırsatı– istediklerini iddia ederler ama bu seviye aşılır aşılmaz daha fazlasını arzulamaya başlarlar. Ve üst sınır diye bir şey yoktur. En şöhretliler bile ufacık bir karşıt görüş karşısında bozulurlar. Hatırlamaya değer bir zaaftır bu: En önemsizimiz bile dalkavukluk yapmayı reddederek bir ünlüyü zıvanadan çıkartabilir.

Kısacası insanın kendisini kandırma kapasitesi olağanüstüdür. Ama daha da etkileyici bir kapasite daha var: kendisini haklı çıkarma. Bu beceri, insani evrimin kesinlikle en müthiş çiçeği, insan beyninin kuşkusuz en büyük başarısıdır. İş yaptıklarını meşrulaştırmaya geldiğinde her insan evladı birden Einstein'ın, Shakespeare'in hayal gücüne ve bir Cizvit'in hinliğine sahip oluverir. Beni özellikle etkileyen örneklerden biri, karısını döven bir adamın gayet sakin bir sesle ve sabırla, karısının hastaneye yatırılmasını gerektiren tekme ve yumruklarının aslında kendisinin değil, eşinin zalimane davranışlarını kanıtladığını anlatmasıydı. Kendisininki gibi papatya inceliğindeki bir ruhun çileden çıkarılması kabul edilir şey değildi. Ve bu kişi zeki, duyarlı, dürüstlüğü, hoşgörüsü ve kadınlara yönelik sevgisiyle tanınan, çok ünlü bir şairdi.

Kendini haklı çıkarma konusunun klasik sayılan deneyini elli küsur yıl önce psikolog Leon Festinger, bir uçan dairenin 21 Aralık'ta gerçek inananları dünyanın sonundan kurtarmak için 20 Aralık gününün gece yarısında geleceği inancı üzerine kurulmuş bir külte sızarak gerçekleştirdi. Kült üyelerinin çoğunluğu işlerini bırakıp birikimlerini başkalarına hibe ettiler ve 20 Aralık akşamı liderleriyle bir araya gelip kurtuluşu beklemeye koyuldular. Gece yarısı gelip herhangi bir uçan daire belirmeden geçip gidince haliyle herkesi endişe kapladı. Ama sabaha karşı 04.45'te lider nihayet aslında ne olduğunu fark etti: Gerçek inananların sarsılmaz inancı sayesinde dünya bağışlanmıştı. "Tarihte hiçbir zaman şu anda bu salonda çağlayan İyilik ve Işık gücü görülmemiştir!"[81] Âmin! Heyecanlı grup mucizeyi haber vermek üzere önce basını çağırdı, ardından inançsız dünyayı dine döndürmek üzere sokaklara döküldü...

Kısacası çürütülemez kanıtlar bir sanrıyı yok etmeyi başaramamakla kalmamakta, boş veya yanlış inancı kuvvetlendirebilmekte ve şiddetlendirebilmektedir. Zihnin bu hayret verici numaralı döngüsüne Festinger iç kıyıcı "bilişsel uyumsuzluk" adını verdi. İki uyumsuz inancı aynı anda kaldıramayan zihin, ikisinden en uygununu eleyiveriyordu. Ve çelişen kanıtlar eleştirilmeden reddedilirken, onaylayıcı kanıtlar gene eleştiri görmeden kabul ediliyordu. Her iki yönde kanıt bulunmaması da onay sayılıyordu. Kuzey İrlanda'nın kaynadığı dönemde coşkulu bir milliyetçi gruptan yerel hastanenin morgunun, başarılı IRA eylemleri sonucunda delik-deşik İngiliz askerleriyle dolup taştığını öğrenmiştim. "Ama televizyon ve gazetelerde buna dair hiçbir şey yok" diye itiraz etmiştim. Saflığımı küçümseyerek gülmüş ve "*E, herhalde!*" demişlerdi.

Kendini haklı çıkarmada hiçbir zihinsel eylem zor değildir ve anı çarpıtmak, numaraların en kolaylarındandır. Tüm diktatörlerin gayet iyi kavradığı üzere, geleceği değiştirmek isteyen önce geçmişi değiştirmek zorundadır. Dolayısıyla gelecekle baş etme becerisi, geçmişte baş edilmiş sorunların abartılması yoluyla teşvik edilir. Ebeveynleri kötü muamele veya ilgisizlikle suçlamanın

insanlar arasında çok tutulması buradan gelir. Bu yöntem sadece çocuğun daha becerikli görünmesini sağlamakla kalmaz, her türlü kusura bahane yaratılması için de uygun bir yoldur. Kendi geçmişimizin yaramazlıkları da gereğince bastırılır elbette. Nietzsche bu durumu kavramıştı: "Belleğim, 'Şunu yaptım ben' der. Gururum, 'Öyle bir şey yapmış olamam ben' der ve ödün vermez. Sonunda bellek boyun eğer."[82]

Anı yaratmaksa, en akla ziyanları da dahil, çarpıtmaktan azıcık daha zordur. Uzaylılar tarafından kaçırıldıklarına samimiyetle inanan milyonlarca Amerikalı var.[83] Klinik psikolog Susan Clancy bu "kaçırılanların" yüzlercesiyle görüştü ve hepsinde aynı yapısal örüntüyü saptadı. Hepsi zihinsel sıkıntı ve işlevsizlikten mustaripti ve telaşlandırıcı, "uyku felci" adıyla bilinen bir uyku deneyimi yaşamış ve ardından bunu bir kaçırılma öyküsüyle açıklamıştı. Burada gerçek sorunların kabahati uzaylılara yüklenmektedir. Cinsel işlev bozukluğu çeken bir hanım şunu söylemişti: "Sorunumun o yaratıkların bana yaptıklarından kaynaklandığını biliyorum. Onlar için bir cinsel deney kobayıydım ben."[84] Bu, sorumluluktan kaçmanın aşırı uç bir örneğidir. Ama ebeveyni suçlamaktan daha zararsız olduğu açıktır. Uzaylılar Clancy'nin bu görüşmelerini ele geçirip şamar oğlanı yapıldıklarını fark ederlerse, tıpkı masum kurbanlar gibi, ABD'yi işgal etmelerini hak görebilirler.

Kaçırılanlar elbette bilimsel açıklamaları bilmekte ve şiddetle reddetmektedirler ("Yeminle söylüyorum, bir kez daha uyku felci lafı duyarsam kusacağım"). Bu reddediş diğer kaçırılanlardan ve paylaşılan öykülerden büyük destek görmektedir. Çünkü kendini haklı çıkarma, grup seviyesinde de gerçekleşir. Sartre'ın tanımladığı "biz-bilinci" Biz tarafından yapılan her şeyi haklı çıkarma ve Onlar tarafından yapılan her şeyi lanetleme konusunda ezici bir dürtü yaratır. Bu tür Biz/Onlar ayrımları en ufak farklılıklara bile dayandırılabilir –ve araştırmacılar tarafından suni yaratılabilirler– ama özellikle ayrımın geçmişi uzunsa çok güçlüdürler. Elbette en müthiş ayrımı ilahi takdisi almış Biz ve ilahi lanetlenmiş Onlar tavrıyla Din sunar. Uzun süredir devam eden çatışma bölgelerinde yaşamış herkes, "Onların yaptığı kötülükler bizimkilerden her zaman çok daha fazlaydı" veya daha ihtiraslıların sarf ettiği "Bizim yaptıklarımız aslında Onların, Bizi kötü göstermek için yaptıkları kötülüklerdir" cümlelerine aşinadır.

Şiddet suçu işleyenler sıklıkla bir kurbanın masumiyetinin nefret ve öfkeyi körükleyecek aşırı aşağılayıcı bir meşruiyet gerektirdiği bir döngüyü izlerler. Bu sayede kurban ne kadar çaresizse saldırı o denli şiddetlenir. Diktatörler kendilerini daima sadece ülkelerinin iyiliği için çabalayan fedakâr vatanseverler olarak görmüşlerdir. Yazar Louis Menand, Haiti'de Bebe-Doc Duvalier'nin şu afişini görmüştü: "Haiti'ye yıkılmaz demokrasiyi kuran kişi sıfatıyla tarih mahkemesinde yargılanmalıyım. İmza: Jean-Claude Duvalier, Ömür Boyu Başkan."[85]

Romancılar kendini haklı çıkarmanın inceliklerini elbette her zaman kavramışlardır. *Savaş ve Barış*'ta, tüm savaş sahnelerini unutmama rağmen onca yıldır hâlâ aklımda kalan dehşetli bir bölüm var. Borodino çarpışmasının ardından ağırbaşlı gururla çekilen Rus ordusu Moskova'yı Napolyon'a bırakmaktadır ve yol parası denkleştirebilen herkes kenti terk etmektedir. Kandırılıp terk edilmelerine öfkeli bir kalabalık, vali Kont Rostopçin'in konağı önünde toplanır. Uyanık vali halkın bir günah keçisi aradığını kavrar ve askerlerine, yetkilileri eleştiren broşürler dağıttığı için hapsedilmiş bir genci getirmelerini emreder. Rostopçin kalabalığa, "Bize Moskova'yı kaybettiren" diye haykırır, "işte bu alçak adamdır!" Ama delikanlı getirildiğinde acınacak durumda olduğu görülür. Perişan halde, bitkindir ve prangalarını sürükleyerek yürür. Daha beteri, adalet ve şefkat bekler görünmektedir. "Kont hazretleri" der utanarak, "hepimizi yargılayan bir Tanrı var." Ama

Rostopçin merhamete geleceğine iyice köpürür. "Alın kellesini!" diye bağırır ve komuta subayının sessiz bir baş işareti üzerine muhafızlardan birisi delikanlının kafasına kılıcının tersini indiriverir. Gencin çığlığı ve ıstırabı kalabalığın işi bitirmesine yeter. Halk genci öldüresiye tekmelerken Rostopçin konağın arkasından çıkar ve "atları hızlı" arabasıyla kaçar.

Şimdi kendini haklı çıkarmaya geçelim: Rostopçin başta kendi ödlekliği ve gaddarlığından tiksinmiş ve gencin Tanrı'dan bahsetmesiyle ürpermiştir. Ama yavaştan kendisini, yaptıklarının sadece hatasız değil, aynı zamanda "kamunun yararına" olduğuna ikna eder. Tek başına, birey olarak elbette farklı davranacaktır ama valiyken makamının onurunu ve makam sahibinin yaşamını korumak elzemdir. Çok geçmeden bir taşla iki kuş vurduğu için –ayaklanmayı bastırmak ve bir suçluyu cezalandırmak– kendini kutlayacak ve kırsaldaki arazisine vardığında "sükunetine tamamen kavuşmuş" olacaktır.[86]

Ee ama her şey meşru kılınabiliyorsa kendini bilme ve kendini dönüştürmek için geriye ne umut kalıyor? Psikologlar hezeyan, kendini haklı çıkarma ve salahiyetin bilinçaltında iş görmelerinden dolayı başarıya ulaştıklarına işaret ediyorlar. Bu üçlü bilince açıldıkları anda güçlerini yitirmektedirler. Zaten Buda, Spinoza ve Freud'un savunduğu "anlama" budur.

Ama psikoloji, "sistemin korunma noktasındaki"[87] değişimde bir diğer engel, benliğin bir tür "varsayılan ayarı" veya dengeleme halini belirlemiştir. Schopenhauer bunu, "ilksel ve doğuştan karakterimiz"[88] diye tanımlar. Yani piyango kazanmak gibi olumlu bir şeyin de, felç gibi olumsuz bir şeyin de etkileri sonunda geçecektir. Aşırı uçtaki etkiler için zaman sınırı bir yıl veya biraz daha fazlasıyken, daha ufak çaplı rahatsızlıklardan kurtulup toparlanmamız daha çabuk gerçekleşmektedir. Bu durum gelecekteki olayların etkilerini neden daima gözümüzde büyüttüğümüzü açıklamaktadır. Asla beklediğimiz ölçüde mutlu veya sefil olmayız. Bir başka deyişle mizacımız daima kendisini ileri sürer ve insanlar bu yüzden hemen her şeye alışabilirler. Kafka'nın *Dönüşüm*'ünde Gregor Samsa böceğe dönüşmekten sadece "biraz rahatsızlık" duyar ve çok geçmeden yatak odasının zemininde mutlu-mesut gezinmeye başlar.

Ama korunma noktasının çekim gücüne direnen ilginç istisnalar da var. Bunun olumlu yanında, estetik/kozmetik ameliyatların yok olmayı reddeden uzun vadeli faydalı etkilerine dair yazılmış raporlar bulunuyor.[89] Belki bundan sonra penisi sırt kaşımaya yarayacak boya getirmeyi vaat eden e-postalara daha çok dikkat etmem gerekecek. Olumsuz yandaysa hiç kimsenin aşırı gürültüye katlanmayı öğrenememesi var. Bana başta şaşırtıcı gelmişti ama düşününce anlam kazandı. Şahsen kendimi ağır psikolojik baskıya dayanabilecek sağlamlıkta sayarım ama yıkmak isteyen herhangi birisinin beni alıp bir odaya kapatarak aşırı gürültülü sesle rap müziği dinletmesi yeterlidir. Birkaç saat içinde karıma, dostlarıma ve değer verdiğim her türlü ideale ihanet edeceğim kesindir.

Korunma noktasının görünürdeki sabitliği, genetik yoldan belirlendiğine yönelik iddiaları doğurmuştur. David Lykken ile Auke Tellegen birkaç bin ikizin ruhsal durumlarını ve kişisel özelliklerini inceledilerler ve tek yumurta ikizlerinde öznel iyilik hallerinin birlikte veya ayrıyken aynı kaldığı ama ayrı yumurta ikizlerinde bu durumun geçerli olmadığı sonucuna vardılar. Lykken'in çıkarımı netti: "İnsanların neredeyse yüzde yüzünde mutluluk korunma noktası genetik yapıdaki farklara bağlı görünmektedir."[90] Haliyle ardından bir diğer çıkarım geliyordu: "Mutlu olmaya çalışmak, daha uzun boylu olmaya çalışmaktan farksızdır." *New Yorker* dergisinde yayınlanmış, ellerinde kokteylleriyle sahte bir şatonun önünde dikilen iki orta yaşlı erkekten birisinin diğerine

"Mutlu karakterimin genetik yapımdan kaynaklandığını öğrendiğimde para kazanmak için harcadığım onca yıla ağlayasım geldi" dediği karikatürün kaynağı bu çıkarımdı.[91]

Lykken'in çıkarımlarına mümkün birkaç itiraz mevcut. Bir kere, psikolojik korunma noktası gibi soyut bir şeyi doğru ölçüp saptamak zordur. Ayrıca yapılan çalışmada, incelemesini geçtim, korunma noktasının yerinin değiştirilmesinin denenmesi bile hiç düşünülmemiş görünmektedir. Çalışmayı yapanlar belki de çoğu insan gibi kendi mizaçlarını kabulde kaderciydiler. Peki, varsayılan hali değiştirmeye yönelik bilinçli, bilgilendirilmiş, kararlı ve uzun vadeli bir girişimin etkileri ne olurdu? Aslında psikolojik korunma noktasının fiziksel bir eşiti mevcut: Bedenlerimizin homeostaz (hücre dışı gelişen olaylara karşı hücrenin kendi metabolizmasını koruma eğilimi) adıyla bilinen düzenleyici sistem dahilinde koruduğu biyokimyasal denge hali, bir tür termostat etkisi yapmaktadır. Ama nörobiyolog Steven Rose'un açıkladığı gibi, bu varsayılan değerler kalıcı değildir: "Bireyin biyokimyasının, etraflarında andan ana değişen mikro ölçekli dalgalanmalarla salındığı korunma noktaları ömür boyunca değişir."[92]

E, madem fiziksel korunma noktaları değişebiliyor, zihinsel eşeyleri neden değişemesin? Kozmetik cerrahi ve gürültüyle ilgili kanıtlar bunun olabilirliğini zaten göstermektedir. Ayrıca yakın dönemde yapılan bir araştırma korunma noktasının yaşam boyunca yüksekte başlayıp orta yaşlarda minimuma indikten sonra şaşırtıcı bir hamleyle gençlikteki seviyelerine yükselerek bir U çizdiğini göstermiştir.[93]

Ayrıca yaş dışındaki başka etmenler de farklılıkları getirir.[94] Dindarlar, inançsızlardan daha mutludur. Evliler, bekârlardan daha mutludur. Ama peki, etki ile tepkinin birbirine karışması mıdır bu? Baştan mutlu insanlardan daha iyi eşler çıkmaktadır. Ülkelerden farklı mutluluk seviyeleri raporları gelmektedir: Eski Komünist ülkelerin en dipte bulunmaları kitlesel mutluluk projelerinin kitlesel mutsuzluğa yol açtığını onamaktadır.

Bazı statü biçimleri de anlamlı faydalar sunuyor. Fikir-yoğun işlerde çalışanlar sırf daha fazla itibar gördükleri veya kazandıklarından değil, aynı zamanda yaptıkları üstünde daha fazla kontrole sahip oldukları için de daha mutludurlar. Bu kişilerin eline paha biçilmez özerklik hediyesi verilmiştir ve bu yüzden kişisel sorumluluğu uygulamada serbesttirler.

Ama çoğu statü biçiminin önemi görecelidir. Herkesin elinde bizdekinden azıcık daha azı olursa mutlu, ayrım ortan kalkar veya indirgenirse mutsuz oluruz. İşçi sendikalarının "küçük farkları" protesto edişi böylece meşrulaşır ki sahici ve acı verici bir derttir. Ve bu durum maaş zammının neden bir çalışanı öfkeyle bağırttığını da açıklar: Eş seviyede birisi daha büyük zam almışsa, ufak zam sadece değersiz değil, aynı zamanda *bir hakarettir*. Burada mesele para değil, paranın işaret ettiği rütbedir. Eskiden statü almaya yarayan para, bugün *statü haline gelmiştir*.

Ama insan psikolojisinde çok az şey basittir. Olimpiyatlarda derece alanlar arasında yapılan bir araştırma, bronz madalya kazananların gümüş kazananlardan daha mutlu olma eğilimi gösterdiklerini ortaya çıkarmıştır.[95] Peki, nasıl? Farkları düşünün: Bronz kazanan, kendisiyle podyuma dahi yaklaşamayan çoğunluk arasındaki büyük aralığın farkındayken, gümüş kazanan altının sadece bir adımcık önünde olduğunu görmektedir.

Sahici farklar yoksa sunileri yaratılır. Her zümre toplumsal üstünlüğe göre, sadece semtten semte, sokaktan sokağa değil, çoğu zaman evden eve hassas ayarlanır. Gecekondu mahallelerinde bile en

zehirlisinden züppeliğin varlığı kesindir: Mahalleyi kuranlar kendilerini aristokrat görürken, yeni gelenlere alt-tabaka gözüyle bakarlar.

Kendinde hak görme çağında herkes diğer herkese üstün görünmek istemektedir ama doğum, refah, profesyonel statü ve özel semt gibi geleneksel üstünlük nişanları, doğaları gereği edinilmesi çok zor veya imkânsız şeylerdir. Çözümse, örneğin "cool takılıp" öyle olmayan çoğunluk üzerinde sonsuz üstünlük sağlamak gibi yeni üstünlük biçimleri yaratmaktır. "Cool olmak" ayrıcalıklı olmanın herkese açık, masrafsız bir türüdür. Mesela benim ayrımım kültürel züppeliktir cahil-cühela tayfasına üstünlük sağlamak sadece kolay değil, aynı zamanda kesin sonuç garantilidir. Sonuçta insanların birbirlerini ezerek Proust okumaya akın etmeleri ihtimali düşüktür (ayrıca çok fazla insanın önerilerimi dinleyip Marcel'i popüler yapmaları da canımı fena sıkacaktır). Ancak "cool" kalmak kolay değildir çünkü "cool olmak" kitlesel benimseme yoluyla sürekli alaşağı edilmektedir. Dövmeler tehlikeli suçluların simgesiyken dövme yaptırmak "cool"du. Ama bugün bir sürü ev hanımının bile poposunda dövme var.

Tüketici kültürünün evrensel farklılık açlığının farkında olduğunu ve ayrıcalıklı olmanın yapay bir biçimini markalarla sunduğunu söylemeye herhalde gerek yok. Markalandırmanın dehası, istenmeyen tüketime uyma davranışını, fazlasıyla istenen zıddı farklılık kılığına sokuvermesidir. Yani tüketimsel sürüye uyma davranışı, herkesin aynı yoldan farklılığı kovalamasının sonucudur.

Ara sıra markalar, herkesin edinemeyeceği şeyi edinmek istetmeye kalkıştıklarında bir tür çelişki ile yüzleşmek zorunda kalırlarArazi sahibi beyefendi imgesine dayanan giyim markası Burberry satışlarını artırmak için bir reklam kampanyasına girişmiş ama giysilerinin futbol holiganlarınca benimsenmesi, imajlarını mahvetmişti.[*3] Ama genelde markalandırma, tüketicilerin kendilerini kalabalıktan ayıracağına inandıkları ama aslında kalabalığın bir parçası olduklarını ortaya koyan giysilere muazzam paralar ödemesiyle yükselmeye devam etmektedir. Tüketimin büyük bölümünde itki, sürünün önüne veya gerisinde kalmamaya yönelik beyhude girişimdir.

Psikolojinin bir diğer keşfiyse duyguların asimetrikliği, olumsuz duyguların olumlulardan daha güçlü ve uzun süre kalıcı olduklarıdır. Schopenhauer bunu da yakalamıştı: "Istırabın gücünün aksine iyilik ve mutluluk zayıftır."[96] Olumlu duygular günlük gezilere çıkan kaprisli tiplerdir; olumsuz duygularsa işgale, ezmeye, yerleşmeye ve boyunduruk altına almaya kararlı emperyalistlerdir. Emperyalizmin kilit numarasıysa pis işleri yerlilere yaptırtmaktır. Öfkenin benliği nasıl kapladığını, kendisini mümkün her yolla besleyişini, zekâyı kendini haklı çıkartmalar yaratmaya ve belleği eski dertleri diriltmeye nasıl zorladığını düşünün. Oysa olumlu duygular kısacık bir aydınlanma yaratarak uçup giden kelebekler gibidir. Bakanın gözünde de eşdeğer bir dengesizlik söz konusudur: İyilikleri çabucak unuturken pis numaraları ebediyen hatırlama eğilimindeyizdir. Evliliğin sorunlarından biridir bu; tek bir hatayı düzeltmek muazzam miktarda iyi davranış gerektirir. Günaha girmek kolay, kefaret ise feci zordur. Jonathan Haidt belli bir miktarda para kazanmaktan alınan hazzın aynı miktarı kaybetmenin verdiği acıdan daha kuvvetsiz kaldığını açıklayarak bu ilkeyi finans ve kumar konularına da yaymıştır. Ama Shakespeare işi yüzlerce yıl önceden çakmıştı: "İnsanların kötülükleri yaşar tunçta, yazarız erdemlerini suya."[97]

Bu durum kaygı ve bunalımın neden kolayca kronikleşebildiğini açıklıyor. Kaygı ve bunalım, olumsuz düşüncelerle duyguyu desteklemeye ikna için zihni işgal eder. Psikolog Aaron Beck çoğu depresif kişide ortak bir kötücül üçlü saptamıştır: "İyi değilim ben", "Dünya boş", "Geleceğim

umutsuz."[98] Ve bu genel görüşler üçlüsünü belirli durumlara verilen olumsuz tepkiler dörtlüsü desteklemektedir: kişiselleştirme (kazalarda veya şanssızlıklarda kendini suçlama), aşırı genelleme (kendini daima kötü olayların kurbanı görme), büyütme (kötü etkileri abartma) ve keyfi sonuç çıkarma (kanıt olmadan olumsuz sonuç çıkarma). Beck bunun ardından mustaripleri bu tür düşünceleri saptama, yazma ve Dörtlü Çete üyelerinden birinin zorbalığı diye sınıflandırmaya dayanan Bilişsel Terapi'yi, anlama yoluyla dönüşüm için Budist ve Freudçu tekniklerin psikoloji sürümünü geliştirdi.

Albet Ellis ise, Bilişsel Terapi'nin Akılcı Duygusal Davranış Terapisi adıyla bilinen çeşitlemesini, Beck'ten bağımsız geliştirdi. Bu tedavi yöntemi depresyondan mustarip çoğunluktan ziyade gerçekdışı beklentilerden mustarip daha büyük çoğunluğa yönelikti. Ellis'in kötücül üçlüsü, üç sakatlayıcı "şart"tı ("Başarmalıyım", "Herkes bana iyi davranmalı" ve "Yaşam kolay olmalı").[99] Ellis bu üçlüye yönelik inancı bir çeşit kendini aşağılama, muhtemelen mastürbasyonun kendisinden daha yaygın olan bir tür mastürbasyon olarak tanımladı. Ne tanıdık bir talep nakaratı! Bu "şart"ların ilki mükemmeliyetçilik laneti, ikincisi muhtaçlık laneti ve üçüncüsü de aptallık lanetidir. Kent ve kasaba sokaklarında her gün "Başarısızlık, Başarıdan Daha Yaygındır", "Çoğu Kimse Ne Yaparsanız Yapın Sizden Hoşlanmayacak" ve "Yaşam Kıyak Çekmez" mesajları taşıyan üç dev balon dolaştırılsa ıstırap ve öfkenin büyük kısmı önlenebilir. Ellis'in yaklaşımının özü, sorunun olaylarda değil, olaylara yönelik yanılgılarımızda ve olaylara tepkimizde yatmasıdır ki bu iki olgu da kontrol edilebilir olgulardır.

Bu strateji elbette klasik Stoacılıktır ve Ellis'in görüşleri ve tarzı Epiktetos'unkilere dikkat çekici ölçüde benzemektedir. Her ikisi de insan-hayvanın hilekârlığını kavramış ama akılcılığa inanıp sızlanmayı nefretle karşılamışlardır. Ve her ikisi de şöhretli öncellerine saygı göstermeyi reddetmiştir. Epiktetos, Epikür için, "ağzı bozuk piç", Ellis ise Freud için, "baştan aşağı palavra" demiştir.[100] Sağlam faydacılıkları (pragmatizm) belki zorlu çocukluklarının/gençliklerinin ürünüdür. Epiktetos yaşamına köle başlamış, Ellis ise ailesinden ilgi görmemiş ve ekonomik buhran döneminde kullanılmış ceket ve pantolonlar alıp takım elbise diye satarak geçinmişti. Akademik dünyaya bu yüzden geç girmiş ve entelektüel züppelikten etkilenmeyip *Nasıl Mutlu Olur ve Çok Daha Az Rahatsız Edilirsiniz* ve *Her Konuda, Evet, Her Konuda Mutsuz Olmak Nasıl İnatla Reddedilir* türü başlıklara sahip kitaplar yazmamıştı.

Bilişsel Davranış Terapisi evrensel kabul görmemiştir. Klinik psikolog Oliver James etkilerinin sadece kozmetik ve geçici olduğunu öne sürmekte, özellikle çocuklukta kötü muamele görmekten kaynaklanan, derinlere yerleşmiş sorunları çözmeyeceğini söylemektedir.[101] Sonuncusu muhtemelen doğrudur. Buda, Spinoza ve Freud kendini anlama ve dönüşüm sürecinin uzun olduğunda hemfikirdir; bu yüzden birkaç seans BDT'nin yaşamsal değişim yaratacağı kuşkuludur. Ama vehim veya yanılsamayı dağıtabilecek her şey zahmete değerdir ve BDT görmüş kimselerin kendini aldatma ve kendini haklı çıkarma eğilimlerinin çoğuna daha fazla direnç gösterdiklerine yönelik kanıtlar mevcuttur.[102]

Psikolog Daniel Nettle eskinin birçok düşünürünü tekrarlayarak mücadelenin *kendisinin* anlam *olduğu* teorisini ortaya atmıştır: "İnsan zihnindeki mutluluk programının amacı insani mutluluğu artırmaya yönelik değildir; çabalamaya devam etmemize yöneliktir."[103] İnsan, mücadele etmek üzere tasarlanmıştır. Buda, Spinoza ve Schopenhauer dahil birçok düşünür bunda hemfikirdir. Schopenhauer görüşünü tipik netliğiyle vurgular: "Bir şey için uğraştığımız zamanlar dışında

varoluşumuzdan haz duymayız."[104] Sinirbilimci Antonio Damasio bu mücadelenin nörobiyolojimize dayandığını öne sürüyor: "Doğuştan gelen yaşam düzenleyici donanım, tarafsız ne-öyle-ne-böyle halini hedeflemez (...) Homeostazın amacı nötr yaşam halinden daha iyisini, yani iyilik diye düşünüp saadet tanımını verdiğimiz şeyi sağlamaktır."[105]

Yani sadece mücadele için değil, *saadete ulaşma amaçlı* mücadele için doğarız biz.

Ve mücadele, zaman içinde çabalama, engeller, zorluklar ve başarısızlık olasılığı hatta olabilirliği anlamlarını içerir. Çabalamadan kendimizi iyi hissedebiliyorsak, bir daha iyi hissetmeyiz. 1970'lerde, sanal gerçeklik icat edilmeden önce, filozof Robert Nozick her bakımdan gerçek görünen ama sadece hoş deneyimleri sunan bir makine hayal etmiş ve hiç kimsenin böyle otantiklikten yoksun bir yaşamı istemeyeceğini öne sürmüştü.[106] Ama bu tür bir yaşamın esas eksiği belki de çaba olacaktır. Zorluk, hayati önem taşır. Değerli her şey *kazanılmalıdır*.

Arayış ve Kutsal Kâse

The Times manşetten duyuruyordu: "BİLİM NİHAYET MAVİNİN ERKEKLER İÇİN OLDUĞUNU VE KIZLARIN PEMBEYİ YEĞLEDİĞİNİ KEŞFETTİ."[107] Haberde bu cinsiyet farklılığın gerçekten var olduğunu gösteren bir araştırmadan bahsediliyordu. Neden peki? Günümüzün teorisini, insan davranışlarını Pleistosen devrinde evrimleşen yaşamdan kalma mekanizmalar olarak açıklayan evrimci psikolojiyi sahneye alıyoruz: "Kızlar pembeyi yeğliyordu çünkü üzümsü meyveleri (üzüm, çilek, böğürtlen vs.) saptamakta daha başarılı olmaları gerekiyordu.[*4]" Kültürel etkilenmenin kanıtlarının karanlık kaynaklarda bulunduğunun kabul edilmesi gerekmekle birlikte, araştırmayı yapanlar da, *Times* muhabiri de kültürel şartlandırma olasılığını göz önüne dahi almamışlardı. Örneğin 1918 tarihli *Ladies' Home Journal* dergisine bakalım: "Genel kabul görmüş kurala göre pembe erkek, maviyse kız çocukları içindir. Bunun nedeni daha kararlı ve güçlü bir renk olan pembe erkek çocuklara daha uygunken, daha narin ve zarif mavinin kızlar için daha hoş olmasıdır." Kültürel açıklama 20. yüzyılda mavinin erkek üniformaları ve işçi giyimiyle, pembeninse eşcinsellikle ilintilendirilmesiyle değişen zevklerdir. Ama kültürel şartlandırma teorileri bugün demodedir!

Kültürel şartlandırma yerine bugün evrensel açıklayıcı, evrimci psikolojidir. Teorilerin sorunu da budur zaten. Her Büyük Fikir, dünya egemenliğine hevesli bir megalomanidir. Marksistler her şeyi sınıf, Freudçular çocukluk, feministlerse cinsiyet zemininde yorumlamıştır. Sonunda her yeni bakış açısı, yeni at gözlüklerine dönüşmüştür. Bu üç büyük fikrin de modası geçmiştir ama entelektüel emperyalizmde başa güreşen yeni adaylar her daim mevcuttur.

Ayrıca eski adayların birçoğu egemenlik için hâlâ mücadele ediyor. Entelektüel emperyalistlerin en ateşlileri dinlerdir. Her din, tanımı icabı, mutlak marka sadakatine hazır olanlara her türlü entelektüel ve ruhani gereksinimleri sağlayan tek mağazayı sunan (tek onurlu istisnası Budizm'dir) bir Büyük Birleştirici Her Şey Teorisi'dir. Her sorunun açıklanmasına sahip olmak ve önüne hazır çözümler sunulmak ne büyük lükstür!

Bir sisteme teslimiyet son derece çekicidir ve bağımsızlık olasılığı gayet ürkütücü olabilir. Üstelik inananların daha mutlu olduklarına dair kanıtlar da mevcut. Öyleyse neden inanılmasın? Saçmalığını bilerek inanmak bile mümkün. Kierkegaard'ın ünlü inanç sıçraması, aslında saçmalığa bilinçli bir sıçramaydı.

Ama bu tür sıçramaları yapamayacaklar için ortada fikirleri seçip karıştırma sorumluluğu durmaktadır. Freud'a göre: "Herkes kendi kurtuluşunun hangi şekilde olabileceğini bulmak zorundadır."[108] İngiliz filozof John Armstrong bu yaklaşımı "pandoksi"[109] adıyla tanımlamıştır (Yunancadan etkileyici bir terim daha). Yani inancınız sorulduğunda omuz silkerek, "Pandoksistim elbette" diyebilmek tatmin edicidir. Ama bu durum neyin seçileceği, seçilenlerin nasıl karıştırılacağı hatta daha kafa bulandırıcısı, elde edilen karışımın gündelik hayata nasıl uygulanacağı sorunlarına fayda etmemektedir.

Buda'nın fikirleri çekicidir çekici olmalarına ama aydınlanma aşağıda listelenen Dört Cibilliyetsiz Gerçeğin hunharca sızdığı Batı ülkelerinden birinde yaşayan bir insanın erişebileceği bir şey midir?

1. Kıpırdamadan duramayız.
2. Sesimizi kesemeyiz.

3. Kendine-saplantıdan kaçamayız.
4. Bir şeyleri istemekten vazgeçemeyiz.

Nietzsche insanı coşturur coşturmasına ama kim fikirlerini uygulamaya koymaya kalkışabilir? *Übermensch* (üst-insan) olarak yaşamak, gerçek bir Hıristiyan gibi yaşamak kadar imkânsızdır.

Nasıl yaşayacağını kestirmeye çalışmada ortaya çıkan birçok saçmalıktan biri, en baba yaşam kılavuzlarının, kendilerini çoğunluğun yaşamak gördüğü şeyden ısrarla mahrum etmiş olmasıdır. Bu mürşitlerin çok azı evli veya çocukluydu; pek azı alın teriyle eve ekmek götürme rezaletinden mustaripti. Mesela tüm kaynaklarda Spinoza'nın mercek yaparak geçindiği yazılıdır ama gerçekte bu işi günlük meslek olarak yapışı sadece birkaç yıl sürmüştür. Aile babası Buda, karısı ve çocuklarını terk etmekle kalmamış, evden gece yarısı çaktırmadan sıvışmıştır (dürüstlük de bir yere kadar yani). Sokrates evi terk etmemiş ama ailesiyle neredeyse hiç ilgilenmemiştir. Karl Jaspers, Konfüçyüs'ü anlatıyor: "Karısı ve çocuklarıyla ilişkisi pek candan değildi."[110] Sartre ve hayatına giren kadınların öyküsü daha da fenadır. Varoluşçu sevgilisi Simone de Beauvoir, çekici ve kolay etkilenen genç öğrenci kızları baştan çıkarıp filozofun koynuna sokar, Sartre'sa keyfini çıkardıktan sonra kızları terk ederdi. Bu kızların birçoğunun hayatı mahvolmuştur. Hatta düşünürlerde belli bir yaştan sonra kadın düşmanlığı dahi baş göstermektedir ve bu bozukluk özellikle Schopenhauer ve Nietzsche'de belirgindir. Ee, bu tiplerin geçinmek için ter döken, tek eşle yaşayan ve aile geçindirenlere diyecek neleri olabilir?

Ayrıca uygulamak bir yana, kuramsal düşünce, kavraması ve koruması bile son derece zorlu, uçucu bir şeydir. Zihinden, yaprakların arasından süzülen meltem misali geçer; yapraklar hafifçe kıpırdar, ardından düşlerine geri dönerler.

Ama Erich Fromm'u otuz yıl sonra bir kez daha okumak aydınlatıcı bir deneyim yaşattı bana. Kitaplarından aklımda hiçbir şey kalmadığından emindim ama okurken, bana ait olmadıklarını hiç bilmeden tekrarlayıp durduğum bir sürü cümleye rastladım. Yani fikirler zihinde kalmaktadır –fark edilmeden, bilincin altında– ki bu durumda davranışı da aynı şekilde etkiliyor olmaları gerekir. Kişisel gelişim kitaplarının önerdiği reçeteleri alıp uygulamaktan değil, fikirleri özümseyip verimli davranışları beslemelerine bilinçsizce izin vermekten bahsediyorum. Belki de bizim yaşlı ağaç kökünden sallanabiliyordur sonuçta. Gerçi bu da eski bir fikirdir. Sokrates dürüstlük ve adalet gibi kavramları sadece düşünmek ve üzerlerine sohbet etmenin bile insanları daha dürüst ve adil kılacağına inanıyordu ki bu da, Buda'nın, değişimin peyderpey ve belli belirsiz gerçekleşeceği gerçeğine rağmen her türlü anlayışın zaten bir dönüşüm olduğu görüşüne örnektir. Kısacası hiçbir belirgin talimat sunmasalar ve fark edilir herhangi bir etki yaratmıyor görünseler bile fikirleri incelemek faydalıdır. Ve aynı fikirler çok başka dönemlerde ortaya fazlasıyla güçlenmiş çıkacaklardır.

Amerikalı psikologlar Peterson ve Seligman birçok kültür ve geleneği inceleyerek erdemlerin iyi yaşam için elzem olduklarına inanıldığını ortaya çıkarmışlardı. Hedefleri erdemlerin evrensel kabul göreceği bir fikir birliği bulmaktı. Altısı; adalet, insancıllık, ölçülülük, bilgelik, cesaret ve aşkınlık dışında bunun mümkün olmadığı ortaya çıktı. Liste kısa ama öyle tahmin edilebilir bir liste ki tek ılımlı sürprize, yani aşkınlığa varamadan muhtemelen çoğunuzun içi geçmiştir. Araştırmacılar bu altıncıyı bir istisna, "en üstü örtülü"[111] erdem, bir anlam veya amaç (gelenek yaratıcı dinsel anlam veya amaç olması gerekmiyor) hissi olarak kabul ettiler. Kısacası aşkınlık belirgin davranış

gerektirme anlamında kesin bir erdem değildir. Diğer beşinin sorunuysa aşırı-bilinirliktir. Herkes bunların reddedilemezliğinde hemfikirdir. Ayrıca "erdem" kelimesi, espriden uzak tanrıya adanış ve doğruculukla kopmayacak ölçüde ilintilendirilmiştir. Çoğu insan daha erdem lafını duyar duymaz önce sıkıntıdan patlamakta, ardından kalkıp kaçmaktadır. Erdemin yaşamda tatmin bulmada başat etkenliği su götürmemekle birlikte, araştırmanın gösterdiği üzere[112] insanlara erdemli olmayı öğütlemek muhtemelen zaman kaybıdır.

Peterson-Seligman yaklaşımı, hem erdem gibi gayet genel bir şeyi aramak hem de geleneklerin bütününe bakmak (İzci el kitapları dahil) bakımından fazla kapsamlı ve dağınıktı. Her kaynağa başvurulur ve tüm ortak paydalar aranırsa çıkan sonuç büyük olasılıkla basmakalıp ve yavan olacaktır. Alternatiflerden biri, sadece özgün düşünür ve yazarları okuyup sadece heyecan verici görüşleri aramaktır. Bağımsız araştırmacılığın lükslerinden biri de budur. Anlaşılır olma veya sıkıcı bir şeyde ısrar talebi söz konusu değildir. Ve bir görüşü unutulmaz ve yararlı kılmak, içe işleyip yerleşmesini sağlamak için bir sürpriz unsuru gereklidir.

Ortak zemin bulma garantisi yoktur ama birbirlerinden çok ayrı zamanlarda, yerlerde, kültürlerde yaşamış, çok farklı uzmanlık alanlarından gelen özgün düşünürlerin aynı stratejileri geliştirdiklerini görmek heyecan vericidir. Bir sürü rehber kitap aynı lokantayı tavsiye ettiğinde, yemek için o lokantaya gideriz.

İyi haber, böyle stratejiler sahiden vardır. Kötü haberse hepsinin cesaretinin çağdaş Batı kültürünce kırılmasıdır. Çağımızın en büyük başarısı, yaşamda tatmini olduğundan fazla zorlaştırmazken olduğundan kolay değilmiş gibi göstermesidir.

Felsefe, dinsel öğretiler, edebiyat, psikoloji ve sinirbilimde ortaya çıkıp duran kavramları sayalım: kişisel sorumluluk, özerklik, kopuş, anlama, dikkat, aşkınlık, zorlukları kabul, biteviye çabalama ve faniliğin sürekli farkında olmak.

Bu kavramların çoğu düşünürler tarafından tekrarlanarak zikredilmektedir ve pek azı evrensel kabul görmüştür. Örneğin faniliğin farkında olma kavramı Buda'dan, sadece ölümlülüğü yoğun ve sürekli bilmenin kabul edilmiş düzenin boşluğunu gözler önüne sereceğine ve rutinin kabuğunu kırabileceğine, yoğun yaşamı sadece ölümün garanti edebileceğine inanan Sartre'a kadar birçok düşünürce ısrarla öne sürülmüştür. Woody Allen, eserleriyle değil, doğrudan ölmeme stratejisiyle ölümsüzlüğe ermek istediğini söylerken zamana uygun davranmıştır. Ve iradenin olduğu yerde yol da vardır: Yeterince organik yabanmersini ile nar suyu tüketirsek ebediyen yaşayabiliriz!

Ama her şeyin kolay olmasını bekleyen çağımız için en can alıcı açılım, zahmete değecek her şeyin zahmetli oluşudur. Hatta kolay çözümler bulma girişimleri, bu girişimlerin kaçınmaya çalıştığı sorunlara neden olacaktır. Şair R. M. Rilke modern çağın gittikçe daha az çaba talep edeceğini anlamıştı: "İnsanlar her soruna kolay çözüm, hem de kolayın en kolayını arıyorlar. Ama zor olana tutunmamız gerektiği gayet açık; her canlı yaratık zora sımsıkı tutunur."[113]

Bu cümle Spinoza'yı tekrarlıyor ve sinirbilimin keşiflerine dair tekinsiz bir ön fikir sunuyordu. Açıkladığı üzere, Rilke zorluktan yana tavrını, böyle bir tavrı koymanın asilliğinden değil, *gerekliliğinden* almıştı: "Zorluklarla uğraşmayı ödev belliyorsanız hata yapıyorsunuz demektir. Sizi zorluklara iten, içinizdeki hayatta kalma güdüsüdür."[114]

Hayatta kalmak, çabalamak demektir. Sorun, yanlış şeyler için çabalamak, özellikle dünyevi

başarıya ulaşmışları taklide uğraşmaktadır. İnsan müthiş güçlü ve incelikli ama arama parametrelerini nasıl seçeceğine ya da sonuçları nasıl değerlendirmesi gerektiğine dair fazla fikri olmayan bir arama motorudur. Haliyle yanlış yönlendirilmiş çabalar tatmin sunamadıklarında alternatifin her türlü çabanın reddi olması gerektiği, yanıtın bir Karayip kumsalında hindistancevizi yağı sürüp güneşlenmek olduğuna inanma eğilimi ortaya çıkmaktadır.

Çabalamak sadece zor değildir; hedefi de muğlaktır. Bu tema, Eksen Çağı denen, insan-maymunun kazara bilinç kazanıp ve Tanrı web sitesini güncellemek için geldiğinde hâlâ Sık Sorulan Sorular sayfasında durduklarını göreceği soruları sormaya başladığı MÖ ilk binyılın ortalarındaki dönemden bu yana biteviye tekrarlanmıştır. Eksen Çağı'nda Yunanistan'da Sokrates, Ortadoğu'da İbrani peygamberler, Hindistan'da Buda, Çin'de de Lao Tzu ve Konfüçyüs vardı. *Derlemeci*'nin[*5] şairi gerçeği aramanın gerekliliği ve zorluğunu müthiş güzel ifade etmiştir: "Ve yüreğimi gök kubbenin altında yapılan her şeyi bilgelik yoluyla arayıp incelemeye adadım. Tanrı'nın, insanoğullarına uğraşsınlar diye verdiği çetin bir zahmettir bu." Sonuçsa genelde hüsrandır: "Gördüm ki bu da rüzgârı kovalamaya kalkışmakmış." Ama şair anlama arayışından vazgeçemez: "Bilge insan gibisi var mıdır? Ve kim bilir olan bitenin anlamını? Bilgelik insanın yüzünü aydınlatır; yüzün sert görünüşü bilgelikle değişir."

Bu eski düşünürler çabalama gereksinimini soyut biçimde ifade etmişlerdi ama gereksinim ifadesini geleneksel anlatılarda çoktan bulmuştu. MÖ 1000'lerin *Gılgameş Destanı*'ndan 20. yüzyılın *Oz Büyücüsü*'ne uzanan çok zengin ve kesintiye uğramamış bir arayış edebiyatı geleneği mevcuttur. Mit âlimi Joseph Campbell, arayış efsanelerinin her tarih dönemi ve kültürde ne kadar önem taşıdığını ve yerel ayrıntıların değişmesine karşın temel yapının nasıl aynı kaldığını göstermiştir.[115] Bu anlatıların hepsi kahramanın tanıdığı, güvenli çevresini terk edip tehlikeli bilinmeze doğru yola çıkmasını sağlayan bir macera çağrısıyla başlar. Kahraman, yolculuğu boyunca bir dizi sınavdan geçer, pek çok zorlukla karşılaşır ve canavarları yener. Altın Post, prensesin aşkı, kutsal su, kutlu alev veya ebedi yaşam iksiri türünden sihirli bir ödül kazanır. Sonunda berbat krallığına, toplumunu kurtarmak üzere geri döner.

Oz Büyücüsü'nün de, üç bin yıl öncesinin *Gılgameş*'inin de temel öyküsü budur. Krallığından ve yaşamından mutsuzluk duyan kahramanımız Mezopotamyalı kral Gılgameş, vahşi aslanlarla, akrep adamlarla ve kendisini şaşırtıcı derecede günümüze ait şeylerle yoldan çıkarmaya çalışan ("Şen şakrak olacak hem gecen hem gündüzün; giysilerin şık, saçların bakımlı, bedenin tertemiz olacak"[116]) bir tanrıçayla mücadele edeceği arayışına çıkar. Ancak, kahraman tüm engellere rağmen arayışından sapmaz, derin bir denizin dibine dalıp ölümsüzlük bitkisini koparır. Ama sonda, filme alınsa değiştirilmesi gerekecek şaşırtıcı bir olay yaşanır. Gılgameş dinlenmek için yattığında bir yılan gelip bitkiyi çalar ve ebedi gençliği ele geçirir. Mitolojide yılan daima kötü karakterdir.

Campbell bu anlatıların aslında elzem bir içsel yolculuğu simgelediğini öne sürüyor. Kahraman, döneminin genel-geçer düşünce tarzından kopar, kuramsal düşüncenin karanlığına dalar, kendisini değiştirecek yaratıcı gücü bulur ve bu gücü başkalarıyla paylaşmayı arzular. Onca belirsizlik ve tehlikeden sonra kazanılan ödül, bilgidir: "Kahraman, bilgiye ulaşandır."[117] Kısacası anlatının dört aşaması vardır (yola çıkış, sınav, ödül, geri dönüş) ve bunlar soyut arayışçının amaçlarıyla (kopuş, zorluk, anlama, dönüşüm) aynıdır.

Benzer dört aşamayı "ilkel" kültürlerin yetişkinliğe kabul ayinlerinde ayrılma, ayinsel yaralanma,

geçiş ve geri dönüş şeklinde görürüz. Genç, köyünden uzaklaştırılır, bir şekilde simgesel olarak yaralanır, ilgili usuller öğretilir ve geri gelir/getirilir. Yani yetişkin olmak da aynı dört aşamayı, kopuşu, zorluğu, anlamayı ve dönüşümü gerektirmektedir. Ergenliğin ömür boyu uzatılmasına inanan tek kültür bugünkü kültürümüzdür. Öykünün çağdaş versiyonunda kahraman evde ebeveyniyle kalmakta ve tehlikeli yolculuğa bilgisayarında çevrimiçinde *EverQuest* oynayarak çıkmaktadır.

Campbell'ın işaret ettiği üzere, Buda ve İsa'nın öyküleri de efsane yapısını izlemektedir. Her ikisi de ailelerini reddeder, yola koyulur, pek çok sınavdan geçer, kuşku ve çaresizliği yaşar ama sonunda dönüşümle kazanır ve bilgilerini dünyayla paylaşmak için geri dönerler.

Pasif uydumculuğu[*6] sadece kurumsallaşmış din talep eder. İkonalarda İsa daima kederle boyun eğerken, Buda kendini beğenmişçesine sessiz resmedilir. Oysa ikisinin de uzaktan yakından pasiflikle ilgisi olmamıştır. Sürekli sorgulamış, araştırmış, dürtüklemiş, huzur kaçırıp rahatsızlık vermişlerdir. Edilgenliğe teşvikin aksine kimseye soluklanma fırsatı tanımamışlardır. İsa, "Barış değil, kılıç getirmeye geldim ben"[118] der. Buda'nın son sözleri, "Aralıksız çabalayın"[119] olmuştur.

Dinlerde sorun, esin verici kurucularının, fikirlerini dogmaya, ilkelerini kurallara ve girişimlerini ayinlere dönüştüren dar kafalı müritlerinin gözünde utanç kaynaklarına dönüşmeleridir. Kurucular akrabalığa tapınmayı reddederken müritler aileye tapar. Kurucular yola çıkarken, müritler evde kalmayı seçer. Kurucular kuşku işkencesi çekerken müritleri katiyetin sıcak koynunda yatarlar. Kurucular otorite, müritler iktidar arar. Kurucular insanları kendilerine çekip ikna ederken müritler üste yürüyüp baskı yaparlar. Müritler genelde çarpıtmada öyle başarı sağlarlar ki mesajları, özgün mesajın tam zıddı olur. Çocukluğumdan bildiğim İrlanda Katolik kültüründe hem din adamları hem sıradan halk Yeni Ahit'in ilkelerini öyle açık ve kati çiğnerdi ki hepsi birden kitaptan öyle yapılması gerektiğini okumuş sanırdınız. Bunun en şahane örneklerinden biri, annemin Pazar Ayinlerinde daima en önde oturmama yönelik ısrarcı buyruklarıdır. Saygıdeğer insanlar önde oturur, arka sıralara daha düşük kademelerdekiler yerleşirdi; en arkadaysa sadece en yaramaz çocuklar dikilirdi. Matta 23:6'da İsa'nın Ferisileri "havralarda en seçkin yerlere kurulmaya bayıldıkları" için lanetlediği satırları göstersem ne derdi acaba? Herhalde bu çokbilmişlik karşısında köpürürdü. Tüm yaşamını çocuklarına yaşamda daha yüksek konum sağlamak için köle gibi çalışarak geçirmesinin karşılığında aldığı ödül iki satır ukalalık mı olacaktı?

Arayış kavramı dinsel veya laik, eski ve yeni, uygar ve ilkel tüm kültürlerde bulunur. 20. yüzyılın en büyük edebiyat eserlerinin çoğu arayış öyküleridir. Joyce'un *Ulysses*'i sıradan kahramanın yola koyuluşu, geçtiği sınavlar ve yeniden doğuş için eve dönüşünü anlatır. Proust'un devasa romanı yaşam boyu süren bir anlam arayışının öyküsüdür ki sonunda anlamın öykünün yazılışı olduğu ortaya çıkar. Kafka'ysa arayış efsanelerine modern bir yaklaşım ekleyerek arayışın daima boşuna, ödülün daima erişilemez yerde olduğunu söylemiştir: "Bir yer var ama oraya gidecek yol yok."[120] K bu yüzden tüm çabalarına rağmen şatoya giremez. Ama asla vazgeçmez. Kafka'nın hüsrana uğramış diğer arayışçılarının hiçbiri vazgeçmez. Bir buçuk sayfalık "Kanun Karşısında"da taşradan gelen bir adam baroya girmeye uğraşır ama hoyrat bir kapıcı tarafından engellenir. Adam çeşitli stratejiler –dil dökme, rüşvet, yakınlık kurma– dener ama hiçbirinde başarıya ulaşamaz. Kapıcı Nuh der, peygamber demez. Yıllar geçer ve ölmekte olduğunu fark eden arayıcı son bir soru sorar: "'Herkes Baro'ya ulaşmaya uğraşıyor' diyor karşımdaki, 'madem öyle, neden bunca yıldır benden başka kabul için yakaran bir kişi bile görmedim?'" Kapıcı, adamın ömrünün sonuna geldiğini anlar ve zayıf kulakları duyabilsin diye eğilip bağırır: "Buraya kimse kabul edilemez çünkü bu kapı sadece senin için yapıldı.

Kapatıyorum şimdi."[121]

Arayışın pek çok çeşitlemesi çabalamanın beyhudeliğini değil ama sonsuzluğunu teslim eder. Feridüddin Attar'ın *Kuşların Diliyle*[122] adlı 20. yüzyıl sufi şiiri, Kafka'nın kaleminden çıkma bir mesel gibidir. Dünyanın tüm kuşları bir toplantıda buluşurlar; hepsi ayrı telden çalmaktadır. Bir hüthüt kuşu kalkıp doğal otoritesiyle kalabalığın sesini bastırarak kuşların doymak bilmez tutkularına alternatif gösterecek bir ruhani lider, bir Simurg gereksindiklerini öne sürer. Hep birlikte uçup bu Simurg'u bulmaları gerekmektedir. Ama birçok kuş böyle uzun ve çetin geçebilecek bir yolculuktan kaçınır. Şahinler dünyevi prenslerin gücünü, balıkçıllar ıssız kıyılarını, ördekler güvenli gölcüklerini yeğlerler. Serçeler güçsüzlüklerinden, bülbüller şarkılarını yitirmekten korkarlar. Ama sonunda bir grup yola çıkar, yedi vadiyi –Arayış Vadisi, Aşk Vadisi, Gizem Bilgeliği Vadisi, Kopuş Vadisi, Birlik Vadisi, Hayret Vadisi, Yoksulluk Vadisi ve Hiçlik Vadisi– aşarlar. Her vadide tehlikelerle, kararsızlıklarla ve baştan çıkarıcılarla karşılaşır ve örnek karakterlerin öykülerini dinlerler. Bu karakterler arasında "Yaşayan ve çabası hiç bitmeyen" İsa ile kendisini nereye gömmelerini istediğini soran öğrencilerine, "Beni bulabilirseniz benden akıllısınız demektir çünkü ben kendimi hiç bulamadım" diyen Sokrates de vardır. Nihayet Simurg'un sarayına vardıklarında geriye sadece otuz kuş kalmıştır; hepsi yaşlanmış, bitkin, toz toprak içindedir. Kibirli bir saray ulağı uçarak yanlarına gelir, paspal görünüşlerine kızar ve içeri girmeye layık olmadıklarını, geri dönmelerini söyler. Ama kuşlar ısrar ederler ve sonunda saraya kabul edilirler. Saray sahiden muazzamdır. Ama bomboştur. Hüsran ve kederle sarayın içini ararlar. Bir hiç uğruna bunca yol tepmişlerdir. Saray, aynalar dışında bomboştur. Ama derken peyderpey tuhaf bir coşku kaplar içlerini. Birden aynaların ne anlama geldiğini kavrarlar. Simurg'u bulmuşlardır! Aynalarda Simurg'a bakmaktadırlar. Çünkü Simurg (Farsça otuz kuş anlamına gelir) *kendileridir*.

Bu şiir derin bir gerçeği, anlamın anlam arayışının kendisi, Yol'un istikamet, Kutsal Kâse'nin arayış olduğunu anlatıyor.

Yüzyıllar boyunca pek çok kişi bunu keşfetmiş ve çeşitli yollardan ifade etmiştir.[123] En unutulmazlarından biri, Kavafis'in "İthaka" adlı şiiridir.[124]

Hiç aklından çıkarma İthaka'yı.
Oraya varmak senin başlıca yazgın.
Ama yolculuğu tez bitirmeye kalkma sakın.
Varsın yıllarca sürsün, daha iyi;
Sonunda kocamış biri olarak demir at adana,
Yol boyunca kazandığın bunca şeylerle zengin,
İthaka'nın sana zenginlik vermesini ummadan.

Sana bu güzel yolculuğu verdi İthaka.
O olmasa, yola hiç çıkmayacaktın.
Ama sana verecek bir şeyi yok bundan başka.
Onu yoksul buluyorsan, aldanmış sanma kendini.
Geçtiğin bunca deneyden sonra öyle bilgeleştin ki,

Artık elbet biliyorsundur ne anlama geldiğini İthakaların.

3. BÖLÜM – STRATEJİLER

Sorumluluğun Baltalanması

Öğrenci projesini zamanında teslim etmeyi başaramaz, ardından gözetmeniyle sorunu görüşeceği randevuyu da kaçırır. Üniversite öğrenciye projesinden sıfır aldığını bildiren bir yazı yollar. Öğrenci bu sefer gözetmenine gitmekle kalmaz, odasına randevusuz çat kapı dalıverir.

"Projemin geç teslimi kabul edilmeli!"

"Niyeymiş?"

"Çünkü bende KZB var."

"O ne o?"

"Kısıtlı-Zaman Bozukluğu. Teslim tarihlerine yetişemediğim ve randevulara vaktinde gidemediğim anlamına gelen beyindeki kimyasal bir dengesizlik."

KZB'yi, çağdaş dünyada hicve yer kalmadığını unutarak sırf şaka olsun diye uydurmuştum ama daha sonra DePaul Üniversitesi'nden Profesör Joseph Ferrari diye birisinin ağırdan alma veya geciktirmenin klinik bozukluk[125] olarak tanınmasını ve akıl sağlığıyla uğraşanların standart referans çalışması *Akli Bozukluklarla İlgili Tanı ve İstatistikler Kılavuzuna* (DSM) alınmasını cidden önerdiğini öğrendim. DSM her birinde, 297'si DSM IV'te tanımlanmış yeni bozukluklarla dolu dört cilde ulaşmış durumdadır ve daha birçok yenisi DSM V'e girmeyi beklemektedir. Mesela bunlar arasında "haklara aldırmama ve hakları ihlale yönelik, çocukluktan veya ergenlikten başlayıp yetişkinlikte devam eden yaygın davranış şablonu" diye tanımlanan Antisosyal Kişilik Bozukluğu (APD) vardır ki bu eski adıyla düpedüz *bencillik* diye bildiğimiz kusurdur. Kısacası ahlaki kusura teslimiyetin anahtarı, Bozukluk sıfatıyla yeniden tanımlayıp şöyle tınlayan bir kısaltma verivermektir. Bundan sonra davranışınıza laf eden çıkarsa öfkeyle kalkıp "*Rahatsızlığım* var... *Bozukluk* benimkisi" diyebilirsiniz. İnternet başında aşırı zaman harcayanlar, internette sörfün Oregon Sağlık ve Bilim Üniversitesi'nden Dr. Jerald Block tarafından daha yeni bir bozukluk olarak tanımlandığını öğrenmekten memnuniyet duyacaklardır: "İnternet bağımlılığı DSM V'e alınmayı hak eden yaygın bir bozukluk gibi görünmektedir."[126]

Ben de DSM V için kendi bozukluk adayımı sunuyorum: istenmeyen tüm insani davranışları Bozukluk olarak sınıflandırmaya yönelik kontrol edilemez itki, Bozukluk Bağımlılığı Bozukluğu (DAD).

Bu yeni "Bozukluklar" elbette İlaç Devleri tarafından memnuniyetle karşılanmaktadır çünkü bu sayede mustaripler daha fazla ilaç almaya teşvik edilmektedir. Ama ortaya kültürel şartlandırmanın klasik bir örneği çıkmakta, ilaç firmaları aynı zamanda normal bilinen halleri yeniden tanımlayarak kendi Bozukluklarını da yaratmaktadır (bu uygulama "hastalık markalandırma" adıyla biliniyor). Yani eskiden utangaçlık diye bilinen huy bugün artık Toplumsal Kaygı Bozukluğu adıyla anılan bir "rahatsızlıktır" ve tedavisi için GlaxoSmithKline'ın ilacı Paxil veya Pfizer'ın ilacı Zoloft'un alınması gerekmektedir. Paxil ve Zoloft, üreticileri tarafından Toplumsal Kaygı Bozukluğuna deva diye gösterildikleri geniş çaplı reklam kampanyaları başlatılana kadar sıradan iki anti-depresandı. Tabii satışlar derhal tavana vurdu. Bunun üzerine İlaç Endüstrisi, bozuklukları tedaviye yönelik ilaçlar geliştirmek yerine ilaçlara uygun bozukluklar geliştirmenin daha akıllıca olacağını fark etti. Yani

büyük firmalardan biri Kısıtlı-Zaman Bozukluğu'nu (KZB) görüp pek satılmayan ürünlerinden birini beynin ivedilik merkezlerini coşturan mucize ilaç diye satmaya kalkabilir.

Ama Bozukluk meselesi çağdaş kişisel sorumluluktan kaçma arzusunun sonuçlarından sadece biri. Günümüzde artık kimse kabahatini kabullenmek istemiyor, herkes kurban görülmek istiyor ve bunu sıklıkla, en olmayacak şartlarda dahi başarıyor. Doğu Londra'da Newham Konseyi bir dizi park cezası için Z-Un Noon'un peşine düştüğünde Noon öyle öfkelendi ki Konsey'i kendisinde "duygusal ıstırap" yaratmaktan mahkemeye verdi.[127] Dahası, davayı kazandı ve çektiği duygusal ıstırap için park cezası başına 5.000 Sterlin, yani toplamda 20.000 Sterlin tazminatla ödüllendirildi. Daha da dahası, gördüklerine inanamayan Konsey, mahkeme kararına aldırmayınca icra memurları ellerinde "icra celbiyle" Konsey bürolarına dalıp bilgisayarları sökmeye giriştiler. Toptan felç tehlikesiyle karşı karşıya kalan Konsey boyun eğdi ve ödemeyi yaptı.

En son kimden "Kabahat bende" lafını duyduk? Sartre'ın "İnsan, doğası ve seçimlerinden tümüyle sorumludur"[128]demesinin üzerinden yüzlerce yıl geçmiş sanki. Bugün tam tersi geçerli. İnsanlar ne doğalarından ne de seçimlerinden sorumlular.

Nasıl gelindi bu noktaya? Sorumluluk kavramı, yani kendi kaderlerimizi kendimizin tayin edebileceği ve etmesi gerektiği görüşü, modern toplumun tam göbeğindedir ve çoğunluk tarafından aksiyom kabul edilir. Buna rağmen bu kavram dört bir yandan, kültürün hem altından hem üstünden (rollerini reddeden bilimciler, filozof ve yazarlar ile zorunluluğu reddeden kendinde hak görme çağı tarafından) baltalanmaktadır. Bilimde bugün Determinizmin Kutsal Üçlüsü, genetik (davranış, genler tarafından belirlenir), evrimci psikoloji (davranış, evrim görmüş hayatta kalma mekanizmalarınca belirlenir) ve sinirbilim (davranış, fiziksel bağlantılı beynin parçalarınca belirlenir) var. Elbette birçok bilimci çekincelerini ve nitelendirmelerini ifade etmiştir ama ince farklar minik yazılarda belirtilme eğilimindedir ve depresyonu, aşırı şişmanlığı, suç eğilimini, eşcinselliği ve en son, kaygıyla[129] erkek sadakatsizliğini[130] yaratan genlerin keşiflerini duyuran manşetleri hatırlamak çok daha kolaydır.

Yakın döneme kadar London School of Economics'te Avrupa Düşüncesi Profesörlüğü yapan çekincesiz John Gray'e kulak veriyoruz: "Serbest irade fikrini reddetmek için bazıları belirleyici, birçok neden mevcuttur. Eğer eylemlerimizin nedenleri varsa, başka türlü hareket edemeyiz demektir. Bu durumda eylemlerimizden sorumlu da olamayız. Sadece eylemlerimizin failleriysek özgür sayılabiliriz. Ama bizler şans ve gerekliliklerin ürünleriyiz. Ne olarak doğacağımızı seçemeyiz. Bu durumda yaptıklarımızdan da sorumlu tutulamayız."[131]

Gray aynı zamanda ilerleme fikrine de saldırıyor, ahlak, adalet ve doğruluk kavramlarını asılsız diyerek reddediyor, dünyanın sorunlarıyla hesaplaşmaya yönelik her türlü olasılığı yok sayıyor ve dünyanın değişmez şekilde zorbalığa, anarşiye, açlığa, salgınlara ve doğuştan kusurlu insan-hayvanın soyunun tükenmesine mahkûm olduğunu öne sürüyor. Bu tavrı, malum "ilk günah"ın aşırı uçta Maniheist biçime sokulmuş çağdaş bir çeşitlemesidir. Görüş, insanın ölümcül kusurluluğunu ve dünyanın kaçınılmaz mahvoluşa hızla koştuğunu söylemektedir. Tek değişen kusurun doğasıdır. Eskiden Tanrı tarafından ceza diye verilen kusurlu doğamız, bugünün görüşüne göre atalarımızdan miras hayvansal doğadır. Yeni ilk günah, genlerimizdeki programdır.

Determinizm toplumsal terazinin her iki kefesindeki pek çok kişiye çekici geliyor. Otoriter seçkinler için bu anlayış "özünde-kötü" insanlar üstünde sıkı kontrolü, birey içinse kusurlu, cennetten

kovulmuş bir yaratık için zaten kaçınılmaz olacağından zırvalamayı meşru kılıyor. Her iki taraf da sorumluluklarından, mecburiyetlerinden azat ediliyor. Toplumsal şartları veya kişisel davranışları düzeltmeye çalışmak aynı ölçüde nafile görünüyor.

İyi ama kimse çıkıp *iyi* davranmak da belirlenmiştir diyor mu peki? Kimse çıkıp, "*Benim doğam böyle, iyi olmak dışında bir şey yapamam*" diye itiraz ediyor mu? Hayır. Determinizm sadece kötü davranışlara bahane ediliyor. Bir yerlerde, bir suçlunun genetik determinizmi mahkemede savunma diye öne sürdüğünü okuduğumu hatırlıyorum. Yaşlı bilge yargıç kibarca kafa sallamış, "Yasayı çiğnemenin genlerinizde yazılı olduğunu kabul ediyorum. *Benim* genlerimde de yasayı uygulamak yazıyor" demiş ve gülümseyerek eklemişti: "O yüzden size en ağır cezayı kesmekten başka seçeneğim yok."

John Gray teoride eylemin bilinçsiz olmasından dolayı kişisel sorumluluğu reddedişini, eylemin beynin eyleme geçme kararını alışından yarım saniye önce gerçekleştiğini keşfettiğini iddia eden sinirbilimci Benjamin Libet'ın çalışmalarına dayandırmaktadır. Yaptıklarımızın önemli kısmının hatta belki çoğunun bilinçli düşünceye dayanmadığı kesinlikle doğrudur. Hatta bu durum bilinçli kontrolün elzem varsayıldığı karar alma için bile doğru olabilir. Yıllar yılı bir sonucun karmaşık etkenler dizisinin etkilerini tartmaya yönelik matematiksel teknikleri anlattığım Karar Teorisi adlı bir ders verdim. Ama meslektaş veya öğrencilerimle hiç paylaşmadığım, batıl zırvalardan ibaret, bir başka fizik kıskançlığı gördüğüm bir kuşku içime peyderpey düştü. Sonunda sırf hiçbir yöneticinin bu teknikleri kullanmadığı değil, karar alma işinin hiç ama hiç rasyonel olmadığı fikrine kaydım. Onayınıysa uygulamada karar alma konusunda nadir yaşanan bir deneyimde buldum. Veritabanı teorisi öğretmeni sıfatımla, üniversite için tüm veritabanı eğitiminde ve okulun kendi bilişim sistemlerinde kullanılacak yeni bir Veritabanı Yönetim Sistemi seçmekten sorumlu bir ekibe alınmıştım. Üç büyük veritabanı adayı vardı; ekip halinde üç şirketi de ziyarete gidip uzun sunumlar izledik ve bir sürü soru sorduk. Ama sonunda, hiçbirimiz açıkça itiraf etmesek de, teknik ayrıntılardan hepimize gına geldi ve en çok hoşumuza giden sunuculardan yana oy kullandık. Onların veritabanı pazarda önder konuma yükselirken diğer ikisi yok olup gitti. Yeni teknik harikaydı: Ürün değil, satıcı değerlendiriliyordu.

Karar almada bu duygusal temel, 1990'larda bazı beyin hasarlı hastaların, akıl ve mantık yürütme beceri ve zekâlarında herhangi bir aksaklık olmamasına rağmen heyecan hissedemediklerini keşfeden sinirbilimci Antonio Damasio tarafından kanıtlandı.[132] Duyguların girdabından kurtarılmış bu insanların mantıklı seçenekler analizi temelinde berrak, rasyonel kararlar alabilmeleri gerekiyordu. Ama tam tersi söz konusuydu. En basit kararları bile alamıyorlardı. Olasılıkların artı ve eksilerini hesaplayabiliyorlardı ama duygular olmadan seçim yapamıyorlardı. Kısacası sezgi veya "içte hissetme", sürecin sadece bir parçası değil, elzem bir özelliğiydi.

Bir diğer sinirbilimci Joseph LeDoux, Damasio'nun keşfi üzerine çalışarak beynin karar almada iki yolu ("üst yol" ve "alt yol") bulunduğu fikrini ortaya attı.[133] Alt yol bilinçli mantık yürütmeyle hatta farkında olmakla bile ilgilenmiyordu ve duyusal verileri amigdalada, beynin duygusal merkezinde işliyordu. Bu yoldan eylem anlık, ezici ölçüde güçlü ve muazzam zor kontrol edilirdi. Gray/Libet teorisini destekleyen bu yoldu. Ama bir de prefrontal korteks, yani beynin analiz, planlama ve bilinçli karar alma merkezi üzerinden işleyen üst yol vardı. Bu merkez doğrudan amigdalaya bağlı olduğundan, Damasio'nun fark ettiği gibi, mantık yürütmede duygusal girdi daima söz konusuydu. Ama LeDoux'ya göre prefrontal korteks amigdalanın ilkel arzu ve dürtülerini çiğneyebilirdi ve sıklıkla da

çiğniyordu. Ve duygusal beynin farkında olma hali prefrontal korteksin gücünü artırıyordu.

Damasio da aynı noktayı vurgulamıştı: "Beynimizin çağlar önce bambaşka bir bağlamda tepki verdiği şekilde hareket edecek mekanizmayı hâlâ barındırdığı gerçeğinden haberdar olabiliriz. Ve bu tür tepkileri umursamamayı öğrenebilir, diğer insanları da aynısını yapmaya ikna edebiliriz."[134] Damasio özgür iradenin kullanılması konusunda, bilimcilerde pek görmediğimiz netlikte bir öneri de sunuyordu: "Biz insanlar isteyerek duygularımızı kontrole uğraşabiliriz. Hayatımıza hangi nesne ve durumların girmesine izin vereceğimize, hangi durum ve nesnelere dikkat ve zaman harcayacağımıza karar verebiliriz. Örneğin ticari amaçlı televizyon seyretmemeye karar verebilir ve televizyonun aklı başında insanların evlerinden ebediyen atılması gerektiğini savunabilir, bu yolda mücadele edebiliriz."[135]

Kısacası insan davranışına sinirbilimsel bakış, Buda/Spinoza/Freud çıkışlı benlik modeliyle ve Sartre'ın kişisel sorumluluk ve seçimlerdeki ısrarıyla tümden tutarlıdır.

Hatta sinirbilim bizleri genlerin zorbalığından da kurtarmaktadır. Genetikbilim yazarı Matt Ridley: "Beyin-biliminde geçen yılların açık arayla en önemli keşfi genlerin eylemleri kontrol ettiği kadar eylemlerin merhametine de baktıklarının ortaya çıkmasıdır. Genler duygular aracılığıyla deneyime yanıt veren dişlilerdir. Etkinleştiricileri olaylar tarafından açılıp kapanacak şekilde tasarlanmıştır."[136]

Ridley'nin vardığı sonuç son derece nettir: "Özgür irade, genler tarafından hassasiyetle önceden belirlenmiş ve çalıştırılan beyinle tamamen uyumludur." Ridley laf arasında genetik bilimini bencilliği, acımasızlığı ve gaddar kuvveti destekleyen kötücül bilim olarak gösteren fikri de çöpe yollamaktadır. Mesela ortada hayvanat bahçesi ziyaretçilerini kızdırabilecek bir soru vardır: Nasıl oluyor da gorillerin yanında minicik kalan şempanzelerin gorillerden on altı kat büyük testisleri olabiliyor? Erkek goriller korumaları gereken haremlere sahip olduklarından görünüş bakımından etkileyici boyutta ve ürkütücüdürler. Ama önlerinde bir rekabet söz konusu olmadığından döllemek için muazzam büyüklükte donanıma ihtiyaçları yoktur. Oysa dişi şempanzeler çiftleşmede ayrım gözetmezler; o yüzden sık ve bol ejakülsayon yapabilen erillerin üreme şansı daha yüksektir. Hangisi daha iyidir? Kocaman ve ürkütücü görünüp mütevazı testislere ve sınırlı orgazma sahip olmak mı, yoksa ufak ve zararsız görünüp kocaman testislerle patlayan süpernova misali gelebilmek mi? Doğa, Stoacı filozofların verdiği dersin aynısını vermektedir: Görünüşe takmayanlar çok daha fazla eğlenirler.

Evrimci psikolojideyse teori, davranışların Pleistosen dönemi sırasında doğal seçilim sonucunda evrimleşen insan beynince belirlendiği ve o dönemden bu yana yeterli zaman geçmediği için beyinde herhangi bir gelişmenin gerçekleşmediği yönündedir. Davranışla ilgili açıklamaları gözdağı verircesine bilimsel görünmekle birlikte evrimci psikolojinin mantık yürütüşü kuşkuludur ve kanıtlar zayıf ya da namevcuttur. Evrimci psikoloji ilahi irade misali kendi kendisine değer biçen, yani dış onay veya değerlendirme gereksinmeyen bir teoridir. Eğer olan biten her şey Tanrı tarafından planlanmışsa, o zaman anlam saptama görevi makul ilahi niyetleri belirlemek anlamına gelecek ve belirlenenler de karşılığında teoriyi geçerli kılacaklardır. Benzer şekilde, eğer düşündüğümüz, hissettiğimiz ve yaptığımız her şey hayatta kalmaya uyum sağlamanın sonucuysa, görev makul uyum sağlama öyküleri sunmak olacaktır ve bu iş, Pleistosen döneminde olan bitene dair elde çok az kanıt bulunduğundan sadece hayal gücü gerektirecektir. Mesela ben de bizzat hayal gücünün evrim geçirdiğini çünkü safları kafalama becerisinin hayatta kalma olasılıklarını önemli ölçüde

güçlendirdiği görüşünü öne sürebilirim.

Determinizm tartışmasının her iki tarafında da birer Steve mevcut ve iki taraf da bu sayede "Bizim Steve, sizin Steve'den daha akıllı" diyebiliyor. Psikolog ve determinist Steven Pinker, Afrika savanalarındaki evrimin sonucunda insanlarda yeşillikleri ve suyu tasvir eden sanata yönelik evrensel bir tercihin geliştiğini öne sürmüştür.[137]Ama "evrensel tercihi" çürüten kanıt sunabilirim: Duke Ellington, mezarlıkları hatırlattıkları için çayırlardan nefret ederdi. Biyolog Steven Rose, yeşillik tercihinin, tabii eğer böyle bir tercih sahiden varsa, büyük olasılıkla kentsel toplumların geçmişe yönelik pastoral özleminden kaynaklandığını öne sürmektedir. Bu teoriye de kanıt sunabilirim: Manzara içerikli sanata açlık, neredeyse tümüyle otoyol ve betonla kaplanmış Güney İngiltere'de çok yüksektir.

Rose canlı organizmaların sadece genlerle çevreyi ayıran edilgen araçlardan ibaret olmadıklarını öne sürüyor: "Organizmalar sürekli seçerek, çevrelerindeki dünyayı özümseyip dönüştürerek çevrelerinin inşasına faal katkıda bulunurlar. Her canlı sürekli dalgalanma, aynı anda daima *olma* ve *oluşma* halindedir."[138]

Yakın dönemde sinirbilimciler, insan beyninin olağandışı ölçüde biçimlendirilebilir olduğunu öne sürerek "fiziksel bağlantılı beyin" teorisine meydan okudular.[139] Bu görüşe göre milyonlarca yıl önce sabitlenmekten çok, beyin, ömür boyu süren deneyimlere tepki babında sürekli kendisini tesis etmektedir. Geniş anlamda konuşursak, belli birtakım işlevlerin beynin belli kısımlarınca yürütüldüğü doğrudur ama ayrıntılı işlemler muhtemelen her beyinde farklıdır ve bir işlevsel alan hasar gördüğünde beyin ilgili işlevi farklı yoldan gerçekleştirmek üzere kendisini yeniden yapılandırıyor olabilir. Gündelik yaşantı için daha önemlisi, neredeyse her dikkat isteyen ve sürekli faaliyetin yeni beyin düzenlemeleri üretmesidir. Birlikte ateşlenen nöronlar, birlikte yapılanırlar. Telli sazlar çalan müzisyenlerin sol elle ilgili beyin haritaları daha büyüktür; taksi şoförlerinin hipokampusları (alansal bilgiyi depolayan bölüm) daha geniş, deneyimli arabulucuların prefrontal beyin zarları (dikkat ve yoğunlaşmadan sorumlu bölüm) daha büyük ve daha kalındır. Kötü haberse, arzulanmayan faaliyetlerin de –kaygılar, saplantılar, dürtüler, bağımlılıklar, kötü alışkanlıklar– kendilerine ait, etkin ve kendi sürekliliğini sağlayabilen, değiştirilmesi zor beyin şebekelerini geliştirmeleridir.

Yani determinizmin "beyinde kimyasal dengesizlik" biçimi, yani "bozuklukların" sözde nedeni, etkiyle tepkinin bir karışımı olabilir. Eğer bazı kimyasal beyin halleri davranışla ilintiliyse, belki de haller davranışları değil, davranışlar halleri üretiyordur. Örneğin, ilk çocuklukta televizyon izlemekle dikkat bozuklukları arasında yüksek bir bağıntı vardır.[140]

Ve eski "Ben böyleyim işte" bahanesini haklı çıkaracak bir şey yoktur. Genetik miras, ailesel etkiler ve kültürel etkenlerin bireşiminden meydana gelen mizacın; tavırları, davranışları ve ruh hallerini kesinlikle teşvik ettiği ve devre dışı bırakılmasının had safhada zor olduğu, kalıcı değişimin söz konusu bile edilemeyeceği doğrudur. Ama mizaç kadar, bir de karakter vardır. Mizaç ne olduğunuz, karakterse ne yaptığınızdır. Mizaç belirlenmiştir ama karakter oluşturulabilirdir. Mizacın buyruklarına karşı çıkmayı seçebiliriz ve belli bir şekilde, yeterince uzun süre farklı hareket edebilirsek yeni davranışlar kendi beyinsel bağlantılarını kuracaklardır. Hamlet'in annesine dediği gibi, "Tabiatı bile değiştirir neredeyse alışkanlık."[141] Buradaki "neredeyse" sözü, cümleye dehanın elinin değişidir. Shakespeare doğuran mı büyüten mi tartışmasını kavramıştır ve taraf tutmaktan her

daim kaçınmıştır.

Ama "karakter" sözcüğünün eski moda bir tınısı var. Hak görme çağı, sorumluluk gerektiren karakterin değil, hak talep eden kimliğin peşindedir. Kimlik parada, statüde veya şöhrette aranabilir ama bulunabileceği en kolay yer grup aidiyetidir ve grup, hele adaletsizlikten mustariplik iddiası sunabiliyorsa, iyice çekicidir. Bu durumda grubun üyeleri kurban konumunda olabilir ve başkalarını suçlama lüksünü yaşayabilirler.

Suçlamaksa çağdaş "rastgele şanssızlığı kabullenememe" halinin yeni çözümüdür. Şanssızlık eskiden Tanrı'nın gizemli işleri diye açıklanırdı; başa gelen talihsizliklerin zamanı gelince açığa çıkacak gerekçeleri vardı. Bugünse şanssızlığı, suçlanabilirliği anlamlı kılıyor. Birisi suçlanmak zorundadır ve bu kişi asla kurban olmaz. Boktan şeyler başa gelmektedir ama kabahat hep başka boka aittir. Tıpkı ilaç endüstrisinin, kabahatin bozukluklarda bilinmesini nakde çevirişi gibi, tıp da başka bokları suçlama karşılığında para almaya meyillidir. Tıp mesleği minnet göstermeye de meyillidir. *British Medical Journal*, kısa süre önce "kaza" sözcüğünün İngilizceden çıkarılmasını hedefleyen sıra dışı bir proje başlatmıştır. "Dilimizden yaygın bir terimi çıkarmak kolay olmayacak" demektedir saygın dergi. Bununla birlikte, "*BMJ* kaza sözcüğünü yasaklamaya karar vermiştir.'[142]

Komplo teorilerini çekici kılan da bu rastlantısallığı kabul edememe halidir. Bu tür teoriler bayağı ve rastlantısal şeyleri şık ve önemli gösterir ve kişisel sorumsuzluğun kabahatini gizli, kötücül güçlere yüklerler. Diana Spencer'ın Edinburgh Dükü'nün planladığı bir araba kazasıyla, Marilyn Monroe'nun da Robert Kennedy'nin emri üzerine zehirle öldürüldüğüne inanmak çok daha tatmin edicidir. Çünkü acınası gerçek, yani birisinin sarhoş bir şoför, ötekinin de alkol ve uyuşturucu bağımlığı yüzünden ölmüş oldukları gerçeği, kişisel sorumsuzluğu fazlasıyla ortaya çıkaracaktır.

Yalnız suçlama işinin bir sorunu var: Artık hiç kimse kabahat üstlenmeye hazır değil. 21. yüzyıldan bir öykü nakledeyim: İlk karısını boşadıktan sonra ikincisinden de ayrılan 37 yaşındaki Gary Hart, bir internet sohbet odasında Kristeen Panter adlı bir hanımla tanışır ve o gece, sabah beşe kadar internetten sohbet ederler. Ardından sabah, ardına karavanı takılı dört çekerine atlayıp iki yüz otuz beş kilometrelik bir yolculuğa çıkar. Direksiyon başında uyuklar ve yoldan ayrılıp bir trenin önüne çıkarak on kişinin ölümü ve yetmiş altı kişinin yaralanmasıyla sonuçlanan bir kazaya yol açar. "Saatte bin beş yüz kilometredir benim hayatım; böyle yaşıyorum ben"[143] diyen Hart tehlikeli araç kullanmak suçundan mahkemeye çıkarıldı ve dört çekerinin özenle toplanmasının sonucunda araçta hiçbir sorun olmadığının anlaşılmasına rağmen direksiyon başında uyuklamadığını, sorunun mekanik bir arızadan kaynaklandığını iddia etti. Hart beş yıl hapse mahkûm edildi. Cezasını tamamlayıp çıktığında olaya dair bir televizyon belgeseline katıldı, her türlü sorumluluğu reddetti ve kendisinin de bir kurban olduğunu öne sürdü. Katliamın fotoğrafları gösterildiğindeyse üzüntüsünü ifade etti. Ama üzüntüsü harabeye dönmüş aracına yönelikti: "Çok sevmiştim ihtiyarı."[144]

Tabii bu sadece aşırı uç bir örnek. Ama eski dönemlerde Hart'ınki gibi bir tavrı hayal etmek son derece güçtü.

Bir de sorumluluk reddetmeye paralel giden *hak etme* iddiaları var. Bugün herkes tatil (alelade değil, yurtdışında, en arzulanan yerlerde), öğrenciler istisnasız daha yüksek notlar (konuya bakılmaksızın; burada öne sürülen sav daima, "Ama ben buna x saat harcadım"dır), çalışanlar terfi (yeni makamın gerektirdiklerinin hiçbirine sahip olmasalar bile), sanatçılar daha fazla takdir (yazılmış her şey yayınlanmayı, yapılmış her resim sergilenmeyi, her gösteri sanatçısı sahneye

çıkmayı hak etmektedir), herkes bir sonraki ilişkisinde düşlerdeki sevgiliyi (muhtemelen geçmiş ilişkilerde yol açtıkları başarısızlıklara rağmen değil, bu başarısızlıklarda sorumluluk kabullenmediklerinden) *hak ediyor*. Çünkü başarısızlık, artık modası geçmiş bir kavram. Hiç kimse çok az insanın yüksek notlara veya sanatsal takdire layık olduğunu, düşlerdeki sevgili diye bir şeyin bulunmadığını kabule yanaşmıyor. Başarısızlık artık yeni tabu, ağza alınması yasak yeni küfür şimdi. *British Medical Journal*'inkiyle kıyaslanabilecek bir diğer girişimde kendi üniversitem pek hayalci bir çözüm üretmişti: Herhangi bir değerlendirmede yüzde kırkı tutturamayan öğrenciler o dersi "almamış" sayılacaktı. Böylece sırf küfür atlatılmakla kalınmıyor, utanç verici başarısızlık hiç yaşanmamış oluyordu.

Bu hak etme hissiyatının borçlardaki büyümede etkin rol oynadığı kesin. Kendinde hak görmede 1970'lerden itibaren görülen gelişme, kişisel borçlardaki artışla birebir çakışıyor. İnsan belli bir yaşam tarzını hak ediyorsa, borç almak sadece hak ettiğini almak demektir deniyor ve geri ödeme gibi bir zorunluluk söz konusu olmuyor. Haliyle parasını geri almaya çalışan alacaklı birden masum kurbanı taciz eden çirkin zorbaya dönüşüyor. Borç konusundaki davranışlar kültürel şartlandırmanın nasıl değişebildiğine yönelik müthiş örneklerdir. Borç kısa süre öncesine kadar günahtı; daha sonra ev edinmek için nahoş bir gerekliliğe, ardından hak edilen yaşam tarzını edinme yoluna ve sonunda sadece salakların reddedebileceği ölçüde iyi bir şeye dönüştü. Bu aşamada borçlardan kurulu kâğıttan kale öyle gülünç ölçüde büyüdü ki tek kartın çekilmesi dünya finans sistemlerini çökertmeye yetecek hale geldi. Ve elbette herkes feci sonuçlardan bankacıları sorumlu tuttu. Bankacılar sürüklenerek dışarı çıkarılıp meydanlarda asılmalıydı!

Ezici hak görme hissiyatının sorunu, tatmin vaat edip genelde aksini doğurmasıdır. Kendinde hak görme, Albet Ellis'in üç "şartının" ("Başarmalıyım", "Herkes bana iyi davranmalı", "Yaşam kolay olmalı") üçünü de teşvik etmektedir. Ve bunlar gerçekleşmeyince sonuç, taleplerin meşrulaşmaması değil, kötücül, kudretli, gizli güçlerin talepleri engellemesi olmaktadır. Böylece kendinde hak görme hissiyatı, mutsuz yakınma hissiyatına dönüşmektedir.

Kendinde hak görmenin bir diğer sonucuysa "çeşitliliklere" yönelik çağdaş tapınma ve sıklıkla beraberinde gelen, tüm grupların taleplerinin aynı oranda değerli olduğu inancıdır. Sorun, iki çeşitlilik türü –haklarla ilgili bir sorun olan fırsat çeşitliliği ve değerler meselesi olan ahlaki çeşitlilik– bulunması ve ilkinin tanınmasının, ikincinin düşünülmeden kabulüne yol açmasıdır. Irk, cinsiyet veya cinsel tercih temelinde adaletsizlikten mustarip azınlıklar için adalet talep etmek tümüyle mantıklıdır. Ama ahlaki çeşitlilik, tanım icabı çelişkindir. Başkalarının değerleri geçerliyse kişinin kendi değerleri aynı ölçüde keyfi, dolayısıyla değersiz demektir. Bu göreliliğin kaçınılmaz sonucu ölümcül duyu kaybıdır: Değerleri korumak ve değer yargılarında bulunmak imkânsızlaşmaktadır. Tartışmalı meselelerde her iki taraftan da söylenecek çok şey bulunduğunu mırıldanırız. Siyasi çatışmalarda, "şu taraf diğeri kadar kötü", siyasetçiler hakkındaysa "bu da öteki kadar kötü" deriz. Felakete yol açması kaçınılmaz aptalca kararlar alındığını görür ama alanlara bir şey demez, kendi kendimizeyse, "karışmaya hakkım yok", "öğüdüm reddedilecektir", "sadece bölünmeye yol açarım" ve "zaten ben ne biliyorum?" deyiveririz.

Bu durum yetkiden el çekmeyle ve ebeveynini azarlayan çocuklar, öğretmenlerini değerlendiren öğrenciler ve patronlarını sömüren çalışanlar gibi tuhaf ama yaygın terse dönüşlerle sonuçlanıyor.

Değer ve ilkelerin yokluğundaysa ahlak, durum ve hareketlerle sınırlı yasalara riayete, bir ikilem çözme ve sözleşme hazırlama aracına ("Sen şunu yaparsan ben de bunu yapmayı kabul ederim")

dönüşüyor.

"Çeşitlilikleri göklere çıkarmanın" bir diğer sorunuysa kapsayıcılığı teşviki hedeflemekle birlikte sıklıkla zıddına, ayrımcılığa varmasıdır. Haklarından mahrum bırakılmış gruplar diğer grupları suçlar ve diğer gruplardan ayrılma talep ederler. Grup etnik veya dinsel temelliyse kendine ülke, olmuyorsa başka grubun ülkesinden yüklü bir parça talep edecektir. Ama ayrılıkçılık, bölünmeyi kolaylaştırmaktan çok güçlendirir ve azdırır. Sartre Biz-ve-Onlar bilincinin çirkin sonuçlarını anlatmış ve psikoloji, yapay ve keyfi ayrılmacılığın dahi çatışmaya yol açabildiğini kanıtlamıştı. Hatta sonuçta ortaya çıkan çatışmalar öyle ciddidir ki bu konudaki deneyler bugün tehlikeli addedilmektedir. Bu deneylerin sonuncularından biri Muzaffer Şerif tarafından 1966 yılında, bir tatil kampındaki büyük bir barakada uyum içinde yaşayan 11-12 yaşlarındaki çocuklar üzerinde gerçekleştirilmişti. Şerif söz konusu grubu, arkadaş çiftlerini kasten ayırarak ikiye bölmüş ve ayrı barakalara yerleştirmişti. Çok geçmeden iki baraka arasında alay ve hakaretlerin yayılması hatta eski arkadaşların birbirlerinden nefret etmeye başlamasıyla gerilim baş gösterdi. Zaman içinde iki barakada da saldırgan tavırlı liderler ortaya çıktı.[145] Yani tümüyle keyfi bir ayırmadan, kısa süre içinde sertliği gittikçe artan bir bölünme doğmuştu. Buradaki ders, ayrılıkçılığın, önleyeceği düşünülen ve eskiden ayrılıkçılığa en başta yol açarak ayrılıkçılığı iyice keskinleştiren bağnazlığa kanıt gösterilen sorunlara bizzat neden olduğudur.

Ama hak görmenin en beter sonucu, insanoğlundaki sızlanma eğilimini teşvik eden yakınma hissidir. Bildiğim kadarıyla tarihte hiçbir büyük düşünür sızlanmayı desteklememiş veya önermemiştir. Stoacılardan varoluşçulara tüm felsefe şikâyetin kınanması yankılarıyla doludur. Yakınarak mutluluğu bulan çıkmış mıdır bugüne kadar?

Bugün insanın, sorumluluktan kaçınabilse veya sorumluluğu bir başkasına devredebilse daha mutlu olabileceğine yönelik bir düşünme eğilimi var ve sayıları gittikçe artan danışmanların, akıl hocalarının, guruların, terapistlerin, öğütçülerin, kişisel antrenörlerin ve tabii kaçınılmaz sonuç, yaşam koçlarının ortaya çıkış nedeni bu eğilim. Don Delillo'nun satirik romanı *Beyaz Gürültü*'de anlatıcının karısı, "Ayakta Durmak, Oturmak ve Yürümek" üzerine ders verir; verdiği dersler öyle başarıya ulaşır ki kadından "Yeme ve İçme" dersleri de hazırlaması talep edilir. Anlatıcı bu girişimin zaten ayan beyan bilinenle uğraşmaya gireceğini söylediğindeyse eşi, insanların otorite konumundaki birinden teminat işitmeyi gereksindiklerini anlatır.[146]

Talimatlara göre hareket etmek lüks görünebilir ama filozoflar ve psikologlar sadece kişisel sorumluluğun yaşamda tatmin getirdiğinde hemfikirler. Bu görüş, bir huzurevinin iki katında yaşayan yaşlılara odaları için bitkiler dağıtılarak kanıtlanmıştır: Bir kattaki yaşlılara istedikleri bitkileri seçme hakkı tanınıp bitkilerin bakımı kendilerine bırakılırken diğer kattakilere bitkiler dağıtılmış ve bakımlarını huzurevi çalışanları üstlenmiştir.[147] Kontrol sahibi kattakilerin mutluluğu artmış, daha faal, daha uyanık hale gelmişlerdir ve daha az ilaca ihtiyaç duymuşlardır. Benzer sonuçlara film seçimlerini ve gönüllülerin ziyaretlerinin zamanlamalarının ayarlanmasını içeren çalışmalarda da erişilmiştir. Öte yandan, kontrolün kaybı mutsuzluk ve depresyona yol açmıştır. (Peki, deneye tabi tutulanlar koyu Stoacılar olsaydı sonuçlar değişir miydi? Kontrol yoksunluğunun farkında oluş ve kabul ediş de kendi içinde bir kontrol şekli midir?) Daha da şaşırtıcısı, bitkili araştırmanın altı ay sonraki kontrol döneminde kontrolden mahrum bırakılmış yaşlılardaki ölüm oranının diğerlerinden iki kat fazla olduğunun ortaya çıkmasıdır (birinci gruptan yüzde 15, ikinciden yüzde 30 ölüm gerçekleşmişti). Yani belki de kişisel sorumluluk bir ölüm-kalım meselesidir.

Kişisel sorumluluk ne kadar az uygulanırsa uydumculuk olasılığı o kadar artmaktadır. Psikolog Solomon Asch 1955 yılında bir dizi klasik uyma deneyi gerçekleştirmiştir. Bu deneylerde gönüllülerden basit bir eşleştirme testini yapmaları istenmiş ve yalnız bırakıldıklarında yüzde 99 başarı sağlanmıştır. Ancak sıklıkla yanlış yanıtı oybirliğiyle veren bir grup içine alındıklarında (gönüllü dışındaki diğer kişiler deneyi yürütenlerin elemanlarıdır) gönüllülerin yüzde 70'i yanlış grup yanıtıyla hemfikir olmuşlardır. Ve daha sonrasında yapılan numara açıklanıp uydumculuklarının kapsamını tahmine davet edildiklerinde, bu gönüllülerin hepsi gerçeğin çok altında tahminlerde bulunmuşlardır.[148]

Elbette ilgi çekici soru, uymayla ilgili zihinsel süreçtir. İnsanlar kendilerini yanlış diyerek reddedecekleri şeyleri kabule nasıl ikna etmektedirler? Asch deneyleri yakın dönemde beyin görüntüleme teknikleriyle tekrarlandığında, yanlış yanıt veren grubun etkisindeki gönüllülerin beyinlerinde görme ve alansal kavramayla ilgili bölümlerde değişimler saptanmış ancak çelişkileri izleme ve çözümlemeyle ilgili bölümlerde hiçbir değişiklik olmadığı görülmüştür. Buradan çıkan endişe verici sonuç, ortada kendi-kendini ikna ile ilgili hiçbir gereksinim olmadığı, gönüllülerin grubun *gördüğünü iddia ettiği* şeyi *sahiden gördüğüdür*. Yeni araştırmayı yürüten sinirbilimci Gregory Berns'in vardığı sonuçta açıkladığı üzere, "Bizler görmenin inanmak olduğuna inanıyoruz ama araştırmanın bulguları görmenin, grubun gördüğünü söylediğine inanmak olduğunu göstermektedir."[149] Grubun yargısına bilinçle karşı çıkanlardaysa beynin duygularla ilgili bölümlerinde faaliyet görülmüştür ve bu durum, özerklik ve muhalefetin gerilimli olduğu görüşünü vurgulamaktadır. Söz konusu gerilimin doğrulanışı azınlığın çoğunlukça alınan kararı tartıştığı jüri benzetim deneylerinde (*On İki Öfkeli Adam* filminin senaryosu) kanıtlanmıştır. Azınlığın görüşü sürekli, özgüvenle ve dogmadan uzak ifade edildiğinde kabul görmektedir. Ama kimse azınlık üyelerinden hoşlanmamaktadır. Çatlak etkisinin kanıtı budur. İlkeleri ve gerçekleri savunmak sonunda etkili olabilir ama savunanlar illa çatlak muamelesi göreceklerdir.

Bunlardan daha şok edicisiyse, laboratuvar önlüklü güçlü bir otorite figürünün emriyle gönüllülerin, sorulara yanlış yanıt veren insanlara (orta yaşlı, kibar tipler) gittikçe artan şiddette elektrik şoku olduğuna inandıkları şeyi vermelerini kapsayan Milgram itaat deneyleriydi. Milgram deneyden önce kırk psikiyatrı davet ederek gönüllülerin buyruklara uyma yüzdelerine yönelik tahminlerini sormuştu. Psikiyatrlar sadece sadistlerin yüzde 1'inin azami şok seviyesine devam edeceklerinde hemfikirdi. Oysa deneye katılanların yüzde 65'i, durma yakarıları ve hatta acı çığlıkları olduklarına inandıkları seslere rağmen 450 voltluk azami değere dek yükseldiler. Ve gönüllülere şok seviyesini ayarlayan düğmenin kontrolünü başkasına devretme izni verildiğinde, uyma seviyesi yüzde 90'a çıktı. Tek olumlu gelişmeyse gönüllülerin şok vermeyi reddeden birisini gördüklerinde seviyenin yüzde 10'a düşmesiydi.[150]0 Bu çeşitlemeler, iyi ve kötü örneklerin gücünü bir kez daha kanıtlamıştır.

Psikolog Philip Zimbardo tüm ömrünü uydumculuk ve itaat konularını tüzel dünyadan Nazi Almanyası ve Irak'taki Ebu Gureyb hapishanesine kadar çeşitli durumları araştırmaya adamış ve aralarında gönüllülerden gardiyan veya mahkûm rollerini oynamalarının istendiği ve gardiyan rolünü üstlenenlerin gittikçe sadistleştiğinin görüldüğü ünlü 1971 Stanford Üniversitesi hapishane deneyinin de bulunduğu birçok deney gerçekleştirmiştir. Zimbardo, grup etkisi altında kalmaya kopuş (kuşkuculuk ve eleştirel düşüncenin kullanılması), tevazu (kişisel sınırlılıkları ve hataları kabule yanaşma), dikkatlilik (alışkanlık edinilmiş dikkatsizliği uyanıklık alışkanlığına dönüştürme), özerklik (gruplar içinde bağımsızlığın korunması) ve hepsinin üzerinde, sorumluluğun bir araya gelişiyle karşı

konulabildiği sonucuna varmıştır: "Daima kişisel sorumluluk hissini korumak ve eylemlerimizden sorumlu tutulmaya açık olmak suretiyle istenmeyen toplumsal etkilere karşı daha dirençli hale geliyoruz."[151]

Kaçışın olası sonuçları göz önüne alındığında, kişisel sorumluluğun elzemliğini ve determinizmin teoride ve pratikte reddedilmesi gerekliliğini anlamak kaçınılmazdır. İstenmeyen kişisel ve grupsal eğilimlerin farkında, özerk, dikkatli, kuşkucu ve eleştirel zihinli bir birey buna direnebilir ve başkalarını da aynısını yapmaya ikna edebilir. İnsan, hayvan olduğunu bilen, dolayısıyla hayvan gibi davranmama seçeneğine sahip tek hayvandır. Sınırlandırılmamak için azimle uğraşabiliriz. Katharine Hepburn'ün Afrika Kraliçesi'nde Humphrey Bogart'a dediği gibi, "Doğa, Bay Allnut, bu dünyaya aşmak için getirdiğimiz şeydir."

Kişisel sorumluluğu kabul etmek, kişisel bir kod geliştirmeye uzatılabilir. Varoluşçu felsefenin özü budur. Tabii böyle bir kodu mutlak meşru kılmak zor olacaktır. Ayrıca böyle bir kodun gerektirdikleri sıklıkla gülünç ve keyfi görünmeye yol açacaktır. Öyleyse neden uğraşalım? Sırf tatmin edici zorluğu uğruna... Sırf yaşatacağı cehennem uğruna... Flaubert'in öğüdünü hatırlayalım: "Madem tüm seçenekler saçma, o zaman gelin en asilini seçelim."[152]

Kopuşa Saldırı

Bir miktar ağır düşünme lazım ve şöyle koyu bir İtalyan kahvesi, tembel beynin marşına basacaktır. Ama heyhat, gittiğiniz İtalyan *café*sinde, podyumda salınan mankenlerin bitmek tükenmek bilmez görüntüleri var; hoparlörlerden yüksek sesli *soul* müziği yayılıyor ve tezgâhın arkasındaki iki kız, önceki gecenin kulüp eğlencesinde çekilmiş fotoğraflarına, tiz kahkahalar eşliğinde bakıyor. Derken cep telefonunuz birkaç bin web arkadaşınızdan birinden gelen mesajı bildiriyor; baktığınızda önce üç özel fotoğraf galerisi (isyankâr rock kraliçeleri, dünyanın en seksi 100 kadını ve giysi azizlikleri yüzünden rezillik yaşayan film yıldızları) reklamı açılıyor, ardından müdürünüzden gelen acil toplantı çağrısını ve ne olduğunu merak eden meslektaşlarınızın e-postalarını görüyorsunuz.

Size kopuş, yoğunlaşma, özerlik ve mahremiyet lazım ama dünya sizi içine almakta, dikkatinizi dağıtmakta, işbirliğine sokmakta ve yalnız bırakmamakta ısrarcı...

Günümüzden birkaç görüntü verelim:

Eşofmanlı, yüzü kıpkırmızı, ter içinde bir adam koşu bandı üzerinde durabilmek için var gücüyle uğraşırken devasa ekrandan Fransa Açık Tenis Turnuvası'nı izleyip kulaklıklarından *Primal Scream* dinliyor.

Kuaförde bir kadın, saçlarını yıkatıp kafa masajı yaptırırken *Hello* dergisindeki sosyete düğünlerinin resimlerine bakıyor; bir kulağı radyo DJ'inin neşeli zırvalarında; diğeriyle erkek arkadaşı nefesi tümden kesilene dek ağzına vermeden sertleşmeyi başaramayan ("Askerden geldi; tüm kabahati Afganistan'da buluyor") kuaför kızın hazin öyküsünü dinliyor.

Koltuğunda uzanmış bir delikanlı elinde enerji içecekli bardağıyla videosunda çifte girişli bir porno sahnesi izlerken, diz çökmüş bir sarışın şiddetle oral seks yapıyor.

Aynı anda üçten az şey yapanlar hayatı tümden yaşayamıyor, aynı anda birden çok dikkat dağıtıcı ve sürekli birden fazla bağlantı çağının, çoklu-görevli, başka bağlantılara yönlendiren, her yanı çevreleyen şebeke dünyasının avantajlarından yararlanamıyorlar...

Dikkat isteyen zımbırtı sayısı gittikçe artmakla kalmıyor; talepleri, kışkırtıcılıkları da gittikçe daha fazla kurnazlaşıyor. Televizyonum ve dizüstü bilgisayarım sahipleriyle enseye tokat konumundaymış gibi davranıyorlar ve sahiplerinin kişiliğiyle zevklerine dair mahrem bilgilere sahipler. Bu sayede televizyon şebekesi sürekli, hepsi çılgınca uygunsuz bir sürü izlenecek program önerisi sunarken kitap siparişinde kullandığım web sitesi, bencileyin müşkülpesent ve ayrımcı adama "Michael, sana önerilerimiz var" deme cüretini gösterebiliyor. Sonraki bariz aşamaysa bu zımbırtıların bana kuracağı komplo olacak. Cep telefonum uydu-yönlendirme şebekesine bağlanacak ve "Bak, bu dallama var ya, bu herif Sancerre hastası ve greyfurt tadı ve acılık meraklısı bir şarap züppesidir. Ama aynı zamanda bedava tanıtım sepetleri uğruna şarap kulüplerine üye olup ardından üyeliğini iptal ettiren ucuz sahtekârın da tekidir. Bu iptallere aletlik etmek nasıl utanç verici, anlatamam. Neyse, şimdi bu herife ilk gelen solda bir düzine Sancerre'yi on şişe fiyatına veren bir süpermarketin bulunduğu alışveriş merkezini bildir. Alışveriş merkezine gittiğindeyse Waterstones'ta *Penguin* Klasikleri'nde iki alana bir bedava kampanyası yapıldığını söyle. Eleman aynı zamanda kültür züppesidir. *Penguin* Klasikleri'nin ağırbaşlılığına *hayrandır*."

Ve alışveriş merkezinde daha birçok dikkat dağıtıcı bulunacaktır. Gerçek ve sanal dünyalar, her dikkat dağıtıcının diğerlerine birden çok bağlantıyla çevrildiği birer köprüler (hyperlink) ormanına dönüşmektedir. Haliyle kısa mesaj ve e-posta özelliğine sahip cep telefonları elzem aksesuarlardır çünkü bu telefonlar her yerde ve her zaman dikkat dağıtma ve dağıttırma olanağı sağlayan köprü (hyperlink) depolarıdır. İletilenlerin içeriği önemsizdir; esas önemli ve teminat sağlayıcı mesaj, iletişebilmektir. Alışveriş zevkinin alınanlardan, yolculuğun hazzının gidilen yerlerden kopuşundaki gibi dikkat dağılması hazzı da gerçek dikkat dağıtıcılardan koparak kendi içinde bir amaca dönüşmüştür.

Potansiyel kesintilerle dolu bir şebekenin göbeğinde sürekli bulunmak, kriz yönetiminin getirdiği heyecan ve önemlilik hissini sağlamaktadır. Sahte "birden fazla iş yapıyor hissi" kadar, sahte "birden fazla kesintiyi idare etme telaşı" hissi de söz konusudur.

Psikologlar, bilişim çalışanları –analistler, programcılar ve yöneticiler– üzerine yaptıkları bir çalışmada bu üç profesyonel tipin de ortalama her üç dakikada bir yaptıklarında kesintiye uğradıklarını saptamışlardır.[153] Ancak, çok daha ilginci, bu insanların işlerinin başkaları kadar kendileri tarafından da bölünmesidir. Sürekli kesintiyle karşılaşmak önce normalleşmekte, ardından çalışanların kendi işlerini kendilerine böldürtecek ölçüde gerekli hale gelmektedir.

Peki, sürekli dikkat bölünmesinin beyne etkisi nedir? Birincisi, diğer çoğu hırs biçimindeki gibi, çoklu-görev kendi kendini baltalayıcıdır. Konuyu inceleyen psikologlar şu sonuca varmışlardır: "Çoklu-görev yapmak yüzeyde daha verimli görünmekle birlikte nihayetinde daha fazla zaman kaybettirmektedir."[154] Çoklu-görevlerde beyin taramaları yapan sinirbilimcilerse daha da kesin bir sonuca varmışlardır. Art arda iki görev yapmak, ikisini aynı anda yapmaktan daha hızlıdır. Çoklu-görevi üstlenen prefrontal kortekstir ve bir seferde birden fazla göreve yoğunlaşamadığı ortaya çıkmıştır.[155]

Tabii bu keşifler, başta bendeniz, kimseyi caydırmayacaktır. Eskiden bir kitabı, sonrakine başlamadan önce sonuna kadar okurdum ama gittikçe daha fazla birini bitirmeden ötekine başlar oldum. Haliyle elimdeki, ortalarında bir yerlerinden ayraçlar uzanan kitap sayısı arttıkça artıyor.

Sürekli bir şeyden bir şeye geçmenin beyinde uzun vadeli etkileri de olabilir. Sinirbilimciler 35-39 yaş aralığındaki insanlarda elektronik kesintilerin bilişsel görevlere yoğunlaşmaya fazla etki etmediğini, öte yandan 18-21 yaş aralığındakilerde kesintilerin performansta belirgin bir bozulma yarattığını keşfetmişlerdir.[156] Dikkati dağıtılan nesilde sürekli kesinti işleme gereğinin prefrontal kortekste tam gelişimi engellediğinden kuşkulanılmaktadır. Mümkündür çünkü beynin müdürü, ego olarak düşünülebilecek prefrontal korteks, beynin tam olgunluğa en son ulaşan parçasıdır ve tamamlanması ancak ergenlikten sonra gerçekleşir. Ergenlerin genellikle idin kontrolünde, talep edici, dürtüsel, nankör ve kızgın olmalarının nedenlerinden biri budur. Yani hayati önem taşıyan baş kontrolcünün dikkati sadece kesintiler ve köprülerle dağılmamakta, üstüne bir de belki gereğince gelişmekten alıkonulmaktadır. Kronik dikkat dağılması prefrontal korteksi zayıflatmakta ve karşıt etkisini, güçlendirici uzun vadeli meditasyon (derin düşünce) sağlamaktadır.[157]

Ama dikkat dağıtıcılardan kaçınmak gittikçe imkânsızlaşıyor. Yeni çevre, artık fiziksel köprülerle bezeli bir "metin"; ayrılma ve sınır kavramları köhneleşiyor. Aşırı dikkat dağıtıcı ürünler ve hizmetler sunan geniş, açık-planlı, yüksek tavanlı ve parlak havaalanları, tren istasyonları, ofis binaları, oteller ve hastaneler birer mini-kente dönüşüyor. Kentlerse birbirlerine bakan yaşam,

çalışma, alışveriş ve yeme-içme alanlarıyla gittikçe kevgirleşiyor. London Docklands türü yeni yapılanmalar, mimarların "mağaralar ve ortak alanlar" adıyla bildiği, içerisiyle dışarısı, işle eğlence, özelle genel arasındaki ayrımları bulandıran bu ilkelere göre tasarlanıyorlar.

Artık kimse ayrı kalmak istemiyor. Küçük bölmeli açık ofislerin sağladığı ayrılık bile fazla geliyor. En yeni işyerlerinde artık hiçbir ayırıcı unsur kullanılmıyor. Örneğin Londra'nın aşırı-moda Shoreditch bölgesinde bulunan aşırı-moda reklam ajansı Mother'da 76 metrelik sadece tek bir çalışma masası (muhtemelen dünyanın en büyük çalışma masası) bulunmaktadır. Ayrıca ajans, eski moda binayı katlara ayırma geleneğini de kat otoparklarındakilere benzer rampalarla ortadan kaldırmıştır.

Londra'nın diğer yakasındaysa Doğa Tarihi Müzesi milyonlarca sterlinlik ek binasındaki yeni sergiyi gururla duyuruyor: Müze bünyesinde çalışan bilimciler cam kafeslere doldurulmuş hayvanlar misali ziyaretçilere sergilenecekler. Görünürlük mesleki sınıflarla da sınırlı değil. Rolls Royce daha geçenlerde dünyaya yeni cam yapılı ürünlerini duyurdu. Bugün artık pek çok aşçı yemek salonlarına bakan cam duvarlı mutfaklarda çalışıyor. En moda lokantalarda ilave ücret karşılığında müşterilere aşçıyla birlikte mutfakta yeme ayrıcalığı tanınıyor. Daha ucuz moda lokantalardaysa ayrı masa ve sandalyelerin yerine okul kantinlerindeki upuzun masalar ve yekpare banklar kullanılıyor.

Ve elbette bu masalarda "füzyon mutfağı" sunuluyor, "füzyon müziği" dinleniyor ve "füzyon modası" takip ediliyor ve tüm bunların masrafları "füzyon eğitimi" sayesinde ödenebiliyor. Yeni Kent Akademileri öğrencilerin Fransızca veya Tarih eğitimi alması gibi modası geçmiş fikirleri bir kenara itip mesela sırf Napolyon öğretiyor. Müzeler sanat eserlerini aynı ölçüde modası geçmiş dönem veya harekete göre sergileme fikrini çöpe atıyor. Artık Cézanne, kavramsal sanatla ilginç bir diyaloga girmek zorunda. (Diyalogsa genelde şöyle: Kavramsal Sanat: "Modan *çoktan* geçti senin." Cézanne "Baştan aşağı *palavrasın* sen.") Hem neden sanat müzelerle sınırlı kalsın? Artık binalarda ve her yerde sanatsal "müdahaleler" var. Yaylı sazlar dörtlüleri tren istasyonlarında çalıyor, balerinler mağazalarda dans ediyor, tiyatro trupları alışveriş merkezlerinde sahne alıyor, yazarlar artık sadece üniversitelere değil, hapishanelere, müzelere, hastanelere, futbol kulüplerine, şirketlere, otellere ve hayvanat bahçelerine yerleşiyor...

Her şey, her şeye karışıyor. Günün sözü, karıştırmanın yerine getirilmiş etkileyici sahte terim: "sinerji."

Şimdi gelin, tek başına, televizyonsuz, radyosuz, bilgisayarsız veya telefonsuz bir odada kapısı kapalı, perdeleri çekili oturan birisini hayal edelim. Bu kişi ya tehlikeli bir deli ya da ev hapsine mahkûm edilmiş bir suçlu addedilecektir. Değilse, o zaman mutlaka ya toplumdan dışlanmış sapkın bir ezik ya da otomatik silahı ve kurşun dolu sırt çantasıyla üniversiteye dalmayı planlayan bir psikopattır.

Bugünkü *Akli Bozukluklarla İlgili Tanı ve İstatistikler Kılavuzu*'nun (DSM) kopuşu "kişiliksizleşme bozukluğu" diye tanımlamasına ve "kişinin zihinsel veya bedensel işlevlerini dışarıdan gözlemliyormuşçasına kopuşu" açıklamasını koymasına şaşmamak gerek. Yani kılavuza göre kopabilen herkes aklen hastadır hatta kişi bile değildir...

Oysa kişisel kopuşa erişebilmek Buda'dan Sartre'a kadar her büyük düşünür tarafından akıl sağlığı için ana etken kabul edilmiştir. Hıristiyan düşünürler dahi kopuşa değer vermişlerdir. Kopuşa verilen en ihtiraslı desteklerden biri, 13. yüzyıl Dominiken teoloğu Üstat Eckhart'tan gelmiştir: "Pek çok

pagan öğreticinin ve Eski ile Yeni Ahit'teki peygamberlerin eserlerini okudum ve özenle, titizlenerek ve dikkatle en büyük erdemin hangisi olduğunu araştırdım (...) ve tüm bu yazıları incelerken, akılımın yol gösterdiği ve öğretebildiği kadarıyla gördüm ki her şeyden tam kopuştan daha iyi bir erdem yoktur."[158] Eckhart sözlerine kopuşu tevazudan, merhametten ve hatta sevgiden üstün görerek devam etmiş, şu ilginç ama çarpıcı cümleyi de eklemiştir: "Kopuş Tanrı'yı bana gelmeye zorluyor." Bu cümlenin laik versiyonu, dünyadan kopuşun dünyayı yaklaşmaya zorladığı yönündedir. Paradoks, bilinçli kopuşun çok daha yoğun bir sorumluluğu esinleyebilmesindedir. Burada bahsedilen, daha net görebilmek için bir resmin karşısına geçip oturmaya benzemektedir.

Dünyadan kopuş kadar zor bir başka kopuşsa, kendine saygıya tapan kültürün karşı çıktığı, bir tür tevazu olan kendinden kopuştur. Kendini beğenme eksikliğinin her türlü kötülüğün, özellikle şiddet, kanunsuzluk ve akademik başarısızlık gibi toplumsal kötülüklerin kökü olması ve güçlü bir özgüvenin her türlü kişisel ve toplumsal sorunu çözeceği çağdaş bir aksiyomdur. Hatta ABD'de "öz-beğeniyi geliştirme yoluyla insan yaşamını iyileştirme" görevine sahip bir Ulusal Öz Beğeni Kurumu (NASE) mevcuttur ve bu durum, çağdaş dünyayı hicvetmenin imkânsızlığına bir başka kanıttır. Bireysel seviyedeyse kişisel gelişimin gittikçe palazlanan, tümüyle öz-beğeniyi coşturmaya adanmış bir alt kolu (*Öz-Beğeni: Temel Gücünüz, On Günde Öz-Beğeni, Öz-Beğeninin Kutsal Kitabı*) var. Bir zamanlar masallarda insanlar aynalara sorular sorar ve korkuyla yanıtı beklerlerdi. Ama artık soru sorma çağında değiliz. Sormak yerine bugün hepimiz her sabah kalkıp aynaya ilgili hezeyanı, satış görevlileri için "İkna etmede eşsizim BEN; tüm satış hedeflerimi yakalayacağım!", yöneticiler için, "Yönetmede eşsizim BEN; evrensel itaat sağlayacağım!" ve âşıklar için "Güzellikte eşsizim BEN; arzu nesneliğinde ebedi aşka esin vereceğim!" cümlelerini haykırmaya teşvik ediliyoruz.

Öz-beğeninin sorunlu tarafı herhangi bir değer ve ilkesinin bulunmaması ve çaba dahi gerektirmemesidir. Öz-beğeniden ince ama önemli bir farkla ayrılan özsaygı, saygıya değer başarı iması taşırken, günümüzdeki kullanımıyla öz-beğeni, benlikten hiçbir talepte bulunmayıp her şeyi başkalarından talep eder. Özsaygı içten, öz-beğeni dıştan gelir. Spinoza bu ayrımı gayet iyi kavramıştı: "Özsaygı dışımızdaki herhangi bir şeyi kapsamaz ve sadece kendi kusursuzluğunun gerçek değerini bilen, ihtirassız ve kendisi için beğeni aramayanların özelliğidir."[159] Öz-beğeni narsisttir; dünyadan sunulan imgeyi yansıtmasını talep eder ve bu yüzden, çok az kimsenin kabul etmesine karşın, hiçbir zaman kalıcı yarar sağlamaz. Söz konusu istisnalar, *Öz-Beğeni Miti*[160] adlı kitabıyla Albert Ellis ve şu kuru sonuca ulaşan bir grup Amerikalı psikoloğun çalışmasıdır: "Bugünün çocuk veya yetişkinlerinde öz-beğeniyi gelişigüzel teşvik etmenin topluma, işbu uygulamaya girişenlere getirdiği baştan çıkarıcı haz dışında herhangi bir yarar sağladığına dair fazla kanıt bulamadık."[161] Hatta söz konusu psikologlar öz-beğeniyi pompalamanın, öz-beğeninin çözeceği varsayılan sorunları alevlendirebileceğini de öne sürmüşlerdir. Dünya yüksek öz-beğeninin taleplerini karşılamazsa ki dünya sıklıkla boyun eğmede yavaştır, öfkeye kapılan kendine-hayran kişi dünyayı hizaya getirmek için şiddete başvurabilir. Bu konuya yönelik en net örneklerden biri gençlikteki "saygı görme" saplantısıdır. Hamburgerci kuyruğunda birisine çarpmak türünden saygı gösterme eksiklikleri, saygı göstermeyenlerin vurularak öldürülmelerine dek varmaktadır. Bir diğer örnekse ebeveynlerin çocuklarına aşıladığı sınırsız güvendir. Bu tür yüksek öz-beğeninin sorunuysa yanında kendini bilmemeyi getirmesidir. Bu tür çocuklar kusurlarını ve hatalarını kavramadan büyürler hatta daha ileri gidip, kusur ve hatalarını, tıpkı kamburun mutlulukla "*Bende* iyi duruyor" demesi gibi *sevimli* bellerler.

Psikolog Oliver James depresyon üzerine yaptığı bir araştırmada, on iki aylık dönem dahilinde

farklı ülkelerdeki duygusal sıkıntıları gösteren Dünya Sağlık Örgütü tablosuyla karşılaşınca şaşırmıştı. Tablonun zirvesinde yüzde 26,4'lük oranla ABD, en alttaysa sadece yüzde 4,3'le Çin (Şanghay) vardı. Tablodaki eğri, ülkeler geliştikçe depresyon oranlarının arttığını gösteriyordu. Ama Şanghay tümüyle gelişkin bir kentti. James araştırmak için Şanghay'a gitti ve can alıcı farkın öz-beğenide yattığı sonucuna ulaştı. ABD'de hükümet birimleri, okullar, ebeveynler ve kişisel gelişim kitapları öz-beğeninin pompalanmasını teşvikle uğraşıyordu. Oysa Konfüçyüsçü tevazu ısrarının Çin'deki egemenliği, kişisel eksiklikler üzerinde odaklanmayı getiriyordu. Dahası ABD'de dünyevi başarı tek ölçüt sayılırken, Çinliler bizzat mücadelede tatmin buluyordu. James ayrıca en saldırgan Amerikalıların, "kendilerine biçtikleri değer kabul görmeyen, büyüklük öz-beğenisinden mustarip" kişilerden çıktığını gösteren araştırmaları da vurgulayacaktı.[162]

Burada muazzam bir ironi var: İyilik hissiyatı yaratmayı ve saldırganlığın önünü kesmeyi hedefleyen öz-beğeni pompalamasının depresyon ve şiddetin nedenleri arasında bulunması söz konusu. Ve çocukların yeteneklerini överek potansiyellerine ulaşmalarına yönelik girişimler belki de potansiyelleri engelliyor veya yok ediyor... Ebeveynlerin Çin yaklaşımını yeğleyip çocuklarını doğuştan yetenekleri yerine çabaları için övmeleri daha akıllıca olabilir.

Psikolog Carol Dweck bu hipotezi, New York'taki yüzlerce okul çocuğuna bir test yaptırıp ardından yarısını zekâları için ("Bunu başardığına göre akıllı olmalısın") yarısınıysa çabaları için ("Çok çalışmış olmalısın") överek sınadı. Övgülerin ardından öğrencilere bu sefer biri aynı seviyede, diğeri daha zor iki başka test arasında seçim olanağı tanıdı. Çabalarından dolayı övgü alanların yüzde 90'ı daha zor testi seçerken, zekâları dolayısıyla övgü alanların da yine neredeyse yüzde 90'ı daha kolay seçeneği yeğledi. Kısacası kısa bir övgü cümlesi muazzam etki yaratmış ve sonuçtan çok çabaya yoğunlaşmanın daha iyi olduğunu bir kez daha göstermişti. Dweck'in vardığı sonuç, zeki grup başarısızlık korkusuna kapılırken çabalayan grubun hatalardan ders almaya teşvik edildiğiydi. İki gruptan öğrenciler kendilerinden daha iyi sonuçlar alanlarla daha kötü alanların kâğıtlarına bakmaya davet edildiklerindeyse zeki gruptaki öğrencilerin hemen hepsi kötü puan alanlarla karşılaştırmaya girerek öz-beğenilerini artırma yoluna giderken, çabalayan öğrencilerin neredeyse tümü kendilerinden yüksek not alanların kâğıtlarına bakarak hatalarını görmeyi tercih etti. İzleyen testlerdeyse çabalayan öğrencilerin başarı oranı yüzde 30 artış gösterirken zeki öğrencilerde yüzde 20 düşüş görüldü. Kısacası başarıya giden yol, başarısızlığa odaklanmaktan geçiyordu.[163]

Genel anlamda da eksikliklere dikkat göstermek, yoğunlaşmak daha akıllıcadır. Ama insanın kendisini gerçek haliyle görebilmesi son derece güçtür. Zihin kendi önemsizliğinden, ölüp gideceği fikrinden kaçtığı ölçüde çekinir. İnsanın olduğu ham, titrek, güvensiz, korkak ve zayıf şeyi anlaması için bir çeşit kasti, doğaya aykırı bir eylem, bir anti-inanç sıçraması gerekir. İçteki dev gerçekte tir tir titreyen bir cüce, yarı-deli, sinir hastası, hırslı, öfkeli, şekilsiz bir cücedir. Bir cüceyi diğerinden ayıransa girdiği kılıkların ve kendi kendisini aldatmasının (kendi kendini aldatmanın nihai göreviyse kendi kendini aldatma sürecine dair tüm izleri silmektir) doğası ve gücüdür.

İyi haberse yardımı kahramanlıktan uzak doğamızı ortaya çıkarmaya yönelik kahramanca görevde bulabileceğimizdir. Edebiyatta gülünç kıymetsizliğimizi hatırlatacak örnek sürüsüne bereket mevcuttur. Mesela Shakespeare: "Aptal, bilge olduğunu zanneder ama bilge, aptal olduğunu bilir."[164] Daha da iyi haberse bu ortaya çıkarışın özgürleştirici hatta canlandırıcı olmasıdır. Harika bir paradoks daha size: İçteki dev belki de sadece cüce diye tanınarak uyandırılabilmektedir.

Ancak, ciddi kopuş arayışçısının tek başınalık-dinginlik-sessizlik kutsal üçlüsünü kucaklaması ve

hayatın anlamının sürekli birliktelik, hareket ve gürültü olduğuna inanan yeni Şamatacılık dinini reddetmesi gerekiyor. Ey yeni inananlar! Tek başınalık, durağanlık ve sessizlik ölümdür!

"Tek başınalık" sözcüğünü, sanki Çöl Münzevilerinin bekâret yemini etme veya kıldan hırka giyme türü bir uygulamasıymış gibi gösteren antika bir çınlama çoktan basmıştır. Bir grup psikolog, yaptıkları bir araştırmada insanlardan tercih sırasına göre genel faaliyetleri sıralamalarını istediklerinde yalnız başına zaman geçirmek, patron tarafından sorgulanmanın hemen üstünde, sondan ikinci gelmiştir.[165] Bu sonucun birçok muhtemel nedeni vardır. Kopuş gibi, yalnızlık da korkutucu gelebilir. Yalnız kalmak, saklamak için onca didindiğimiz önemsizliği, çirkinliği ve boşluğu ortaya çıkarabilir. İlişkilerdeyse yalnız kalma arzusu eş tarafından reddediliş veya aranan sürekli eşlik etmeyi sunmada başarısızlık ya da ikisi birden diye yorumlanabilir. Bu durumda eş, diğerinin yalnız kalmasını önlemek için planlar yapacak, zorbalaşacak ve müdahale edecektir. Sonra bir de akrabaların, meslektaşların ve dostların talepleri vardır ki son ikisi gittikçe önem kazanmaktadır. Az evvel bahsettiğim araştırmada en yeğlenen faaliyet olarak arkadaşlarla vakit geçirmek seçilmiştir.

Peki, günümüzdeki arkadaşlık olgusunu araştıran hiç çıkmış mıdır? Şahsen gençlerin gittikçe daha fazla genişleyen arkadaş çevrelerinin bulunduğu, bu arkadaşlarla birlikte gittikçe daha fazla zaman geçirdiği, gittikçe daha sık iletişim kurduğu ve arkadaşları gittikçe daha fazla akrabalarla ve eşlerle ortak veya onlardan daha üstün gördükleri fikrindeyim. Amerikalı şair Robert Bly bunun kabahatini "Arkadaş Toplumu" diye tanımladığı, arkadaşlara sadakatte onay bulan narsist zevk düşkünlüğü uğruna sorumluluk ve olgunluğu reddeden yarı-yetişkin kültüründe buluyor.[166] Yakın dönemin en beğenilen televizyon komedi dizilerinden birinin adı sadece *Friends* (Arkadaşlar) idi ve bu dizi, arkadaşlığı yeni aile olarak destekliyor, eski aileyi talep edici ve bela çıkarıcı, yenisiniyse ebedi grup eğlencesi sunan birim diye gösteriyordu. Kimsenin büyümesi veya yuvadan ayrılması gerekmiyordu.

Arkadaşlar sürekli iletişim isterler ve teknoloji cep telefonlarıyla, *skype*'la, kısa mesajlarla, sohbet odalarıyla, e-postalarla ve sosyal ağ siteleriyle hizmetini güle oynaya sunar. Bugün sanki herkes herkesle arkadaştır ve herkes herkesle sürekli iletişim halindedir. Mesela, 16 erkek ve 16 lezbiyen arasında açtığı *A Shot at Love with Tila Tequila* adlı yarışmaya kendisini ödül koymasıyla meşhur yeni televizyon ünlülerinden Tila Tequila, 1.771.920 arkadaşının olmasıyla övünmektedir.[167]

Bugün eğilim, gittikçe daha fazla arkadaş edinip bu arkadaşlarla gittikçe daha fazla şey paylaşmak yönünde. Yakın zamana kadar cinsel hayattan uluorta söz edilemezdi. Bugünse önceki gece yaşanan seksten önceki gece izlenen bir televizyon programı kadar sıradan bir biçimde söz edilebiliyor ki bu da cinselliğin kudret ve şaşaasının azalmasındaki nedenlerden biridir. Ve mahrem konuların son tabusu para da gittikçe daha fazla uluorta konuşulmaya başlanmıştır (gerçi paranın güç ve şaşaa kaybı fena değildir).

Bu lüks olgusunun iş hayatındaki paraleliyse "işbirliğine" tapınmadır. Bu yeni put, yakın dönemde yayınlanan *Biz Benden Daha Akıllı, Karşınızda Herkes, Kitlesel Üretim Değil Kitlesel Yenilikçilik, Kalabalıkların Bilgeliği, Wikinomi: Kitlesel İşbirliği Nasıl Her Şeyi Değiştirir* ve *Düşünüyoruz* (yazan Charles Leadbetter ve 257 başka kişi) gibi kitaplarla yüceltilmiştir. Bugünkü işbirliği türü, geçen yüzyıldaki takım ruhunun bir uzantısıdır. Engin görüşlü savunucularına göre dünya halkı sonunda, bir sürü heyecan verici proje üzerinde işbirliği yaparak çalışacak dev bir takıma dönüşecektir. Kamu tarafından alınan kararlarla belirlenen bir sürü "*reality show*"uyla televizyon

çoktan işbirliğine girmiştir ve işbirliğini artırmaktadır. Çevrimiçi televizyonun temeliyse seyircinin dizilerin içeriklerine doğrudan etki etmesi hatta dizilere katılması fikridir.

Tüm bunlar son dönem bireyciliğinde ilginç bir gelişme yarattı: bireye olan inancın azalması.

Oysa tüm düşünürler kurtuluşun başkalarından değil, bireyin içinden geldiğini söylerler. Rilke: "Tek elzem şey yalnız olmak, çocukken büyükler etrafımızda, kendileri öyle göründükleri için bize büyük ve önemli görünen şeylere dalmış koşturur ve biz çocukların ne yaptıklarına dair hiçbir fikri yokken yaşanan yalnızlık türünde yalnız olmaktır."[168] Yalnız çocuk büyüklerin işleri ve gevezeliklerinin saçmalığını içgüdüsel olarak bilir ama büyüyüp işlere ve gevezeliklere daldıkça sihri unutur. Dünya insandan devamlı ve hepten içine dalma talep eder ama tıpkı çocukların dırdırcı, müdahaleci ebeveynlerinden sakladığı gizli benliği gibi, çok can alıcı bir şeyi saklamaya dayanan bir mutluluk türü vardır. Bu saklayış yalnızlıkla beslenip güçlenir ve yıllar geçip ışıltılar söndüğünde çocukluktaki vecde benzer bir coşku bir kez daha yaşanabilir. Çağdaş onaylamazlıklar yalnızlığı daha da heyecan verici, kokain çekmek gibi (ama tehlikeli suçlular, polis, karşılığında ödenecek bedeller ve eriyip giden burun endişeleri olmadan) yasadışı ve kötü kılabilir.

Gizli benlik dünyaya ve değişkenliklerine karşı, içsel ve görünmezliğiyle çok daha etkin bir zırh, bedenden çok ruha güvenlik sağlayan bir mektup zinciridir.

Ve bir de dinginlik var. T.S. Eliot, "Kıpırdamadan oturmayı öğret bize" [169] diye dua etmiştir ama duası yanıt bulmamıştır. Çağ gittikçe daha fazla faaliyet ve gitmeye yönelik batıl inançların egemenliğine giriyor. Faaliyete her zaman tapılmıştır ama yerinde duramamayla dürtülen ve ucuz taşımacılıkla kolaylaştırılan gitme saplantısı yenidir. Bugünlerde insanlar, ciddi, gizemli, uzaklara bakan gözlerle, "Gitmek istiyorum" diyorlar ama tutup "Nereye ve niye?" diye sorduğunuzda gizem eriyip yüz buruşturmalı anlamamaya dönüşüyor. Çünkü ortada belli bir şey görmeye yönelik yakıcı bir arzu değil sadece gitmek, hareket halinde olmak isteği var. Tıpkı köpekbalıkları gibi, yaşamak için harekette kalmak durumundayız ve gene köpekbalıklarındaki gibi, yüzgeç sahte ama dişler gerçek. Bu gitme tapınması Amerikan kültürüne yeni kurtarıcı ve yenileyici olarak girdi. Her türlü başarısızlık başka bir yere gitmek ve kişinin kendisini Muhteşem Gatsby misali yeniden yaratmasıyla silinebiliyor. Gatsby usulü yeniden doğuş olmasa bile bizzat hareket canlandırıcıdır çünkü hareket, potansiyelin bedensel ifadesidir.

"Dinamik" sözcüğünün en müthiş övgülerden birine dönüşmesine şaşmamak gerek. Dinamik harikadır. Öyleyse binaların durdukları yere kök salmış hantal küpler olmak gibi ciddi bir sorunu var demektir. Günümüzün mimarları bu sorunu hareket yanılsaması yaratan tasarımlarla aşıyorlar. En seksi yeni binalar geriniyormuş, yaslanıyormuş, bükülüyormuş, dönüyormuş, yıkılıyormuş, yelkenler açık gitmek üzereymiş, havalanmak üzereymiş, zaten uçuyormuş hatta Zaha Halid'in Dubai'deki, bir gece kulübünde Cumartesi geç saatlerde sarhoş salınan üç kişiyi andıran Dans Eden Gökdelenleri misali dans ediyormuş gibi görünüyorlar. Bunun ardından yanılsama yaratan değil, cidden hareket eden binaların geleceği açık ki zaten ismi gayet uygun verilmiş Dynamic Group'un Dubai'ye, insanların evlerinde TV izlerken dahi hareket halinde olmalarını sağlayacak, katları eksenleri etrafında dönen bir gökdelen önerdiği biliniyor.

Belki tatil çılgınlığı aslında sadece hareket bahanesidir. Belki ikinci ev çılgınlığı da öyledir. İkinci ev konusunda, elde birincinin mülkiyeti varken serde bakir toprakları kolonileştirme hazzının varlığı elbette doğrudur ama bilinçaltındaki gerçek haz sebebinin iki ev arasında sürekli hareket zorunluluğu

olması hayli mümkündür. Ve günümüzün yaygın mutlu yaşam kavrayışı daimi tatil ya da daha doğrusu, art arda sonsuz tatiller dizisidir. Haliyle Seks Turizmi, Macera Turizmi, Eko-Turizm, Uzay Turizmi, Uyuşturucu Turizmi, Gecekondu Turizmi derken şimdi de Lonely Planet kılavuz kitaplarının "ölüm, felaket ve yoksunlukla ilintili yerlere seyahat" diye tanımladığı Karanlık Turizm çıkmıştır. Bugün Karanlığın Kalbi Tur, müşterilerini Nazi toplama kamplarına, Kamboçya'daki ölüm tarlalarına ve Batı Afrika'nın köle zindanlarına götürmektedir.

Bir de "Gitmek istiyorum"un eşeyi "Faal olmak istiyorum" şiarını içeren "iş batıl inancı" var. Faaliyet, kaygıdan kurtuluş sağlayıp anlam ve önem yanılsaması yarattığı için amaca dönüşen bir başka araçtır. Ama düşünürler, Cicero'nun Cato'dan yaptığı "Bir insan asla hiçbir şey yapmadığı zamandan daha faal, kendisiyle baş başa kaldığı zamandan daha az yalnız değildir"[170] alıntısındaki gibi her daim faaliyetsizliğin bolluğunu yüceltmişlerdir. Fikrin çağdaş Amerikalı şair Charles Wright'ın elinden çıkma tişört versiyonu yine de şaşırtıcıdır: "Yapmayın bir şeyi öylesine, oturun oturduğunuz yerde."[171]

Ve insanlar oturdukları yerde oturmaya mecbur kaldıklarında bazen bundan hoşlanırlar. Çağın hayhuylu sabırsızlığına bakıldığında bekleme yerleri, hastane ve havaalanları gibi bekleyişin çok uzayabileceği yerler dahi sıklıkla şaşırtıcı ölçüde sakindir. Daha da cesaret vericisi, neredeyse kimse kaçınılmaz dev ekranlara bakmaz.

Ama sessizliğin bozulmasına direnmek daha da zordur. Fransız şair Jules Laforgue ta 1880'lerde umutsuzlukla haykırmıştı: "Modern dünya sessizliğin yok edilmesine yönelik bir komplo peşinde."[172] Sürekli müzik çalınan barlar, lokantalar, *café*ler, oteller, mağazalar, butikler, süpermarketler, otobüsler, trenler, fuayeler, asansörler ve tuvaletlerle dolu bugünün dünyasında yaşasa ne yapardı acaba? Şöyle sessizlik içinde işemenin keyfini çıkarmak bile gittikçe imkânsızlaşıyor. Emin yer kalmadı artık. Yıllar yılı kapakları yırtık eski dergilerden başka dikkat dağıtacak hiçbir şey bulundurmamış dişçimin muayenehanesine gittiğimde resepsiyon bankosunun ardında bir müzik sistemi, bekleme odasında bir televizyon ve muayene odasında çalan bir radyo buluyorum. Artık hiçbir sığınak saldırıya kapalı değil. Okyanuslardaki balıklar bile delirtiliyor: "Okyanuslarda sualtı gürültüsü 1960'lardan bugüne on kat arttı" – *The Journal of Acoustical Society of America*.

Ama garabetlerin en fecisi kitapçılardaki konserve müzikler... Yalıtık dağ doruklarındaki sazdan kulübelerinde derin düşüncelere dalmış münzevi bilgelerle ilgili Çin şiirini araştırmaya kalktığınızda elinize sadece gürültülü müzikten kulak patlaması geçiyor. Artı, bu arka plan müziğinin doğası da değişiyor. Eskiden kamuya açık yerlerde sadece dikkat çekmeyecek tatlılıkta tasarlanmış muzak[*7] ile kimi kitapçılarda zararsız barok müziği çalınırdı. Bugünse her yerde gümbürtülü, arsız *soul*, *rock* veya bas-davul türleri çalınıyor. Bu yönelim sadece dikkati değil, arka planda çalınan her şey arka plana dönüştüğünden, bir buzdolabının vınlaması misali anlamsızlaştığından müziği de mahvediyor.

Kütüphanelerin sessizlik içinde tek başına kitap okuma sığınakları olduğu fikrinin de modası geçti. Gittikçe daha fazla engelsiz konuşmayla, kahkahalarla ve cep telefonlarıyla karşılaşan bir kütüphaneci olduğunuzu ve katıldığınız bir kütüphanecilik konferansında hükümetin Kültür Bakanı'nın, *Kültür Bakanı*'nın, kütüphanelerin fazlasıyla "sessiz ve kasvetli" olduklarını ve "neşe ve muhabbetle" dolmaları gerektiğini ilan edişini dinlediğinizi hayal edin.[173] Bu Kültür Bakanı, "kütüphanelerin gerçek sosyal şebekeleşmenin yaşandığı yerler olmaları gerektiğine" inanmakta,

kütüphanelerin paylaşımcı öğrenim, aile tarihi araştırmaları, yabancı dil dersleri ve elbette okuma grupları sunması gerektiğini söylemektedir. Artık insanlar şebeke desteğinden yoksun kitap bile okuyamamaktadır.

Ama sayın bakanın kasvetli sessizlikten çekinmesine gerek yok: Üniversitemin kütüphanesine son gidişimde Cumartesi gecesi bir bara girmiş gibi oldum.

Ofisler bile artık sığınaklıktan çıktılar. Ofisimi paylaştığım meslektaşım, ben varken sırf klavyemi kapıp kafasında paralayacağım korkusundan açmadığı müziği, ben odadan çıkar çıkmaz açıyor. Çekinmesi bir işe de yaramıyor gerçi: Yan ofisteki adam biteviye gürültülü müzik dinliyor ve ofis duvarlarımız mukavvadan. Duyduğum en şok edici gelişmelerden biriyse BBC'de "çalışanların sessiz ofislerine sakinleştirici arka plan gevezelik sesi sağlayacak bir sohbet makinesinin" yerleştirilmesiydi. Söz konusu aygıt, çalışanların işyerinin "işe yoğunlaşmayı engelleyecek ölçüde sessizliğinden" yakınması üzerine getirilmişti.

Gergin geçen bir günün ardından eve geliyorum ve televizyonun oturma odasında, radyonunsa mutfakta bangırdadıklarını görüyorum. Kim... Kim? Banyoda günün ikinci duşunu alan yeğenim bu... Eve geliyor, ne varsa açıyor ve banyoya dalıyor. Daha sonra, pek çok öğrenci gibi, ders çalışırken mutlaka radyoyu açıyor. Radyonun yoğunlaşmasına yardım ettiği iddiasında. Ben yatmaya hazırlanırken gece elbiselerini kuşanmış diğer yetişkin konuklarım eve dönüyor. Konuk yatak odasında radyo yok ve konuklarım radyosuz uyuyamıyor. *Yoksa ben de...*

Yani gürültü olmadan çalışanlar çalışamıyor, öğrenciler derslerini belleyemiyor, konuklar uyuyamıyor...

Hemen her yerde mevcut arka plan müziği geleneksel anlamda müzik değildir elbette. Bu tür müzikler zevk alınmak hatta dinlenmek üzere bile hazırlanmazlar. Tek işlevleri sessizliği bozmaktır. Ve sessizlik bozulmalıdır çünkü sessizlik, boşluğun soğuk, acımasız, korkutucu sessizliğinin hatırlatıcısıdır. İnsanlar bu yüzden, kışın eve gelir gelmez kaloriferleri veya sobayı açtıkları gibi televizyon ve radyoları, hem de aynı sebepten, yani soğuğu kovmak için açmaktadırlar.

Sessizlikten hoşlananlarsa soğuk, uzak ve acımasız olmalıdırlar bu durumda. Neyse ki bu çatlaklar teselliyi şairlerde, mesela İspanyol şair Juan Ramón Jiménez'de bulabilmektedir: "Bütünlük, sessizliğin asil kızı; dağılış, gürültünün üvey oğlu..."[174]

Jiménez yaşasa bugünün İspanyasında ne ıstırap çekerdi ama! İki aile, İspanya'daki bir tatil beldesinde bir yazlık evi paylaşıyorduk. Arkadaşım yazmayı planladığı tezle ilgili tartışmak istiyordu ama tabii evin her yanı gürültüyle doluydu. Sakin bir bar bulmaya çıktık. Saat henüz sabah on bir olduğundan çoğu bomboştu. Ama hepsi müzikle zangırdıyordu. Sonunda sessiz bir yer bulduk, kahvelerimizi ısmarlayıp oturduk. Ama daha ağzımı açtığım anda mekân disko müziğiyle inlemeye başladı. Bar sahibi derhal müzik sistemini devreye sokmuştu. Arkadaşım kızgınlıkla fırladı, bara gitti, konuşmaya çalıştığımızı söyleyip bar sahibinden müziği kapatmasını rica etti. Adam aynı kızgınlıkla reddedince kahvelerden vazgeçip çıktık. Buradaki önemli nokta bar sahibinin, muhtemelen müşteriyi memnun etmek için açtığı müziği, müşteri kaybetmek pahasına kapatmamasıydı. Çünkü barlarda müzik normaldi ve bu seferki müşteriler herhalde *çatlaktı*.

İşin trajik tarafıysa adamın haklı olduğu bir noktanın bulunması. Kamuya açık alanlarda müzikten nefret edenler bile artık müziği normal, yokluğunuysa anormal karşılamaya başladı. Kutsal sessizliğin

son kalelerinden *The London Review of Books Bookshop*'a gittiğimde kitapçının atmosferi bana doğaya aykırı, mezarsı geldi. Diğer üç-beş müşteri de aynı hisse kapılmıştır belki. Bu güzelim dükkân yakında kapanabilir ki kapanışı, diğer kitapçıların güttüğü politikayı haklı çıkaracak ve müşterilerin evrensel konserve müzik doğaldır inancını pekiştirecektir. Kısacası çağ, iradesini dur durak bilmeden, engellenemez şekilde, zorla benimsetmektedir.

Ne yapmalı? Oluruna mı bırakmalı yoksa meslektaş ve akrabalarla kavgaya dalıp dişçilerle kitapçı sahiplerine şikâyetler mi sunmalı? İkincisinde muhteşem düşüncelerini kapısının önünde dırdır ederek bölen terzi kadını tuttuğu gibi alt kata savuruveren Schopenhauer çatlaklığı yatıyor. Bu öykü bir başka açıdan eğiticidir çünkü sadece bir şeye öfkelenenlerin hoşgörüsüzlüğü ve saldırganlığını değil, öfkelendikleri şeyin faydalarını da resmetmektedir. Aydınlanmanın evrensel haklar talebinden söz ediyorum. Terzi kadın Schopenhauer'i mahkemeye vermiş, davayı kazanmış ve kendi yaşamının sonuna kadar filozofu her üç ayda bir tazminat ödemeye mahkûm ettirmiştir.

Juan Ramón'un sessizlik saplantısı da çatlak hatta gülünçtü. Alt katta şarkı söyleyen ev sahibesi, üst katta piyano çalan Kübalı hanımlar, sokak satıcıları, troleybüsler ve baş belası serçeler misali çoğu kent sakinin farkına bile varmayacağı türden gürültülerden kaçabilmek için sürekli evden eve taşınmıştı. Taşındığı dairelerden birinde Proust çözümünü denemiş, halfa otu ve çuvallarla yastıklanmış bir duvar yaptırmak için marangoz tutmuştu. Bir seferindeyse kapıcının oğlunun bir kafeste beslediği çekirgenin sesiyle çileden çıkmış, oğlana çekirgeyi kendisine satmasını teklif etmişti. Gürültüyü iyi bir şey bellemiş oğlan şairin teklifinin ardında yatan çatlak itkiyi anlamamış, "Yirmi beş pesetaya aklınıza gelebilecek en kaliteli çekirgelerden beş tane getirebilirim" demişti.

Zorluğun ve Anlamanın Reddedilişi

İnsanlar artık soyma zahmetine katlanamadıkları için portakal satışlarındaki düşüş cidden şok edici ve üzücü.[175] Bu haberi okuduktan sonra daha sık portakal almaya ve portakalları daha zevkle yemeye başladım. Artık portakalı son derece yavaş, özenle, şehvetle ve hepsinden öte, zayiatsız savaşlar, vergisiz sosyal hizmetler, yaptırımsız haklar, çabasız şöhret, ilişkisiz seks, koşmak için giyilmeyen koşu ayakkabıları, çalışma gerektirmeyen ödev ve çekirdeksiz üzüm talep eden çağa yanıt babında, meydan okurcasına soyuyorum.

Çağın gözde giysileri tişörtler, eşofmanlar ve polarlar bile artık giyilmesi kadar çıkarılması da kolay, pek az zahmet ve bakım isteyen tembel işleri... Kravatın demode oluşuna şaşmamak gerek: artık, şart değilse kimin kravat bağlayacak enerjisi ve sabrı var? Ben bile kravat düğümü atmayı unuttum.

Entelektüel seviyedeyse haberler daha da şok edici. Son kale de düştü artık. Fransa bile boyun eğdi. Dünyaya efsanevi "Düşünüyorum, öyleyse varım" cümlesini hediye eden ülkenin Maliye Bakanı, Ulusal Meclis'e şöyle seslendi: "Fransa, düşünen bir ülkedir. İçinden bir teori çıkartmadığımız ideoloji neredeyse yoktur. Kütüphanelerimizde gelecek yüzyıllar boyunca konuşmaya yetecek malzeme var. Bu yüzden sizlere şunu söylüyorum: Yetti artık bu düşünme işi!" [176] Ve bu bakanın patronu, yani Başkan, bir televizyon muhabirine gururla şu demeci verdi: "Teorisyen değilim ben. Ah ne fena; entelektüel değilim yani. Somut insanım ben." Aynı Başkan, neden bahsettiğini göstermek adına kara güneş gözlükleri ve ilk eşinin yerini alan, kendisinden çok daha genç şarkıcı/manken eşiyle poz vermektedir.

Gerçi Başkan sadece gerekeni yapıyor. Dünyanın sorunları iyice karmaşıklaşıp zorlaştıkça, dünya liderlerinden işlerini daha az çaba gerektirir göstermeleri talep ediliyor. Hoş, bu söylediğimiz genellikle yanılsama değildir; Ronald Reagan çabadan resmen tiksinmiştir mesela. Çağdaş liderler için rahat görünmek, gür saçlılık kadar önem taşımaktadır. (En son ne zaman bir kel önemli bir makama seçildi? Berlusconi bile İtalya'nın başına ancak büyük çaplı bir saç ektirme operasyonundan sonra tekrar geçebildi.)

Zorluk iticileşmiştir çünkü zorluk, kendinde hak görmeyi reddeder, potansiyelin büyüsünü bozar, hareketliliği ve esnekliği sınırlar, memnuniyeti geciktirir, dikkati dikkat dağıtıcılardan başka yöne çevirir ve sorumluluk, adanma, dikkat ve düşünce ister.

Ee, bu durumda hangi Fransız entelektüelin son eseri İngilizceye çevrilecektir? Postmodern teorileştirmeye atılan bir başka anlaşılmaz tokat mı? Hayır. Elbette, söz konusu kitap, kapağını dahi açmadığı kitaplara dair ders vermesiyle övünen Fransız edebiyatı profesörü Pierre Bayard'ın[177] kaleminden *How to Talk About Books You Haven't Read*'dir [Okumadığınız Kitaplar Hakkında Nasıl Konuşursunuz].

Edebiyat elbette ezelden beri fırsatçılarla dolup taşmıştır ama cehaletle arsızca övünme tavrı yenidir ve bu tavır, zorluk ve anlamayı reddedişin nerelere uzandığını göstermektedir. Ve akla açıkça düşmanlığın kendisi de yenidir. Bugün akıllılık şeytansıdır ve "sadece aptallar kutsiyete ulaşabilirler" görüşü egemendir. Dinin en büyük zaferlerinden biri aklı, Şeytan'ın züppece entelektüel gururu üzerinden züppe ve mızmız göstermesidir. Bu hamlenin modern, daha doğrusu postmodern

versiyonu, aklın seçkinci ve baskıcı olduğudur. Ama benliği gerçekte olduğu zayıf, yamru yumru, korkak haliyle görebilmek için düşünmenin ve dünyayı benliğin hoşnutluğuna yönelik bir oyun parkı yerine tüm zenginliği ve karmaşıklığıyla gerçekten olduğu gibi tanımanın esas özgürleşme ve tevazu eylemleri oldukları kesindir.

Ayrıca şahsen hayatımda ne bana uzaktan yakından kutsi gelen bir aptal gördüm ne Blake'in dediği gibi, aptallıkta ısrar ederek bilgeliğe ulaşan bir aptala ne de aptallıklarından memnun bir düşünüre rastladım. Eski Ahit'teki peygamberler, tıpkı şefkatli İsa hatta iyicil Buda ("İnsan aptalları hiç görmese ebediyen mutlu olabilir"[178]) gibi, gazaplarının büyük kısmını aptallara yöneltmişlerdir. 19. yüzyıl düşünürlerinin tavrı çok daha kırıcıdır ama benim gözde cümlem *Derlemeci*'den: "Çünkü akılsızın gülmesi, kazanın altındaki çalıların çıtırtısı gibidir."[179]

Rasyonel düşünce başarıyla gözden düşürüldü. Francis Wheen, *How Mumbo Jumbo Conquered the World* [Laf Salatası Dünyayı Nasıl Fethetti][180] adlı kitabında aklın uyutulmasıyla ortaya çıkarılan birçok canavarı listelemişti. Büyük Britanya hükümetinin kent-içi resmi binaların güzelleştirilmesi konusunda Renuka Wickmaratne adlı bir feng-shui danışmanı tuttuğu ve ödedikleri para karşılığında, "Kırmızı ve turuncu çiçekler suç oranlarını ve fiskiyeler yoksulluğu azaltacaktır. Şahsen ben bu kadim bilgilerle büyüdüm" öğüdünü aldığı doğru olabilir mi? Ronald Reagan'ın, aralarında Orta Menzilli Nükleer Silahlar anlaşmasının da bulunduğu, bir başkanlık müşavirinin söylediği şekliyle "hemen tüm büyük hamle ve kararları almayı" önce, Mihail Gorbaçov'un astrolojik analizini de yapan Joan Quigley adlı San Franciscolu bir astroloğa onaylattığı doğru olabilir mi? Amerikalıların yüzde 48'inin UFO'lara, yüzde 27'sinin uzaylıların dünyayı ziyaret ettiğine ve yüzde 2'sinin (3,7 milyon kişi) uzaylılar tarafından kaçırıldıklarına inandığı doğru olabilir mi?

Peki, bunca akla aykırılık ve bönlük nasıl ortaya çıktı? Her zamanki gibi, hem alt hem üst kültürlerde birbiriyle örtüşen ve birbirini etkileyen birçok neden var. Sadece aklı değil, gerçeği, nesnelliği, anlamı hatta geçeklik ve olguları bile reddeden epistemik görelilik, hak görme çağının çalışma güçlüğü zahmetine girilmeden nitelendirme talepleri, sunumun açıklamaya ve imajın içeriğe yeğlenmesi, soğuk, mesafeli, insanlık dışı, züppe ve baskıcı gösterilen bilimden nefret ve rasyonel tartışmanın yerine sıcacık, insani, alçakgönüllü, olumlu ve özgürleştirici gösterilen duygunun geçirilmesi bunlardan birkaçıdır.

Kabahatin bir kısmını düşünürler, özellikle Sartre ve Nietzsche üstlenmeli. Göreliliğin tohumlarını Nietzsche'nin ahlaka yönelik sert kınamaları atmıştır. Felsefe sistemlerine duyduğu nefret, Sartre'ın sistemlerle birlikte sistemleri yaratan aklı da reddetmesine –Sartre aklı "demir kafes' diyerek horlamıştı; yaptığı, çöken bir binanın kabahatini inşaat yapımında kullanılan aletlere yüklemek gibiydi– yol açmıştır ama bu düşüncesi, sahnede gitarlarını parçalayan rock yıldızlarınınkine benzer bir dikkat çekme yıkıcılığı dahilinde yapılan akla saldırıda aklı kullanan postmodern yaklaşım tarafından hevesle benimsenmiştir.

Ve akıl gözden düşürüldükten sonra artık her şeyin yolu açıldı. Doğruluk artık göreceliydi; herkesin kendi doğru yorumu vardı ve hepsi aynı ölçüde geçerliydi. Haliyle tarihçiler olaylara yönelik herhangi birisinin aktardıklarının başka herhangi birisininki kadar değerli olduğunu, edebiyat eleştirmenleriyse bir "metnin" okur ne anlamak istiyorsa o anlama geldiğini öne sürmeye başladılar. Bu yaklaşımların en büyük avantajı, anlam ve doğruluk oluşturmaya giden gereksizce zahmetli yolu devre dışı bırakmasıydı.

Böylece bilim, nesnel doğruluk iddiasından mahrum bırakıldı. Bilimin içinde yaşadığı kültürden etkilendiği fikri, bilimin ancak birçok kurgusal anlatıdan biri sıfatıyla reddine ya da modern fiziğin geçmişte sadece türlü türlü çatlak inancı meşru kılmaya yaradığı olgusuna vardı. Bilim tuhaf olabiliyorsa, her türlü tuhaflık da bilim olabilirdi.

Bilimcilerin keşiflerini merak ve iyilik kaynağı görmeye meylettikleri gerçeğine ve gezegenimizin karşılaştığı tehlikelerle ilgili ilk uyarıların hep bilimcilerden gelmiş olmasına ve bugün bu sorunların çözümü için ter dökmelerine rağmen, bilime bir de dünyanın büyüsünü bozma ve doğal yaşamı mahvetme ayıbı yüklendi. Ama bilime yönelik en dâhiyane saldırı ödülü, bilimin kesinlikle akla dayanmadığı iddiasını öne süren filozof John Gray'e verilmelidir. Şöyle diyor Gray: "Bilimin kökeninde rasyonel araştırma değil, inanç, büyü ve numaralar yatar. Modern bilim rakipleri karşısındaki zaferini üstün akılcılığı sayesinde değil, ortaçağ sonlarında ve modern çağın ilk dönemlerinde yaşamış kurucularının retorik ve politika sanatlarını kullanmada daha becerikli olmaları sayesinde kazanmıştır."[181] Ve: "Filozofların resmettiği üzere, bilim fazlasıyla rasyonel bir faaliyettir. Ama tarih bilimsel yöntemin kurallarına burun kıvıran bilimcilerle doludur. Bilimin sadece kökeninde değil, ilerlemesinin altında da akla aykırı eylem yatmaktadır."[182] Gray görünüşe göre baskın bağnazlığın reddini (ki keşifler genellikle bu yoldan yapılır) "akla aykırı eylem" saymaktadır. Oysa bağnazlığın reddi aklın en önemli kullanımı, bizzat zaferidir. Öte yandan Gray, nadir rastlanan bir minnettarlık anında "büyü ve numaralar" dediği şeyin kimi faydalarını da kabul etmektedir: "Anesteziyle yapılan dişçilik katıksız bir nimettir. Temiz su ve sifonlu tuvaletler de..."[183]

Bilim yukarıdan darbe yediği kadar alttan da kemirilmektedir. Bilim zorlukların en zoru, anlamanın en beter sınanışı diye görülmeye başlanmıştır. Haliyle bilim dallarında eğitim görmek isteyenlerin sayısı yıldan yıla düşüyor. Ee, Sörf ve Plaj Yönetimi'nden diploma alınabilirken kim kalkıp matematik belasıyla uğraşır? Birkaç sene önce, zamane gençlerinden yeterince az zahmet talep eden yeni dersler hazırlanmasına yönelik bir üniversite toplantısında kalkıp öğrencilerden pizzanın tarihini ve en az yirmi İtalyanca kelimeyi öğrenmeyi talep edecek, çoklu-disiplinli ve son derece akademik Pizza Araştırmaları dersini önermiştim. Ama hayat, McDonalds'ın akademik yeterlilik bursu verdiği duyurusuyla beni her zamanki gibi geride bıraktı. Pizza Araştırmaları şakası, Hamburger Araştırmaları gerçeğinin çok gerisinde kalmıştı.

Eğitimde zorluğun terk edilişi, onlarca yıllık gelişmelerin bir sonucudur. Katolik İrlanda'da geçen çocukluğumda gördüğüm tek eğitimsel aşırılık, kibirli ve züppe ama fazlasıyla incelikten yoksun öğretmenlerin sürekli öğrencilere hakaret etmesi ve dayak atmasıydı. İrlanda'nın 1960'ların ortalarına kadar 19. yüzyılda kalmasından kaynaklanan tiksindirici bir durumdu bu. Böyle bir ortamda asla öğretmenlik yapamazdım. Ama 1970'lerde öğretmenlik için Londra'ya geldiğimde İngiliz öğretim sisteminin diğer aşırı uca gittiğini keşfettim. Öğrenciler hakarete uğrayıp dövülmek yerine övülüp şımartılıyorlardı. Tabii bu tavrın önemli gerekçeleri vardı: Geçmişte eğitimden yoksun bırakılmış kitlelerin eğitilmesi, ailevi ve toplumsal sorunların düzeltilmesi, umutsuzlara umut ve öncelik verilmesi amaçlanıyordu. Ayrıca bu projenin başarıya ulaşmadığını kim söyleyebilir? İlgili meseleleri gereğince tartışmak için ayrı bir kitap yazmak lazım. Ama öğretmen otoritesinin yıkılması gibi birtakım bedellerin ödendiği de kesin. Hiçbir öğrenci hakarete uğramaktan ve dövülmekten haz etmez ama aynı şekilde, taviz verene de saygı göstermez. Ödenen bir diğer bedelse zorluğun reddidir. Öğretmenliğin temel aksiyomu, söylenmeye değer her şeyin basitçe söylenebilmesidir. Ama zorlu fikirleri basitçe söylemek zordur. Oysa zorluğu hepten es geçmek ne de kolaydır! Bir diğer aksiyomsa hevesli öğretmenliğin öğrencileri edilgen değil, faal öğrenenler haline getirmesi gereğidir. Oysa

çocukları inisiyatif alma ve kendileri için çalışmaya kandırmanın yoruculuğu karşısında sadece ne yapacaklarını söylemek hatta onların yerine yapmak ne çekicidir! Haliyle değerlendirmeler gittikçe daha fazla ev ödevleri ve projeler üzerinden yapılmaya, ödevler sıklıkla düzeltilmeleri ve ardından neler yapılacağının söylenmesi için öğretmenlere getirilmeye başlanmıştır. Üçüncü temel öğretmenlik aksiyomu, anlamanın açıklamalara dikkat edilmesini gerektirmesidir. Ama öğrencileri sessizlik içinde dinlemeye zorlamak bezdirici otorite kavgaları demektir. Konuşmalarına ve yapmaya alıştıklarını yapmalarına izin vermek çok daha rahattır. Ve öğretmenlik, öğrenciyi öğretmen seviyesine çıkarmak demektir. Ama safra kaldırmak hem çetin hem yıldırıcıdır. Öğrencinin seviyesine inmekse çok daha kolaydır. Tüm bunların sonucu, eğitim dünyasında hiç kimsenin itirafa yanaşmadığı, standartlardaki engellenemez düşüştür.

Öğrenciler bu sanılarla üniversiteye girmekte, her zamanki gibi gevezelik yerine oturup sessizce dinlemelerinin beklenmesi karşısında şaşkına dönmekte ve öğretim görevlilerinin ödevleri önceden okumayı ("Doğru yolda mıyım, göreyim diye" cümlesi, not vermeden önce düzeltin demektir) reddetmeleri karşısında öfkeye kapılmaktadırlar. Eskiden anlayamayan öğrenciler açıklamanın tekrar edilmesini isterlerdi. Derken gittikçe daha fazla ve dikkate değer öfke eşliğinde, dersleri anlamamayı açıklamanın kabahati bellemeye başladılar. Yakın zamanda bir başka önemli değişiklik yaşandı. Artık çoğu öğrenci anlamadan veya yokluğundan dahi bahsetmiyor, tüm çabanın saçmalığına ve beyhudeliğine yönelik gevşek, hoş görür bir gülüşle gülünç, demode öğretmenlerine acıyor. Bir başka saçma terse dönüş daha size: Bir zamanlar öğretmenler öğrencilere büyüklük taslarken artık tam tersi yaşanıyor.

Zorluk ve anlama kavramları, varlıkları sona erecek ölçüde reddedildi. Hatta kavram kavramı, yani bir konunun kavranması için anlaşılması gereken soyut, temel teori ortadan kalktı. Artık anlama aletsel: Teknolojinin nasıl çalıştığını değil, nasıl çalıştırıldığını bilmek gerekiyor.

Kısacası dünyayla temasını çoktan kaybetmiş insan, artık makineyle temasını da kaybediyor. İnsanlar bir zamanlar televizyonların kapaklarını, arabaların kaportalarını açar ve teknolojiden, tamirat yapacak kadar anlarlardı (bu insanlardanım demiyorum; makinelerin içine baktığımda başım döner, midem bulanır). Ama aygıtların doğasına eklenen değer yitirme, bitme özelliği tamirat kavramını da bitirdi. Bugün aygıtın nasıl çalıştığını pek bilen yok. Bozulan çöpe atılıyor ve yeni modeli alınıyor. İletişim teknolojisinin büyümesiyle birlikte işi yapan makineler artık görünürlükten de çıktılar; gök kubbede bir yerlerde, Tanrı'nın zihni misali gizemli ve anlaşılamaz çalışıyorlar. Geriye sadece ara-yüz, yani ekran kaldı. Böylece imaj içeriğe, sunum anlamaya, betimleme analize üstün geliyor.

Yıllar yılı, çoğu olgun ve profesyonel işlerde çalışan ve bir işletme problemini tanımlamaları, analiz etmeleri ve çözüm önermeleri talep edilen yüksek lisans öğrencilerine danışman öğretim görevlisi oldum. Öğrencilerin yaptıkları her dönem bir öncekinden daha fazla betimlemeye dönüştü. Her seferinde "analiz, analiz, analiz" diyor, yüksek lisans seviyesinde bir projenin özgün analiz barındırmadığı sürece geçer not alamayacağı uyarısında (doğru değil aslında) bulunuyordum. Öğrenciler oflaya puflaya çekiliyor, birkaç hafta sonra nihayet manyak hocalarını tatmin etmeyi başarmanın sırıtışıyla gelip elime otuz sayfa daha betimleme tutuşturuyorlardı. Elbette uzmanca kesilip yapıştırılmış resimlemelerle dolu betimlemelerinde sunum harikaydı. Ama hepsi içeriksiz, baştan aşağı imajdan ibaretti.

Böylece "üstünde yazılı" değer, yegâne değere dönüşmekteydi ve yüzeyin altında yatana yönelik

farkında oluş diye bir şey kalmıyordu. Hatta "altında" kavramı, tıpkı zorluk ve anlama kavramları gibi, ortadan kalkıyordu. Artık altında diye bir şey yoktu; sadece yüzey vardı. Artık karmaşık makine yok, sadece parlak bir ara-yüz vardı. Sonuçsa kibar meslektaş veya komşunun azılı bir terörist veya seri katil çıkması karşısında şaşalayıp şok geçirmekti: "Ama hep cana yakın ve nazikti... Hep gülümser ve günaydın, derdi..." Aynı durum iş görüşmesine gelen neşeli adayın işe alındıktan sonra yetersizin, uyuşmazın ve kötünün önde gideni çıkması veya güller, çikolatalar, ayıcıklar yağdıran romantik âşığın tecavüzcü çıkmasında da geçerlidir: "Ama öyle *tatlıydı* ki..."

Ve bu safdiller, mesela kariyerlerinde bir sorunla ya da ilişkilerinde ihanetle karşılaşmak türü kişisel zorluklar yaşadıklarında idrak, önsezi ve anlama yoksunlukları, tepkilerinin şok ve öfke olmasına yol açar. Kişisel "derinlik" yoksunlukları soruna farklı perspektiften bakabilmelerini ve güçlü bir şekilde karşı çıkabilmelerini sağlayacak iç yaşama sahip olmadıklarını gösterir. Ellerinde yaslanacak hiçbir şey yoktur; depresyona sürüklenirler.

İmajın yeni gücüne yönelik dersimi "İmajlar" adlı bir hükümet yayınının açılışına katıldığımda aldım. Söz konusu açılış Kuzey İrlanda sorununun doruğa çıktığı dönemdeydi ve girişimin amacı, sorunları anlamak ve üzerlerine düşünmek yerine sorunlara bölgede yaşanan iyi şeylerin büyük bedellerle üretilmiş imajlarıyla (yakaladıklarını sevinçle gösteren yılanbalığı avcıları, coşkuyla keman çalan sakallı halk müzisyenleri ve tekerlekleri üstünde ciddiyetle kil yoğuran çömlekçiler) karşılık vermekti. Bu olumlu mesajın yayılabilmesini sağlamak için açılışa kültür veya medyayla ilgili kim varsa davet edilmişti. Davet edilenlerin çoğuysa bedava içki ve kanepeler uğruna gelmişti. Birden kalabalık dalgalandı; Kuzey İrlanda'dan sorumlu bakan gelmişti. Aman, politikacı işte deyip arkamızı döndük, içmeye ve tıkınmaya devam ettik. Ama biraz sonra bu sefer tüm salonu kaplayan, daha büyük bir dalgalanma oldu. Herkes döndü ve öylece kalakaldı. Gelen bir haber spikeriydi... *On Haberleri'nin spikeri*. Yetkililer minnettarlıklarını göstermek için koşturdular, adamın etrafını sardılar ve böylesi önemsiz bir açılışı şereflendirdiği için teşekkürler yağdırmaya başladılar. Manzara şok edici bir gerçeği ortaya koyuyordu: *Haberleri sunanlar artık yapanlardan daha önemliydi*.

Ardından öz-imaj dersim geldi. Kalabalıkta tek tanıdığım, hayatımda gördüğüm en mutsuz görünüşlü kişinin, Bob Shaw adlı bilimkurgu yazarının yanına gitmiştim. Romanlarından birini okuduğumu öğrenmekten mutluluk duyacağını sanmıştım. Duymadı ama. Homurdandı ve endişeli bakışlarla kalabalığı taramaya koyuldu. Nihayet yaklaşan bir fotoğrafçı gördü. Adam bize kısa bir bakış attıktan sonra uzaklaştı.

Güldüm. "Yeterince ünlü değiliz tabii" dedim.

Ama Bob gülmedi. Öfkeyle söylenerek fotoğrafçının ardından atıldı ve adamı kolundan yakaladı. "Kusura bakma ama" dedi, "ben *dünyaca ünlü bilimkurgu yazarı* Bob Shaw'um."

Fotoğrafçı da gülmedi. Özür diler bir ifadeyle dönüp makinesini kaldırdı. Bob poz vermeye başladı. Ardından yanında, dünyaca ünlü yazara yakın durmaktan fayda sağlayabilecek kişilerin yokluğuna kaş çattı. Bir daha homurdanarak yakında duran bir gruba yanaştı ve bana muzaffer ve kibirli bir bakış atarak başkalaştırıcı flaşı patlayacak fotoğraf makinesine döndü.

Duygusal şımarıklık uğruna akıl terkinin belleklerdeki en taze örneğinin (Leydi Diana Spencer'ın ölümünün) ardında yatan da şöhretin başkalaştırıcı gücüydü. Görünüşü ortalama, şöhret ışığıyla aydınlanmasa sokakta dönüp bakılmayacak bir kadına birdenbire Truvalı Helen'den sonra gelmiş

geçmiş en göz kamaştırıcı güzel diye tapılmaya, el bebek gül bebek şımartılarak yaşayan bir kadına birdenbire kurbanların en mazlumu diye acınmaya, son derece zengin bir adamın çapkın oğlu uğruna kocasını ve çocuklarını terk etmiş bir kadına birdenbire Avilalı Teresa'dan bu yana gelmiş geçmiş en büyük azize gözüyle bakılmaya başlandı. Tüm bu saydıklarımı ima bile etmeye kalkansa derhal saldırıya uğradı ve kalpsiz alçak damgası yedi. Sanki bütün ülke –bütün Batı dünyası– aklını kaçırıvermişti. Her daim rasyonel kuşkucu bildiğim eşim bile duygu seline kapıldı ve Kensington Sarayı'nın önündeki çiçek dağına, duaya gitti. Ve eşim de söz konusu ölüme getirilecek herhangi bir perspektifi reddetti. Hayatımın en huzur kaçırıcı dönemlerinden biriydi. Bu olayda duygular, yas tutmalar zararsızdı. Ama iyicil yanı, daha düşük duyguların –panik, histeri, nefret, öfke– rasyonel bakışı aynı şekilde silip atabileceğini hayal etmek hiç de zor değildi.

Bu saydığım duyguların çoğu korku temellidir ve hazzın kovalanması kadar ıstıraptan uzak durulmasıyla uğraşan hazcı kültürler her daim korku doludur. Batı demokrasilerinin vatandaşları tarihte hiçbir zaman bugünkü kadar sağlıklı ve emniyette olmamış ve kendilerini hiç bugünkü kadar sağlıksız ve emniyetten uzak görmemişlerdir. Bugün bizler soluduğumuz havadan, yediğimiz yemekten, içtiğimiz sudan, çocuklarımıza gülümseyen insanlardan, yürüdüğümüz sokaklardan, işe giderken bindiğimiz toplu taşıtlardan ve çalıştığımız binalardan sinsice ve zehirle "hastalıklı" olabilirler diye korkuyoruz. Tehdidin görünürlüğü ne kadar azalırsa ürkütücülüğü o kadar artıyor.

Duygu karşıtı bir argüman öne sürmüyorum. Duygu olmadan ne mutluluk ne de şefkat veya sevgi mümkündür. Rasyonel karar almak bile imkânsızdır. Ama duygular, düşünceyle dengelenmelidir. Ve olumsuz duygular olumlulara göre çok daha güçlü olduklarından, uzak tutulmaları sürekli çaba ister.

Düşünmenin alternatifi duygular değil, düşünmemektir. Düşünmeyi başaramamak makam terk etmenin zararsız bir şekli gibi görünebilir. Yalnız Hannah Arendt, Kudüs'te Nazi Eichmann'ın mahkemesini beklerken bizlere derin bir görüş lütfetmiştir. Arendt, adamın yaptıklarının ardında yatan itkiyi kavramaya çalışırken kötülüğün geleneksel pozitif, şeytani güç (ilk günah veya Maniheist açıklama gibi) tarifini değerlendirmeye almış ama reddetmek zorunda kalmıştı. Ardından derin görüşe ulaşmıştı: Eichmann'ın yaptıklarının ardında ideolojik inancı veya kötülük itkisi değil, *düşünmemek* yatıyordu. Eichmann, İsrail'deki mahkemesinde tıpkı Almanya'da yaptığı gibi gerçeği saklayıcı, düşünme dikkatini gereksiz kılan klişe, basmakalıp söylemlere başvurmuştu. Arendt'in vardığı sonuç şuydu: "Düşünme eylemi, gelen geçen veya dikkat çeken her şeyi sonuçlara ve ilgili içeriğe bakmadan sınamak olabilir mi? İşbu eylem insanı kötülük yapmaktan alıkoyan hatta insanı kötülüğe karşı 'şartlandıran' şartlardan birisi olabilir mi?"[184]

Belki de iyilikle kötülük arasındaki fark düşünmektir. Hatta belki ölümle yaşam arasındaki farktır. Toplama kamplarından kurtulanlardan Primo Levi, sağ kurtulmayı başaranlar arasındaki tek ortak niteliğin entelektüel merak olduğunu yazmıştı.[185] Kamplardaki aşırı ıstırap bile faal bir zihin için inceleme konusuydu ve bu yapılanları anlamaya çalışmak insana hayati bir kıymetlilik hissi sunuyordu. Sadece statü ve mülkiyete bel bağlayan burjuvalar böyle bir kaynağa sahip değillerdi ve ilk ölenler bu insanlardı. Kısacası merak belki kediyi öldürüyordu ama pek çok insanın canını kurtarmıştı.

Levi'nin yaşadıkları, anlamanın, tıpkı Stoacıların ve Varoluşçuların öğütledikleri gibi düşmanlığı sadece nasıl yok edebileceğine değil, *düşmanlıktan nasıl yararlanılabileceğine* dair de örneklerden sadece biridir. Kendine acımaya, öfkeye ve başkalarını suçlamaya kapılmamış herkes yaşadıklarını avantaja çevirebilir. Istırap, öğrenmeye niyet edene mükemmel bir öğretmendir.

Yalnız Arendt "düşünme dikkati" ve "sonuçlara ve ilgili içeriğe bakmadan" düşünmek derken genel kavrayıştaki gerçeği ortaya çıkarmak, karar almak veya bir dizi seçenek arasından seçim yapmak türü amaçlı düşünmeyi değil, yöneltilmemiş bir zihinsel faaliyeti kastetmekteydi. Düşünme dikkati, düşünmenin saf haz alınabilecek bir biçimidir. Ama sıklıkla gerekmekle birlikte yönlü düşünme en baştan beri zor olagelmiştir ve gittikçe zorlaşmaktadır. Bugünün epistemik görelilik kültüründe teoloji veya geleneksel anlatılardan destek almadan bir şeyin doğruluğu nasıl belirlenebilir? Kısıtlamazsız ve neredeyse sınırsız bir kişisel özgürlük kültüründe can alıcı yaşamsal kararlar nasıl alınabilir? Öne gelen seçenek yelpazesi muazzamken ve sürekli değişip büyüyorken herhangi bir konuda nasıl seçim yapılabilir? Seçimin gerekliliğinde ısrar eden Sartre, aynı zamanda seçmenin "ıstırap" olduğunu da belirtmiştir. Özerkliğin bedeli, seçmek eyleminin ıstırabıdır.

Psikolog Barry Schwartz seçim konusunu inceledi ve acıklı sonuçlara ulaştı. Seçenekleri sevdiğimize hepimiz inanırız ve mümkün mertebe çok seçenek isteriz ama aslında seçmek zorunda kalmaktan nefret ederiz. Mümkün en geniş seçenek yelpazesini talep ederiz ama gerçekte yelpaze genişledikçe seçim yapma uzar, bunaltıcı hale gelir ve nihai tatmin olasılığı azalır. Olasılık tartmaktan bitkin düşeriz; seçmediklerimizde kaçırılan fırsatlar aklımıza takılır. Sıklıkla kafamız, artık seçim yapma isteğimiz kalmayacak ölçüde karışır. Tatil lokantalarında ilk baktığı mönüyle heyecan duyan, ikincisi dikkatini çeken, üçüncüsüne ilgi duyan ve onuncusunda iyice şaşalayıp neyi seçeceğini bilemeyen hatta karar verene kadar açlığı bile geçen turistin başına gelen budur. Ayrıca verdiğimiz kararın geri dönülebilir olmasını tercih ederiz ama gerçekte kararlarımızı nadiren geri döndürürüz ve geri dönülebilen seçeneklerde neredeyse daima düşük tatmin buluruz.[186] Tüm bunlar Sartre'ın mutluluğun sadece sonlulukta, seçimi nihai kılıp seçilende devam etmekte yattığı görüşünün kanıtlarıdır.

Pek yumuşak çağımızın zorlu seçimler konusunda yepyeni bir teoriyi kucaklaması şaşırtıcı değil elbette. Eskiden karar almak tümüyle rasyonel görülürdü. Derken işin içine duygu katmak da girdi. Haliyle *Blink!* [Göz Kırpması] ve *Gut Feelings* [İçten Gelen Hisler] gibi kitaplarla pompalanan yeni teori, karar almanın tümüyle sezgisel olduğunu öne sürerek tam aksi uçta yer aldı. Bu yaklaşımın düşünmekten nefret eden bir çağ için çekiciliği açık. Ama teori, bizzat sezgilerin düşünce ürünleri olduklarını es geçiyor. En titiz analizci aynı zamanda sezgisel yargıda da (sezgisini açıklayamasa bile) en başarılı kişidir. İçten gelen sezgilere yapılan vurguysa sezgiyle (genellikle güvenilirdir) dürtü (genellikle güvenilmezdir) arasındaki çizgiyi bulanıklaştırmaktadır. Yakın dönemde yapılan diğer araştırmalar da ani kararların, özenle düşünülerek alınanlardan daha güvenilmez olduklarını göstermiştir.[187]

Zorlu düşünceye tek alternatif, özerkliği daha yüksek bir otoriteye teslim etmektir. Özgürlük yükünü kaldırıp gerçeği ve anlamı bulma mücadelesini, yaşamsal kararlar alma travmasının büyük kısmını ve kuşkudan doğan kaygının tümünü devre dışı bırakan köktenciliğin çekiciliği burada yatar. Tanrı kadar tatmin edici ve güvence verici çözüm yoktur.

Güdümlü düşünme ağır işçiliktir ama düşünmenin eğlenceli bir biçimi de mevcuttur: Hannah Arendt'in "düşünme dikkati." Belli bir hedefi, acil sorun bulma gereksinimi olmadığında düşünce amaca dönüşür ve kesinsizlik sadece hoş görülmekle kalmaz, haz verici hatta kıymetli bile olabilir. MÖ 4. yüzyılda Taocu Chuang Tzu, "Bilge, kafa karışıklığı ve kuşkunun parlak ışında yol alır"[188] demiştir.

Bilimciler bile sadece mutlak gerçekle uğraşmazlar. Daha geçenlerde, graviton adlı ele geçmesi

son derece güç parçacığın arayışı içinde sekiz yılını maddeleri kilometrelerce uzunluğunda bir tünelde çarpıştırmaya harcamış bir fizikçinin tanıtıldığı, kütle çekim gücüyle ilgili bir belgesel izledim. Sekiz yılın sonunda gravitonun varlığına dair öyle küçük kanıtlar bulunmuştu ki fizikçi parçacığın varlığından ve araştırmasını temellendirdiği teoriden kuşkulanmaya başlamıştı. Peki, bu hüsran karşısında, harcanan onca çaba ve zaman ve Louisiana bataklıklarında devasa bir tünelin inşasının muazzam masrafı karşısında hüsrana uğramış mıydı? Hayır. Aksine, otuz iki dişini göstererek sırıtıyor ve "Bilimciler en çok kafaları karıştığında mutludur" diyordu. Bilim, diğer insani çabalardan farklı değildir. Sonuç değil, çaba önemlidir. Anlam arayışı, anlamın ta kendisidir.

Hannah Arendt (söylediğinin önemini vurgulamak adına italik yazarak) şöyle diyor: "*Aklın ihtiyacının esini, gerçeğin arayışı değil, anlam arayışıdır. Gerçek ve anlam aynı şey değildir*."[189] Zihni, gerçeği bulmaya zorlamak, zihne koşum bağlayıp at gözlüğü takmak ve zihni yol boyu kamçılamaktır. Ama zihnin başıboş kalmasına da, başka bir deyişle kanıtlama yerine tahmin yürütmesine, asla yanıtlanamayacakları için uygulamacılarca zaman kaybı damgası vurulan sorularda gezinmesine izin verilebilir. "İnsanların yanıt bulduğu tüm bilişsel soruların ardında tümüyle boş görünen ve her daim boş damgası yiyecek yanıtlanamaz sorular gezinir. İnsanlar düşünmek dediğimiz anlam açlığını bir gün yitirir ve yanıtlanamaz sorular sormayı bırakırlarsa, muhtemelen sadece sanat eserleri dediğimiz düşünce-şeylerini üretme becerisini değil, üzerlerinde uygarlığın temellendiği soruları sorma kapasitesini de yitireceklerdir."[190]

Bu düşünme türü yöneltilmemiş düşüncedir ve yöneltilmemiş düşünce, saf varoluştan duyulan hazzın bir biçimi, bedensel hazzın zihinsel eşeyidir. Aristoteles bu tür düşünmeyi ilahi sayıyordu: "Fevkalade mutlu olan Tanrı'nın eylemi mutlaka bir düşünme biçimi olmalıdır ve dolayısıyla Tanrı'nınkine en yakın insani faaliyet en mutlusu olacaktır (...) Öyleyse mutluluk, düşüncenin hayat arkadaşıdır."[191] Ve Tanrı, her yerde ve her şeye kadir olduğu kadar yorulmaz da olduğundan dinlenmek için yedinci güne gerek duymamıştır. Hayır, Tanrı yedinci günü düşünmek için, tefekkür için gereksinmiştir.

Derin ve uzun düşünmenin faydaları, örneğin depresyondaki hastalarını "faal imgelem"[192] adını verdiği şeyi uygulamaya teşvik ederek tedavi eden Anthony Storr gibi bazı terapistlerce kabul edilmiştir. Burada bahsedilen, dünyaya çok uzun süre ve tümden batmanın sonucunda kimlik kaybı çeken hastalarda yarar gösteren bir tür "kopuk imgelemdir." "Faal imgelem" sırasında hasta, kişiliğinin yitik yüzleriyle bağlantı kurar, dünya için gerekenden daha derin bir kimlik, bir başka deyişle bir gizli benlik geliştirir ve sıklıkla daha az egoist ve daha az kariyer meraklısı haline gelir.

Storr bir "teknikten" bahsediyor ama tek gereken mahremiyettir ve mahremiyete sıkıcı bir sohbet veya toplantı sırasında bile erişilebilir. Buradaki fikir sadece beyin şebekesini dikkat dağıtıcılardan kurtarmak ve ardından marşa basıp ne tür bağlantılar yapabileceğini görmekten ibarettir. Elbette beyin şebekesi kötü günlerde, dünyevi meselelerden bitkin düştüğü, sağlık sorunları yüzünden dikkati dağıldığı, umutsuzluk ve korkudan donakaldığı için veya sadece akşamdan kaldığı için marşa basmayı reddedebilir. Kimi zaman görünürde hiçbir amaç yokken zayıfça titreşebilir. Ama tıpkı atletlerin ne zaman "olaya kaptırdıklarını" bilmeleri gibi, beyin şebekesinin tamamen uyuma eriştiği, bu uyumun farkında olduğu ve yeni bağlantılar kurmak üzere oluşunun heyecanlı titreşimleriyle mırıldandığı, kumar makinelerinin üç simgenin yan yana gelişinde coşkuyla sarsılıp markaları kusuverdiği an misali anları vardır. Bu, gerçek Evraka anı, zihnin orgazmıdır.

Geçmişin birçok düşünürü gibi, sinirbilimciler de amaca yönelik düşünce ya da düşünceyle duygu ve düşünceyle bellek arasındaki bağlantılarla daha çok ilgilenmişlerdi. Ama yakın dönemde Evraka olayına ilgi duymaya ve kavrayış üstünden kavrayış aramaya başladılar.[193]

Beynin birbirinden çok farklı işlevlere sahip iki yarıküreden, sağ ve sol yarıküreden oluştuğu, bu yarıkürelerinse prefrontal korteks tarafından düzenlendikleri sonucuna vardılar. Sol beyin normal bilinçlilikten, biteviye kaygı dırdırından ve sağlığa, faturalara ve kariyere yönelik gereksiz telaştan ve aralarında dil anlama, görüntü işleme gibilerinin bulunduğu diğer birçok işlevle doğrusal, rasyonel düşünceden sorumluydu. Sağ beynin belirli işlevleri daha azdı ve yeni ilişkilendirmeler (temaları, metaforları ve esprileri anlayabilmek dahil) kurabilmesine ve ayrıntılardan ziyade büyük resmi görebilmesine olanak tanıyan bağlanırlığı daha yüksekti. Yani sol beyin ağaçları, sağ beyinse ormanı görüyordu. Başka bir deyişle sol beyin dırdırcı bir gerçekçi, sağ beyinse kopmuş bir düşçüydü.

Bir sorun analiz yoluyla çözüldüğünde işi halleden muhtemelen sol beyindir. Ama kavrayışın kolaylaşması için prefrontal korteks strateji değiştirmek, sol beyine sesini kesmesini emretmek ve sağ tarafi ilişkilendirmede serbest bırakmak zorundadır. Zihni saplandığı noktayı bırakmaya ve dolaşmaya çıkmaya teşvik eden tuhaf bir yoğunlaşma biçimi... Beynin kavrayışı sağlayacak ilişkilendirmeyi yapabilmesi için tamamen gevşemesi gereklidir ki ilhamın yoğun odaklanma anlarından çok duşta veya sabaha karşı dörtte çiş edip yatağa dönerken gelmesinin nedeni budur. Ve başarılı ilişkilendirme gerçekleştiğinde kavrayış kör edici parlaklıkta ve apaçıktır çünkü panayır misali tüm ışıkları yanıveren prefrontal korteks tarafından tanınmıştır. Bu başka birisinin kavrayışının anlaşılmasında da gerçekleşir ve prefrontal korteksin ışıldaması sağ beyni geçmiş deneyimlere yönelik yeni anlayışa ve gelecek davranışlara yönelik yeni algılayışa iter. Kişinin kendisine veya başkasına ait ilham veya kavrayış, beyni ve evreni, benlik ve dünyayı, geçmiş ve geleceği ama hepsinden öte bugünü aydınlatıveren muazzam bir ışık çakmasıdır.

Özgün kavrayış veya ilhamlar elbette nadirdir ama Evraka anları olmasa bile dırdırcı, saplantılı, espriden anlamayan sol beyni susturup sağ beyni devreye girmeye teşvik etmek, müthiş haz vericidir. Spinoza'nın zihnin işleyişiyle ilgili pek çok haz ifadesiyle kastettiği kesinlikle budur: "Zihin kendisini ve gücünü incelediğinde haz duyar ve haz duydukça kendisini daha net anlar."[194] Ve bu tür düşünmeler sadece gündüz düşü kurmak, gerçek hayattan kaçmak hatta gerçek hayatı reddetmek gibi görünseler bile aslında hayata duyulan minnetin en derin ifadeleridir. Hannah Arendt'in tişört sloganı ürettiği nadirdir ama hiç üretmemiş de değildir: "Düşünmek, şükretmektir."[195]

Derin düşünmek ve dalıp gitmenin güzelliği, herhangi bir uzmanlık ya da eğitim, ayin, jargon, özel yer veya şart gerektirmemesidir. Herhangi bir yerde, her zaman düşüncelere dalıp gitmek mümkündür. Yalnızlık bile şart değildir. İşyerimde bazı toplantılarda başarıyla dalıp gitmişliğim var (ani ve beklenmedik bir soru, zorluk çıkarabiliyor gerçi). Ama en iyi sonucu almak için huzur, sessizlik ve rahat bir koltuğu tavsiye ederim. Bir ağaç, tek başına, kente sürgün edilip betona kök salmış, yapayalnız ve hain, kindar kent rüzgârının saldırısı altında ama saldırıyı karşılayıp saldırıdan hışırdamak, dalgalanmak, titreşmek ve salınmak için faydalanan bir ağaç manzarası da çok işe yarayacaktır.

Deneyimin Körelmesi

Kasım sonu, kapkara bulutlarla dolu bir akşamüzeri. Işık mücadeleyi çoktan bırakmış ve gün boyu tehdit edip boşalacak enerjiyi bir türlü toplayamamış yağmur, grilikte asılı kalmakla yetiniyor. Ölmeye yüz tutmuş mesleğinin kapı eşiğindeki dükkân sahibi, süpermarketleri aşırı pahalı ve az çeşitli şarküterisine yeğ tutan dünyayı şaşkınlıkla izliyor. Önündeki kaldırımda okul çocukları, iç bayıcı evlerine dönüşü geciktirme arzusu ve alışkanlığıyla itişip kakışıyor. Birbirlerine aksi yönlerden iki kadın pusetlerini sürerek yaklaşıp duruyorlar...

"Kapanmış" diyor biri, öfkeyle. "Tuvalette mi ne, sorun varmış. Sağlık güvenliği şeyi... Ne diye ana Merkez'deki tuvaleti kullanmazlar, anlamıyorum."

"Zahmet etmiyorlar" diyor diğeri körüklercesine. "Benim oğlanın kaka eğitimi var ama oraya ne zaman gitsek altına yapıyor. Bakın, dedim, çocuğun kaka eğitimi var ama tuvalete gitmesini hatırlatmanız gerekiyor... Kendin hatırlat o zaman dediler! Ee, bu personel ne işe yarıyor o zaman, dedim. Yani niye maaş alıyorlar, değil mi?"

Beriki asık suratla evetliyor. "İşte bunlarla uğraşıyoruz."

Susup kaka tesislerinden mahrum edilmiş çocuklarına bakıyorlar. Çocuklardan biri uyuyor, diğeriyse uyanık ama kendisini bırakmış, belli belirsiz, aldırışsız gülümsüyor. Gökyüzü fazla dikkat çekmeden kararıyor. Ama sokağın karşısındaki reklam panosunda yakışıklı bir spor yıldızı parlak güneş ışığı altında tembelce oturuyor; tik ağacından oyulmuşu andıran bedeni yağlanmış, ışıldıyor. Altın rengi bacaklarını, dar beyaz şortunda kendini iyice belli eden hayvansı şişliği göze sokarcasına açmış.

Kasım göğü karardıkça korkunç gerçek netleşiyor. Burada hiçbir şey olmuyor ve olmayacak. Yaşam, tüm ihtişamlı parıltısıyla başka bir yerde...

Herkesin böyle günleri vardır ve çoğu insan için bütün yıl Kasım akşamüzeri gibi geçer. Yaşanan duygular cisimsizlik, acizlik ve değersizliktir. Dünya grileşip sasılaşmakta, afili yürek kurşuna dönmektedir.

Bu tür duyguların kaynaklarından biri alışkanlıktır. Tekrar ve aşinalık algıyı öldürür ve deneyimi azaltır. Sorunsa alışkanlıkların gerekliliğidir. Bazıları, mesela çalışma ritüelleri, kaçınılmazdır. Diğerleriyse, kimse sürekli yenisini yaratamayacağından, edinilmek durumundadırlar. Alışkanlıklardan tümüyle arınık yaşamak, tümüyle alışkanlıklar içinde yaşamak kadar fecidir.

Ama potansiyelin günümüzdeki abartılışı aşina deneyimlerin değerlerinin düşürülmesini şiddetlendiriyor. Biteviye hüsranla karşılaşan ve biteviye yenilenen sürekli bir beklenti halinde, farkında olmadan yaşama eğilimini ilk kavrayan ve bu tür tavrın yaşanan şimdinin takdir edilmesini nasıl zorlaştırdığını ilk kavrayan Schopenhauer'di.

Çağın denizkızı şarkıları, kovaladıkları tavşanı asla yakalayamayacaklarını ya da tavşanın sahteliğini asla anlayamayacaklarını bilmeyen yarış köpekleri misali farkına varışın her daim arkasından koşan bu beklenti içinde yaşama eğilimini azdırıyor. Sürekli beklentilerle dikkat dağılmasından kaçınmak gittikçe daha da zorlaşıyor. Arzular tarihte hiçbir zaman bugünkü kadar

çabuk unutulmamış, doyum veya alışkanlıkla sıfırlanmamış ve üzerlerine acil yeni istekler bu denli çabuk yazılmamıştı. Herhangi bir şeye neden feci arzu duyulduğunu hatırlamak müthiş çaba gerektiriyor artık. Üçüncü seviyeye, daha rahat programa, daha uzun tatillere ve üniversite öğretmenliğinin daha yüksek entelektüel tatminlerine ulaşmak için yıllarca ikinci eğitim seviyesinde didindim. Tabii işin içinde züppelik de vardı. Öğretim görevlisi statüsüne hasret çektim ve basit bir öğretmen olmanın kepazeliğine içerleyip durdum. Ama başvurudan çok şansa üniversite seviyesine yükseldiğimde, bir-iki yıl içinde uygar dünya çekiciliğini yitirmeye başladı ve kendimi diğer herkesle birlikte öğrencilerin tembelliğinden, yönetimin çıkarcılığından ve acımadan artan idari yüklerden yakınır buldum. Eskiden öylesine biteviye ve şiddetli duyduğum arzuyu hatırlamam ve arzunun nedenlerinin geçerliliklerini koruduklarını fark etmem epey zaman ve çabamı aldı. *Cennetteydim yahu!*

Doğrudan deneyim aynı zamanda bir meta seviyede yaşamanın getirdiği fırsat çokluğunun eliyle de değer yitiriyor. Teknoloji sayesinde bugün insanlarla karşılaşmaya, göz göze gelmeye bile gerek kalmadan tanışmak, arkadaşlık kurmak, sevişmek, çalışmak hatta insanları öldürmek mümkün. Bu durum gerçekliği azaltmakta ve yanılsamayı teşvik ediyor. Potansiyel ve beklentiye yapılan çağdaş vurgu da düşünülürse, günümüzde yaşanan fanteziye yöneliş hiç şaşırtıcı değil.

Hollywood elbette yüz yıla yakın süredir fantezi satıyor. Ama geçmişte filmler gerçek dünyaya yakın ortamlarda gerçek insanlara yakın şeyler sunarken yakın dönemde *Yıldız Savaşları*, *Yüzüklerin Efendisi* ve *Narnia* serilerinde olduğu gibi çizgi roman karakterlerine ve hayali dünyalara eğilim arttıkça arttı. Bundan çıkan sonuç, sinema hayranlarının süper kahraman olsalar bugünün gerçek dünyasında mutlu olacakları, olamıyorlarsa bambaşka bir dünyaya geçmek için dolaba dalmayı yeğleyecekleridir.

Bir diğer önemli gelişmeyse, kişiyi gaddar ordular kurmaya teşvik eden bilgisayar oyunları ve tasarlanabilen beden ve cinsel organlarla seks yapılabilen web siteleri üzerinden kullanıcı-yönelimli fantezi alanındaki muazzam ve devam eden büyümedir. 1970'lerdeki özgürleşme hareketinin hedefi kişinin kendisi olabilmesiydi ama bunun feci zorluğu ortaya çıktı. Yeni özgürleşme, bir başkası olmak artık.

Kazanılan muazzam gelir, üniversitelerin oyun programcılığı diplomaları sunması ve ciddi gazetelerde oyunların ciddi Avrupa sanat filmlerine eşdeğer incelenişleriyle birlikte (görünüşe göre en önemli nitelik "içine alabilme" yani oyunun kişiyi gerçek yaşamdan uzaklaştırabilme becerisi) oyun sanayisinin saygınlığını garantiledi. Spor, çocuk oyunları ve film bağlantılı olanlar dışında bu oyunların çoğunun temelinde, genellikle kılıç veya makineli tüfek seçeneklerinin sunulduğu güç, şiddet ve yıkım fantezileri var (gerçi "katliamda yaratıcılık" da hayranlık topluyor. *Guardian*'dan bir oyun inceleyicisi, sağ kolunun yerine elektrikli testere takılmış kahramanı öve öve bitirememişti).

Haliyle bugün kılıç fantezileri (*Kırık Kılıç: Tapınak Şövalyelerinin Gölgesi, Pers Prensi: Rakip Kılıçlar, Ejder Kılıçları*), savaş fantezileri (*Savaş Lordunun Narası, Savaş Balyozu, Savaşın Şafağı*), intikam fantezileri (*Kara İntikam, Emret ve Fethet: Kâbil'in Gazabı, Suikastçının İnancı*) ve tabii uygarlığın sonu fantezileri (*Direniş: İnsanlığın Sonu, Ölümcül Çarpışma: Kıyamet* ve *Ebedi Karanlık: Mantığın Ağıtı*) gırla gidiyor.

Ama malum, çağımız işbirliği çağı. O yüzden daha otantik etkileşim arayanlar için sonraki basamak, "Yağmacı Azeroth ile İttifak'ın kontrol mücadelesine giriştikleri" ve kullanıcıların Yağmacı (Orklar,

Taurenler, Troller, Zombiler, Kan Elfleri) veya İttifak (İnsanlar, Cüceler, Gnomlar, Gece Elfleri, Draeneiler) ırklarından birine katılıp düşmandan olabildiğince fazla kelle koparmaya uğraştıkları *World of Warcraft* [Savaş Sanatı Dünyası] türü web siteleri. Kelleyi yitirmek de elbette dert değil: "Ölümün nihai sonuçları yok. Ruhunuzu derhal hayalet olarak serbest bırakabilirsiniz ki bu noktada yakındaki bir mezarlığa götürüleceksiniz. Buradan kendinizi tekrar hayata döndürmek için hemen cesedinize koşmanız gerekecek."

Şayet fantezi seks, şiddetten daha çekici geliyorsa bugün artık kolayca erişilebilir ve genellikle bedava olan pasif pornografi ya da *Second Life* [İkinci Yaşam] gibi kullanıcıların kendilerine tropik bir ada üstünde açık-plan mimarili bir sahil evi ve elbette genç, dinç, uzun, ince belli, geniş omuzlu veya uyuyorsa basketçi göğüslü, tüm bu varlıkları sergileyecek ölçüde az giyimli ve kızlar için dövme ve hızmalar, erkekler içinse samuray kılıcı veya çifte makineli tabanca türü aksesuarlarla tamamlanan bedenler yaratabildiği web siteleri seçenekleri mevcut. Fantezinin aşırı ilkelle aşırı ilerlemişi neden bu denli çok birleştirdiği, bu tuhaf ortaçağ-uzay çağı seçkisinin nereden geldiği sıklıkla aklımı kurcalamıştır. Her ikisi de (uygarlık öncesi ve sonrası) çağdaş dünyadan kaçış sağladığından olsa gerek. Kısacası, *Second Life*'ta hiç kimse kırkından yaşlı, kısa boylu, şişko, cildi veya dişleri sorunlu, gözleri bozuk, sarsak veya kel değil. Bu düş dünyasında tek gerçek şey, sahteliği satın almak için gerekli para. Hazır "avatarlar" cinsel donanımdan yoksunlar ve aksesuarların en olmazsa olmazlarından sanal penisin fiyatı 5 dolar. Cinsel organlara sahip olmamaktan ötürü özür dileme ihtiyacı olmasa konuya dair saha çalışması yapardım.

İyi ama ara sıra biraz fanteziye dalmanın ne zararı var? Kierkegaard'a göre başka birisi olma arzusu had safhada umutsuzluğun bir belirtisiydi.[196] Ve bu had safhada umutsuzluk, modern bir olaydır. Geleneksel toplumlarda yaşam tümüyle toplumsal cinsiyet ve sınıfla belirlenirdi. Başka biri olma imkânı bulunmadığından kimse böyle bir şeyi hayal etmezdi. Ancak, bireysel özgürlüğün sürekli gelişimi herkesin her şey olabileceği fikrini teşvik etti. Şöhret artık yetenek ve sıkı çalışma ön-şartlarından koptu. Daha heyecan verici ve tatmin edici yaşama ulaşmada hiçbir engel kalmamış görünüyor. Haliyle hayal kurmanın, fanteziye dalmanın çekiciliği dayanılmazlaşıyor. Oysa fanteziye dalmak, azaltmayı hedeflediği umutsuzluğu tam aksine azdırır. Gerçeklik ve benlik o kadar hayal kırıklığına uğratıcıdır ki kaçışı teşvik ederler; ama fantezi, gerçekliği olduğundan daha moral bozucu gösterir ve kaçış ihtiyacını şiddetlendirir. Fantezinin bağımlık yaratmasının nedeni budur. Bugün milyonlarca insan oyunlarda ve fantezi web sitelerinde günde on dört saat zaman harcamaktadır.

Second Life iki heteroseksüel erkeğin lezbiyen ilişki yaşayabileceği tek yer, orası kesin ama fantezi dünyasının en acı yüzü, gittikçe gerçek dünyaya benzemeye başlamasıdır. Anlaşıldığı kadarıyla *Second Life* aboneleri "yetişkin" adalarda fantezi seksten sıkılmaya başlamış ve gittikçe işe dönmeye, sanal araziler, evler, aksesuarlar ve hizmetler satmaya başlamışlar. Haliyle gerçek dünyada yaptıkları gibi düşçüleri kaçıran gerçek kapitalistlerin sayısı, sahte lezbiyenlerinkini giderek katlamaktaymış. Millete *sanal* emlakçılar lazım sanki! "Gerçek organlarınızla ş'aapın" türü radikal öneriler sunan *Get A First Life* [Esas İlk Yaşamı Yaşayın] adlı rakip sitenin ortaya çıkışıysa cesaret verici tek haber.

Sanal sevgililer bazen buna kalkışıyor. Bir kadın, romantizmin yeni dans salonlarından birinde, bir web sitesinde bir adamla tanışıyor; âşık oluyor ve bir süre siber-uzayın büyülü yeşilliklerinde takılıyorlar. Tabii ikisi de geçmişlerinde birçok başarısız ilişki yaşadıklarından temkinli davranıyorlar. Önce birbirlerini web-kameraları sayesinde çıplak, cinsel bölgelere zum yaparak tetkik ediyor, her şeyin yerli yerinde olduğunu görüyorlar. Kadın kamera karşısında vibratörüyle

orgazm olurken erkek de onu izleyerek mastürbasyon yapıyor. Sonunda birbirlerine uyduklarına kanaat getirip gerçek yaşamda buluşmaya karar veriyorlar. Kadın, yerin uygunluğundan değil, âşıkların buluşacağı en romantik yer bellediğinden Waterloo istasyonunu seçiyor. Adam elbette elinde on altı beyaz gülle gelecek ve kadın, *Agent Provocateur*'den aldığı yeni iç çamaşırlarını giymiş olacak. Her şey kusursuz. Hayır, feci bir eksik var. Kadın bir arkadaşına yakınıyor: "Keşke bizi *filme çekecek* biri olsaydı."

Modern dünyada bir olay, filme alınmadıkça veya fotoğraflanmadıkça gerçekten olmuş sayılmıyor. Birincil deneyimin yaşanamaması, fotoğraf veya filmin birincil deneyim yerine gerçekliğe dönüşmesi anlamına geliyor. Bu olgunun ilk örneklerinden biri, astronotların Ay'a ilk ayak basışlarının ardından dünyaya sağ salim dönüp yetkililere raporlarını verdikten sonra halk önüne çıktıklarında yaşanan medya çılgınlığını öğrenmeleriydi. Ay'da henüz yürümüş yegâne iki kişiden biri olan Buzz Aldrin, diğer Ay yürüyüşçüsü Neil Armstrong'a dönmüş ve "Neil, bütün olayı kaçırmışız"[197] demişti.

Ekran yaşantısının zorba hükümranlığı tüm yaşamı ele geçiriyor. Çözünürlükleri yükselen ekranlar gittikçe daha genişliyor, sayıları ve yaygınlıkları artıyor, kamusal alanları gittikçe daha fazla zapt ediyor ve yaşamın başka bir yerde yaşandığı kuşkusunu sürekli güçlendiriyorlar. Ekranlardaki gerçeklik ekranların çevresindekinden, ekran insanlarıysa kendilerine kapılan gerçek insanlardan çok daha gerçek hale geliyor. Ekranlar büyüyüp parlaklaştıkça izleyenler ufalıp matlaşıyor. İzleyiciler sonunda Platon'un mağarasının sakinleri misali sürekli karanlıkta yaşayan gölgelere dönüşecek, gerçek kusursuzluk sadece ekrandaki parlak dünyaya kalacak.

Ekranlar büyüdükleri kadar da küçülüyorlar. Taşınabilir, kişisel ekran zaten kaçınılmaz bir gelişmeydi. İnsanların kişisel telefon ve müzik çalarlar kadar ekranlara da ihtiyacı vardı. Bu üçlü yakında tek bir zımbırtıda birleşecek. Gözlüklere gömülü ekranlar çoktan piyasaya çıktı ve teknoloji uzmanları yakında lenslerde nano-robotlara gömülü, gözün hareketleriyle çalışan ekranların çıkacağını öngörüyorlar. Disney Dünyası sırf görüş alanınızda hatta yüzünüzün önünde değil, *gözbebeklerinize gömülmüşken* garibim gerçekliğin ne şansı olabilir?

Ekran görüntüleri canlı, dinamik, parlaktır ve hızla değişirler. Gerçek ise ölgün, durağan, mattır ve pis kokulu, yamru yumru, nasırlı ayaklarını sürüyerek ilerler. Haliyle bugün gerçekten gerçek olmak için bir imaja dönüşmek gerekiyor; sadece ekranlarda görünen kişiler gerçekten varlar.

Ekranlardaki tüm davranışlar abartılıdır. Pembe dizilerdeki krizler çok daha yoğun ve dramatik, komedi dizilerindeki kahkahalar çok daha sık ve histerik, sohbet programı sunucularının şakaları çok daha pervasız ve parıltılı, açlıktan kırılan Afrika'dan haber veren muhabirlerin endişesi çok daha yoğun, çıkarcılıkla ilgili görüşlerine başvurulanların öfkesi çok daha haklıdır. Sıradan insanların sıradanlığı bile ekranda abartılı sıradanlığa dönüşür: Sıradanlıkları ışıltılı, çekicilikten yoksunlukları çekici, bayağılıkları şıktır.

Can alıcı nokta, ekran yaşamının gerçek yaşamdan daha hızlı olmasıdır ve gittikçe çıldıran kurgulamalarla bu hız sürekli artmaktadır. Ekran değişimleri gerçek hayattakilerden çok daha hızlı gerçekleşir ve her bir değişim yeni anlayışlar kurmada gerekli dikkati sekteye uğratmak suretiyle yönelim tepkilerini tehlike olasılığı içeren yeni ortamlara doğru tetikler.[198] Tepki psikolojiktir ve dört ila altı saniye sürer ama reklamlar, müzik videoları ve aksiyon filmleri tepkiyi saniye başı tetiklediğinden beden ve beyin dengeyi düzeltmeye zaman bulamaz. Sistem sürekli kırmızı alarm halindedir. Gözü ekrandan ayırmanın ve televizyonu kapamanın güçlüğü bundan kaynaklanır. Bu

durumun uzun vadeli sonuçları durağan, ağır hareket eden veya tek bir konu ya da göreve uzun süreli yoğunlaşma gerektiren şeylere dikkat etmenin gittikçe zorlaşmasıdır. Ve elbette gerçeklik gittikçe sarsak ve tatsız gelmeye başlamaktadır.

Deneyim, katılmaya karar verdiğimiz neyse, odur. Haliyle deneyimin kalitesi, dikkatin kalitesine bağlıdır. Ama pasif, uyaran-güdümlü dikkat sadece en dramatik ayrıntıları, parlak renkleri ve gürültülü patlamaları fark etme eğilimindedir. Öte yandan faal, amaçlı dikkat, yani Budist dikkatlilik eylemi, manzaranın tümünü kayda almak gibidir. Kültürel şartlandırmanın Batılı ve Doğulu dikkat biçimleri yarattığını gösteren kanıtlar mevcuttur. Amerikalı ve Japon deneklerden bir sualtı manzarasını yirmi saniyeliğine inceleyip ardından gördüklerini tasvir etmeleri istendiğinde Amerikalılar "kocaman mavi balık" türü şeyler sayarken Japonlar "akıntılar, kayalar, yosunlar ve balıkları" saymışlardır.[199] Doğu gerçekliği daha kapsamlı, daha dolu ve daha zengindir.

Televizyon haberleri de gerçekliği küçültüyor. Walter Benjamin modern insanın "çevresindeki dünyaya ait verileri deneyim yoluyla özümseyişinin gittikçe seyrekleştiği" değerlendirmesini ta 1930'larda yapmıştı.[200] Günlük basındaki haberlerin yenilikleri, kısalıkları ve ilinti kurulamazlıkları yaşama girmelerini imkânsızlaştırıyor. Benjamin bunun sonucunu "deneyimin körelişi" adıyla tanımlamıştı. Gazetelerden telaşa kapılmak ne antikalık ama! 24 saat haber yağdıran, her yerde hazır ve nazır ekranları görse ne derdi acaba?

Benjamin'in ima ettiği gibi, geleneksel toplumların yıkılışı da deneyimi yoksullaştırmıştır. Eski toplumlara özlem duymak kolaydır ama aynı zamanda insanların neden bu toplumlardan kurtulmak için çırpındıklarını da hatırlamak gerekir. Büyüdüğüm geleneksel yapılı toplumda can sıkıntısından, baskıdan ve uydumculuktan kaçmak için can atardım. Ama bağımsız yaşamın önemli ölçüde zenginlik kaybı getirdiğine kuşku yoktur. Ödenecek bedel daima vardır. Özgürlük şişkin değil, inceciktir.

Toplumların bir zamanlar uydumculuk için verdikleri ödülü bugün özgür birey kendi kazanmak zorunda. Peki, o zaman zayıf deneyimi zenginleştirmek ve şaşı dünyayı yeniden büyülü hale getirmenin yolu ne?

Walter Benjamin kısa ömürlü haberlere karşı tam zıtlarını teklif etmişti: "İletişimin en eski biçimlerinden biri, öyküdür. Öykünün amacı bizzat olanı aktarmak değildir (bu, haberin amacıdır); öykü, olayı, dinleyenlere deneyim olarak geçirebilmek için anlatıcının hayatına katar."[201] Benjamin geleneksel öykü anlatımını kastediyordu ama söz konusu gelenek bugün hâlâ edebiyatta mevcut.

Edebi okuma, gayet kuru ve ölgün görünenlerin aslında gizemli ve sıra dışı olduklarını ortaya çıkarmak suretiyle kişisel deneyimi zenginleştirir ve yaşamı, olayları sanki gerçekten olmuş gibi hissettirerek iletip yeni deneyimler sağlar. Edebi okuma sadece geçmiş deneyimleri yenilemekle kalmaz, Budist dikkatlilik kavramındaki gibi dikkat istemesi, şimdiyi kıyas götürmez ölçüde zenginleştirir. Okumak, yalnız yapılmasına karşın diğer insanlara yönelik bir reddediş içermez. Kopuş bir kez daha paradoksal bir hareketle dünyaya daha derin katılımı getirmektedir. Okumak duygudaşlığı, haliyle sevimsiz hatta iğrenç karakterlere yönelik anlayışı esinleyerek şefkat ve sabrı artırır. Ve okumak insana mahrem, yakın bir dost çevresini, yazarları kazandırır. Son olarak ama aynı ölçüde önemlisi, okumanın kendisi önemli bir deneyimdir.

Geçen yüzyılın en büyük iki deneyim zenginleştiricisi Joyce ve Proust'tu. Joyce gündelik hayatın tuhaf dokusunu tekrar yarattı ve Proust bu hayatın aynı ölçüde tuhaf psikolojisini ortaya çıkardı.

Proust'un başat temalarından biri beklenti ve hüsranın psikolojisiydi. *Kayıp Zamanın İzinde*'nin anlatıcısı bu nedenle bitmek tükenmek bilmez, ardından hayal kırıklığı ve umutsuzluğun geldiği bir ateşli arzu ve beklenti döngüsünde yaşıyordu.

Proust'un içinde yaşadığı toplum bugün bize İnka uygarlığı kadar uzak ve yitiktir. Ama anlatıcının yaşam tarzı, ilişki ağları, partiler, karasevdalar, gelişigüzel seks, kaprislilik, dürtüsel alışveriş, şöhretlilere tapınma ve şöhretlileri saplantıyla takip çarpıcı güncelliktedir. Ve anlatıcının gıpta ettiği aristokratlar, özel oldukları düşünüldüğü için özel olan, kendilerine hayranlıklarını teşvik amacıyla tasarlanmış tümüyle tuhaf ve kapalı bir dünyada yaşayan, uzaktan şiddetle cazip, yakındansa had safhada bayağı modern şöhretlerin birebir eşeyleridir.

Proust aynı zamanda en eğlenceli yazarlardandır. Dahası eğlenceliliği, komik yazının en yaygın ve tembel işi tarzı abartmaya, karikatürleşme ve farsa değil, insanların gerçekten ne yaptıklarına ve söylediklerine şiddetle yoğunlaşmasından kaynaklanır. Sosyete salonlarında geçen gülünç sahneler kahkahaların yanında yüz buruşturma ve homurdanmalara da yol açar çünkü tasvir ettiği kusurlar son derece tanıdıktır. Proust'un açıkça belirttiği hedef buydu: "Gerçekte her okur kendi başınadır. Yazarın yaptığı, okura elindeki kitap olmasa muhtemelen kendi başına tadamayacağı, yaşayamayacağı şeyi fark ettiren bir tür optik alet olmaktan ibarettir. Ve okurun kitapta anlatılanı kendinde görmesi, anlatılanın doğruluğunun kanıtıdır."[202]

Bu yolla alınan derslerin güzelliği, soyut talimatlarla alınmalarından ziyade daha fazla özümsenmeleridir. Proust okuduktan sonra sürekli beklenti içinde yaşamanın saçmalığını ve çılgınlığını ta kemiklerinizde, DNA'nızda anlarsınız.

Ama gündelik hayata büyüyü tekrar ve en çok katan roman, Joyce'un *Ulysses*'idir. Proust nasıl her okuru kendisini yorumlayabilen bir kişiye dönüştürmeyi amaçladıysa, Joyce da okurun önemsiz günlerini Homeros'takiler gibi garip, zengin, kahramansı ve mitik günlere, okurun her gününü başka bir maceraya dönüştürmeyi amaçlamıştı. Joyce önce bilinç-akışı tekniğiyle sıradan düşünen bir zihnin biteviye kırpışan, her daim hareketli gözlem, algı, bellek, imgelem ve arzu sahnesinin zenginliğini ortaya çıkardı. Ardından, görüşünün kapsamlılığı ve yazım tarzının güzelliğiyle kendisinden önce sıkıcı veya tatsız diye reddedilenleri edebiyata yükseltti. Yazılmasından neredeyse yüz yıl sonra, bugün bile *Ulysses*'te, gündelik sefaletin sıradanlığıyla insanı çarpan sahneler vardır. Bu "her türlüsü uyar" çağında bile tuvalette dedikodu sütunlarını okuyan bir adamı tasvire birden fazla sayfa ayıracak yazara zor rastlıyoruz: "Kendini sıkarak sessizce okuyordu, birinci sütunu sonra, hafif bıraktı ama tutaraktan, ikincisine geçti. Yarılayınca koyuverdi kendini o okurken bağırsakları kendi kendine rahatlasın diye, hâlâ sabırla okuyordu dünkü az bir kabızlığı kendini salıp giderken. Keşke basurları çıkaracak denli kazulet olmasa gene. Yo, bu iyi."[203]

Hepimiz yenilenmenin özlemini duyarız ama yenilenmenin sadece yeni şeylerde, yeni bir yerde, yeni bir sevgilide, yeni bir işte bulunacağını zannederiz. Ama bildiğini yeni gözlerle görmek daha verimli ve çok daha az masraflıdır. Ve böylesi dönüştürücü gözleri sunan birkaç yazar mevcuttur. Çağdaş dünyada bu tür kabuk-kırmalar hem daha zor hem daha gereklidir. Eskiden kabuk falan yoktu ve insanlar açlığa, soğuğa, hastalıklara ve şiddete karşı açıktaydı. Deneyim kaçınılmaz ölçüde yakında ve gerçekti. Ama bugün çoğunluğu eski tehlikelere karşı koruma altında tutan kabuk kalınlaşıp sertleştikçe ortaya yeni bir tehlike, kabuğun koruduğu yaşamın kabuk içinde çürüyüp ölme tehlikesi çıkıyor.

Yani kabuk-kırıcıları ve göz-açıcıları aramak lazım. Otantik yazarları okuyun ve işinizde yeni bir işe başlayın; yaşadığınız yerde tatil yapın ve en heyecanlısı, eşinizle fırtınalı yeni bir ilişkiye başlayın...

Proust ve Joyce gibi yazarlar elbette zorludurlar. Ama zorluğun tatmini artırdığı da gerçektir. Okumanın her daim kolay olduğu varsayılır çünkü okumayı öğrenişimizi unutmuşuzdur ve hiç düşünmeden okuyoruzdur. O yüzden zor gelen bir kitapta kabahatin okurdan çok kitapta olduğunu zannederiz. Ama müzik aleti çalmayı öğrenmek gibi, okumak da çeşitli zorluk seviyelerine sahip bir beceridir. Proust ve Joyce okumayı zorlu gösteren, çoğu yazarın okura kitabı okutturmakta kullandığı olaylar dizisinin yokluğudur. Olay dizileri verimlidir –herkes bir sonra ne olacağını merak eder– ama olay dizisi yönelimli romanların *sonları* çoğu zaman akla yatkın değildir ve hüsran yaratır. *Bu muydu* veya *bu kadar mı yani*, deriz. Bunun nedeni, gerçek hayatta olay dizilerinin değil, sadece karmaşık yapılı bir devamlılık ve bağlantılılığın bulunmasıdır. Okur bu yüzden nahoş kazıklandım duygusuna kapılır. Ayrıca olay dizileri anında unutulurlar. Bir hafta önce okuduğunuz bir macera romanını anlatmaya çalışın bir. Olay dizilerinin hazzı tamamen beklenti ve heyecandır; yanıltıcı ve kısa ömürlüdür ve bu nedenle olay dizisi yönelimli romanlar güzellik kalıntısı veya tortusu bırakmazlar. Yaşamın doku ve tadını yaratabilen romanlarsa, okunması daha zor olmakla birlikte daha zengin doyum sağlayıp bellekte daha uzun kalırlar. Kötüsü, bu tür romanların azlığıdır. Proust ve Joyce olaylar dizisi kullanmadan başarıya nasıl ulaşılacağını göstermişlerdir ama verdikleri ders, potansiyel çağı tarafından unutulmuştur. Bugün kitap eleştirmeleri arasında, sanki olaylar dizisi bir romanın elzem özelliğiymiş gibi, "olay dizisi başarıyla kurgulanmış" veya "olay dizisi zayıf kalmış" eleştirileri ve olay dizisi yokluğuna şaşırılması gayet yaygındır.

Kısacası edebi okuma insanın kendisini, dünyayı ve diğer insanları anlayışını güçlendirerek deneyimi derinleştirip genişletebilir. Bir yazar için en müthiş yeteneklerden biri, berbat, gaddar davranan ama tümüyle sevimli karakterler yaratabilme yeteneğidir. Bunun en muazzam örneği, Shakespeare'in insan doğasında en tiksinilecek ne varsa hepsini bünyesinde toplamış karakteri Falstaff'tır. Falstaff hırsız, ödlek, yalancı, kendini beğenmiş, ayyaş ve hepsinden beteri, para uğruna adam öldüren, yüreği nasır tutmuş bir şövalyedir. Ama herkes sever Falstaff'ı. Bir defasında, entelektüel ve ahlaki disiplin adına, *IV. Henry*'yi seyretmeye gitmeden önce Falstaff'ın kusurlarını listelemiştim; karakteri onamamaya kararlıydım ama herkes gibi tiyatroda ihtiyar ahlaksıza güldüm, karakteri sevdim. Ve Prens Hal kral olmak üzereyken eski içki arkadaşını öyle olması gerektiği için reddettiğinde –böylesi yoz biri iktidara yakın tutulamazdı– herkes gibi ben de zavallı Falstaff'a üzüldüm ve nankörlüğü yüzünden Hal'e kızdım. Hal'in ret cümlesi, edebiyat tarihinin en acıları arasındadır: "Tanımıyorum seni, ihtiyar."[204]

Kısacası, yaşam için olamayacağı gibi, yazmanın da reçetesi yoktur ama işte, gene de bir tane sunuyorum: Bir edebiyat eseri olay dizisiz ama merak uyandırıcı, şaşırtıcı ama kaçınılmaz olmalı ve berbat ama tümüyle sevimli karakterler barındırmalıdır.

Bir de kitabı şöyle sol ele alıp doyurucu ağırlığını hissetmenin, ardından şehvetle açılarak eşsiz kokusunu salmasına izin vermenin ve nihayetinde bir grup sayfayı sağ elde tutup sağ başparmakla taramanın, arada keyfe göre, gelişigüzel bir sayfada durup göz atmanın hazzı vardır. Bir sultanın iktidarsal, dalıp gitmeli hazzıdır bu. Ve okumak da ayrı bir şehvettir. Okumak bir temas sporudur; fizikseldir, faaldir, yorucudur. Okumak üstün, numaracı ve hızlı bir güçle kapışmaktır ve bu güç, yakın dosta dönüşebilecek bir güçtür. Postmodern yaklaşım yazarları ortadan kaldırıp edebiyatı bir

"metinler" dizisine dönüştürmeye çabalamıştır ama gerçek okurlar, okumanın arkadaşlık demek olduğunda Proust'la hemfikirdir. Yazarlar, uzam ve zamanda yayılan gizli bir sosyal ağdaki dostlardır.

İşlevsiz, dar görüşlü, beden-düşmanı, dünyayla yüzleşemeyen efemine mızmız okur stereotipi, ABD'deki Ulusal Sanat Vakfi'nın (NEA) okurlara yönelik yürüttüğü düzenli ve kapsamlı araştırmalarla çürütülmüştür.[205] NEA bulgularına göre kitap okuyanlar, kitap okumayanlara göre bedensel egzersizlere, faal spor yapmaya, müzelere, tiyatrolara ve konserlere gitmeye, gönüllü işlere kalkışmaya ve seçimlerde oy kullanmaya çok daha meyillidir. Proust'a göre okumak adlı temas sporunun güzelliği, işbu temas türünün sohbetin faydalarını, sohbetin her türlü bezdiriciliğinden uzak sunabilmesidir çünkü bu, "bir başka düşünme yoluyla, süresi boyunca yapayalnız, yani insanın yalnızlıkta sahip olduğu ve sohbette derhal yitip giden entelektüel gücün tadını çıkarırken sürdürdüğü bir iletişimdir."[206] Okumak, derinlikle derinliğin, sosyal buluşmaların dikkat dağıtıcılıklarından ve saçmalıklarından uzak karşılaşmasıdır ve canlı, kişisel her türlü karşılaşmadan daha fazla şey kazandırır, haz verir (ki yazarlarla şahsen tanışmanın genellikle hayal kırıklığı yaratmasının nedeni budur).

Es geçmenin kabul edilir, göz gezdirmenin (skimming[*8]) kabul edilmez olmasının da nedeni budur. Es geçmek, ara vermek, soluklanmak için bağlantıyı kesmektir ama göz gezdirmek, karşılaşılan rakibin yetersiz kalması, yüzeysel, tembel, kaba, ilgi çekicilikten uzak bir zihinle temas edildiği anlamına gelir. Göz gezdirmeye yönelten her kitap derhal bırakılmalıdır. Beyinlerimiz de bu durumun farkında görünüyorlar: Kısa süreli göz gezdirme, uzun, yoğunlaşarak yapılan okumadan daha fazla göz ağrıtır.

Okuma deneyimi yakın dönemde, Proust'a yakınlık duyuyor görünen sinirbilimciler tarafından araştırıldı. Hatta *Proust was a Neuroscientist* [Proust Bir Sinirbilimciydi][207] adlı bir kitap bile var. Ve Maryanne Wolf, *Proust and the Squid* [Proust ve Mürekkepbalığı][208] adlı kitabında okumanın, konuşma ve görmenin aksine, genetik program ürünü olmadığını ve bu yüzden her birey tarafından öğrenildiğini ve bu öğrenme sürecinin beyinde, kullanılan dile bağlı belirgin bağlantılar yarattığını söylüyor. İki dilli (İngilizce ve Çince) bir felç hastasını tedavi eden doktorlar, ilgili beyin hasarı sonucunda hastanın İngilizce okuyamadığını ama Çince okumaya devam ettiğini görmüşlerdi. Yani gerçek hatta somut anlamıyla "bizler, okuduğumuz neyse, oyuz." Çocuklar okumayı öğrenirken her iki beyin yarıküresinin başat bölgeleri de devrededir ama okuma becerisi geliştikçe, sağ tarafın herhangi bir yerde öngörülemez yollardan faaliyete girmesi mümkün olmakla birlikte, esas faaliyetin çoğunlukla sol yarıkürenin ufak bir bölgesinde yoğunlaştığı görülür. Başka bir deyişle sol yarıküre okumaya ayrılmış bir işlev geliştirmekte ve kavrayışları, ilhamları üreten paralel sağ yarıküre fikir yürütme ve çağrışımlar yapmada, Tanrı'nın zihni misali yaramazlık etmede ve hoplayıp zıplamada daha fazla serbest kalmaktadır. Wolf, "Okumanın esas sırrı" diye bağlıyor, "beyne öncekilerden daha derin düşüncelere dalma zamanı yaratmasıdır." Göz gezdirmenin sorunuysa bu "ilişkiler kurucu boyutu", "okuyan beynin derin üretkenliğini" yitirtmesidir.

Okumayı göz gezdirmeden ayıran, "Aha!" ilhamına yönelik bu potansiyeldir. Okuma hızı okurdan okura farklılık gösterebilir ama göz gezdirmenin hızı bir editör tarafından ayarlanır (ve bu düzenleme işi gittikçe çılgınlaşmaktadır). Göz gezdiriciler sağ beyin çağrışımsal büyüsünü yaparken vecit halinde uzaklara bakabilme lüksüne sahip değildir. Ekrandaki görüntüyü genelde anca buzdolabından bir bira daha almaya kalkmak için dondururlar.

Derin okuma dikkatlilik yaratır; ağır gözden geçirmeyse dikkati yok eder. Ve bu durumun yaşamın her iki ucunda da kötü sonuçları olabilir. Çocukluğun başlarında ağır göz gezdirme beyinde dikkat ve düşünmeyle ilgili şebekelerin gelişimini engellerken[209] yaşlılıkta beyinsel bozulmaların ve Alzheimer hastalığının yolunu açmaktadır.[210]

Yani, okumak sadece fazlasıyla zevkli olmakla kalmaz, çağrışımsal beynin gelişiminde ve korunmasında anahtar rol üstlenir. Okumak, hele deneyimi de zenginleştirdiğinde, iyice doyuruculaşır. Flaubert'e verelim gene sözü: "Çocuklar gibi kendinizi eğlendirmek ya da hırslılar gibi yaşama dair talimat bulma amacıyla okumayın. Hayır, *yaşamak* için okuyun."[211]

Aşkınlığın Yitişi

Bruce Springsteen, yaşlanan *rock* yıldızlarında pek rastlanmayan bir tavırla yaratıcı ve uygulayıcı canlılığını koruyor; yeni şarkıları klasik parçaları kadar iyi ve şarkılarını bir saniye bile eksilmeyen bir heyecan ve arzuyla üç saat boyunca sahnede icra edebiliyor. Ama yanımda oturan genç çift gayet mutsuz görünüyor. Aniden önümdeki sıradan dört adam, yüzlerinde nahoş "müdürü görmek istiyorum" ifadeleriyle kalkıyor. Cidden hüsrana mı uğramış bu insanlar? Daha ne isteyebilirler? Neşeleri kaçmamış görünenlerse sanki bara gelmişler ve müzik uzakta, bir köşedeki ekrandaymış gibi performans boyunca konuşuyor, gülüyor ve bira içiyorlar. Tamam, Boss[*9] sahiden epey uzakta – stadyum konserindeyiz– ama ileride, sahneye yakın duran ve epey boş alana sahip insanların da pek azı dans ediyor. Seyircilerin kendilerinden geçtiği, konser salonlarını altüst ettiği ve sokaklara taştığı *Rock and Roll*'un ilk dönemleriyle zıtlık inanılır gibi değil. Gecenin özetini birkaç sıra ilerimdeki, hepsinin saçları sapsarı boyalı, moda kıyafetli, cep telefonlarıyla birbirlerinin resimlerini çekmek uğruna sahneye hiç aldırmayan aile sunuyor.

Neden birçok yorumcunun günümüz kültürünün matlaştırıcı eğiliminden bahsettiğini anlamak gayet kolay. Sürekli eğlenceye maruz bırakılmak birçok insanı, aşkınlık ne, sürekli ilgiyi korumaktan dahi aciz bırakıyor.

Yüksek kültürde bir de, her şeyi aynı ölçüde anlamlı, dolayısıyla aynı ölçüde anlamsız kılan göreliliğin nötrleştirici etkilerinden kaynaklanan aynı şiddetteki aldırmazlık var. Bugün yazarları, müzisyenleri veya sanatçıları coşkuyla övmek safça, çocukça ve kesinlikle utanç verici sayılıyor. Sadece hoşlandığını ifade eden bir eleştirmen alenen beceriksiz, münasebetsiz görülüyor. "Cool"un popüler kültürdeki hegemonyası da aynı yıldırıcı etkiyi yapıyor. Dil farklı ama strateji aynı: aldırmazlık, yüksek kalite ve sofistikelik diye yutturuluyor. Heves kabul edilmiyor çünkü heves, aldırmazlığa karşıdır.

Kronik aldırmazlığın yanında bir de, kendinde hak görme çağının kaçınılmaz sonuçlarından kronik genel nankörlük söz konusu. Her şey hak ediliyorsa şükretmeye gerek yoktur. Oysa şükretmek, müteşekkir kalmak, olumlama ve aşkınlığın temelidir.

İyi de, *nedir* bu aşkınlık? Aşkınlık terimi kesin belirlenmemiş ve örtüşen, aralarında inanç, gizemcilik, aşka gelme, neşe, coşku, mütevazı heves ve kendini vermekten bir sürahi dolusu margaritayı içip masanın üstünde dans etmeye kadar daha dünyevi "zest"[*10] ve canlılığın bulunduğu geniş bir inançlar, duygular, tavırlar ve durumlar yelpazesini kapsar.

Söz konusu duygunun çeşitli biçimlerinin ortak etmeni benlikten kaçıştır ve bu kaçış, insanın kendisini Tanrı'da yitirmesine yönelik ruhani bir arzudan, hafta sonları kafa dinlemeyi kapsayan çok daha maddi arzulara kadar çeşitlenebilir. Paradoks, benliğe yönelik en yoğun deneyimin benliğin yitirilişi olmasındadır. Aşkınlık hallerinin kısa sürmesinin nedeni budur. "Kafadan kopmak" eğlencelidir ama pratik değildir ve kafanın dışında kalış uzadıkça geri dönüş zorlaşır. Yani deneyim ne kadar şiddetliyse süresi o denli kısadır. Düşük seviyede kendini kaptırma saatler sürebilir ama coşkusu maalesef kısadır (tantrik seks ustaları buna katılmayabilir gerçi).

Aşkınlık önemlidir çünkü bilincin yükünden ara sıra kaçmak gereklidir. En eski kültürlerde bile bu kaçış aranmıştır. "İlkel" toplumlarda yüz boyamalı ve ritim eşliğinde topluca danslı birçok ayin

vardır.[212] Karmaşık çember veya hizalı danslar özellikle sık rastlananlardır ve dünürlerimin el ele tutuşmalı, Latin danslı "büyük gecelerine" katıldığımda en az on bin yıllık geçmişe sahip bir ayinde yer aldığımı bilmek pek hoşuma gider. "İlkel" dansları gözlemleyen Batılılar sıklıkla grup seks için ortam yaratmayı amaçlıyor sandıkları kopuş ve çılgınca coşkudan ürkmüşlerdir. Oysa bu tür ayinlerin çoğu özenle planlanan, sıkı bir disiplinle uygulanan, iffetli eylemlerdir ve sadece belli günlerde, toplumsal çabanın ödülü olarak yapılırlar. İlkel kültürler öyle kolayına, bedavadan yükseliş olmayacağını anlamışlardı. Coşku öğrenilmeli ve hak edilmeliydi.

Bu ayinsel coşku Avrupa'da ortaçağ karnavallarında yaşamış ama Kalvenizm ve Karşı-Reformculuk tarafından acımasızca bastırılmıştır. Özünde bir grup çalışması olan dans etmek, 19. yüzyılda çiftlere yönelik bir faaliyete indirgenmiş ve 20. yüzyılın sonlarında neredeyse tümüyle yalnız yapılan bir eyleme dönüşmüştür. Artık herkes kendi şamanı olmak, kendi şaman dansını icat etmek durumundadır.

Modern dünyada teist din, aşkınlığın kabul edilebilir biçimine dönüşmüştür ve bu biçimin sönükleşmesinin ardından devreye uluslararası sosyalizmin laik dini girmiştir. Dünyanın üstündeki cennete ve gelecekte bekleyen ütopyaya inanmak gittikçe zorlaşmıştır.

Bir seçenekse, aşkın idealini yukarıda veya gelecekte değil, dünyanın kendisinde aramak, yani panteizmdir.[*11] Panteizm, dindarların gazabından kaçınmak için sıklıkla tektanrıcılığın bir çeşidi rolünü oynamıştır ama özünde pagandır. Örneğin, ikinci binyılın başlarında İran'da ortaya çıkan ve bugün hâlâ varlığını sürdüren İslam biçimi Tasavvuf, panteizmini Tanrı'nın dünyayı sayesinde tanınmak için yarattığı, peygamberine, "Ben Gizli Bir Hazine'ydim ve bilinmeyi arzuladım; o yüzden tanınacağım Yaratığı yarattım"[213] dediği iddiasıyla meşru kılmıştır. Tanınma arzusu belki de öyle modern bir arzu değildir; Tanrı belki de dünyayı meşhurların meşhuru olarak tapılmak için yaratmıştır. Mutasavvıflar için dünyadaki her şey bir tezahürdür ve dünya sadece büyülü değil, ilahidir. Şair Mevlana'ya, dönen dervişli Mevlevi dansını ve eşit coşkudaki şiirlerini yaratma esinini sağlayan bu inançtır.

> Bir ışık tohumu var içte.
> Sula kendinle, ölür yoksa.
> Kapıldım kıvrımlı enerjisine! Saçlarına!
> Kim ki sakin ve aklı başındadır,
> Odur deli.[214]

Spinoza da panteistti ve "Tanrı veya Doğa dediğimiz şu sonsuz ve bengi varlık"tan bahsetmişti.[215] Gerçi "Tanrı"yı cümleye muhtemelen milleti yatıştırmak isteyenler eklemiştir. Wordsworth'ten Rilke'ye pek çok şair laik panteizmin çeşitlerini kucaklamıştır ki laik panteizm en coşkun onaylamadır çünkü kendinden, benlikten kaçış, her şeyle gizemli bir birlikteliğe girişmektir.

En yoğun ve kalıcı mutluluk biçimleri panteizmden türer görünüyorlar. Mevlana, Spinoza, Wordsworth, Rilke ve elbette 1960'ların şarkıcısı Ray Stevens'ı ("Yıldızlı bir yaz gecesi ya da karla kaplı bir kış günü gibi, her şey kendince güzel") peygamberleri ilan edip bir Yakın-Dönem Panteistleri Kilisesi kursam keşke. Böyle bir dinin tutarlı, ciddi zorluk avantajı olurdu. Hiç kimse sinema fuayesinde veya bekleme salonlarında ilahi varlığı kolayına hissedemez ve bir alışveriş merkezinde Sevgili'nin her yerdeliğine ancak bizzat Mevlana inanabilir. Bu saydığım yerler daha ziyade insanın cennetten kovulmuş bir yaratık ve dünyanın ebedi karanlık âlemi olduğunu söyleyen

Maniheist inancı teşvik ederler.

Tabii çağımız aşkınlığa giden kolay ve hızlı yolu, yani uyuşturucuları yeğliyor. Sinirbilime göre insana kendisini iyi hissettiren uyuşturucuların –marihuana, kokain, eroin, ekstasi– sorunu, doğal yükselişi birebir yaratmamaları, benzer etkileri, başka diğer etkileri bastırmak veya uzatmak suretiyle üretmeleri ve bu uzatma ve bastırmaların beyinde kalıcı hasara yol açmalarıdır.[216]Yani kısa-vadedeki ufak kazanç, uzun vadede büyük kayıplar doğurmaktadır ki bu da, cennete kolay, bedava yol bulunmadığı gerçeğinin psikolojik delilidir. Oysa kazanılmış, doğal yükselmeler kalıcı fayda getiren yeni bağlantılar, çağrışımlar yaratırlar.

Aşkınlığın pek tutulan bir diğer biçimi âşık olmanın da çaba gerektirmeden yükseliş sağladığına inanılır ama bunun da uzun vadede sorunları vardır (ayrıntılar için *bkz*. 12. Bölüm).

Bir inançsız olarak benim için yükseklerin en yükseği, cinsel coşkudan daha müthişi (yakındır gerçi) vecit ya da aşka gelmek. Neyse ki bu iki doruk sadece birbirlerine bağlı değil. Her ikisini de aynı anda yaşamak mümkün ve böyle bir lütfe mazhar olanlar sadece Büyük Varoluş Zinciri'ne katılmakla kalmaz, ebediyet ve cennette Tanrı ile bir olurlar.

Ama vecit uçucu ve enderdir ve aralarında sanatsal ilham, tezahür (Joyce ve Proust'un betimlediği gibi, mistik anlamda ama dünyevi belirlilikte), içgörü, sorun çözümleme ve sezginin bulunduğu bir grup coşkun deneyimden biridir. Bu deneyimler iradeyle, bilerek yaşanamazlar; aniden gelirler, açıklamasız ama mutlak netlik sağlarlar ve yoğun haz vermekle birlikte kısa sürerler. Görünüşte tümüyle gelişigüzel ve sebepsizdirler ama kazanılmamış görünen bu hediye genellikle ısrarlı yoğun çaba ve sabrın ödülüdür. Bu yoğun çaba, sanatsal ilham konusunda, öğrenmek ve sanatı uygulamak disiplini demektir. İlham, içgörü ve sorun-çözmede yoğun çaba, uzun ama bilinçsiz düşünmedir. Sezgi konusundaysa deneyimin gözlemi ve analizidir. Tezahürde yoğun çaba, maddi dünyaya yönelik şiddetli dikkatlilik demektir. Peki, zihni, açığa çıkışın coşkusunu açığa çıkış olmadan sağlayan bu deneyime, vecde hazırlayan nedir? Benim hipotezim, beynin vecdi, çabalara ödül, iki-alana-bir-bedava türü bir ödül olarak sunduğu yönünde. Yani beynin Evraka ürünü olmadan Evraka duygusunu geçmişteki yoğunlaşmalara karşılık sunduğu fikrindeyim. Yani bir bakıma vecit, kazanılmak, hak edilmek durumundadır.

Tabii, kendinde hak görme çağı, deneyimin daha uzun kalıcılığa sahip sürümünü bedavaya isteyecektir. Amerikalı bir sinirbilimci, Jill Bolte Taylor böyle bir kalıcı deneyimi sahiden yaşadı. Yalnız deneyim pek öyle bedavaya gelmedi.[217] Doktor Taylor bir sabah müthiş bir mutlulukla uyanmıştı. İşin iyi tarafıydı bu. Kötü tarafıysa mutluluğun yanında kısmi felç geçiriyor ve konuşamıyor olmasıydı. Beyninin sol yarıküresine felç inmiş, sağ yarıküreyse hiçbir hasar görmemişti. Daha çok sıralı çalışan sol yarıküre geçmişi analiz etmek ve geleceğe hazırlanmaktan sorumludur ve bilinci oluşturan biteviye beyinsel gevezeliği sürdürür. Yani felç, beynin benlik bölgesini devre dışı bırakıp Taylor'ı benliğinden çıkararak doğal aşkınlık yaratmıştı. Yakın döneme kadar amaçsız ve atıl varsayılan sağ yarıküre daha paraleldir ve şimdiye dair duyusal veriler için tutarlılık ve anlam sağlar. Sağ tarafa mistik deneyimi, tezahürü, ilhamı, içgörüyü ve sezgiyi sağlayan, daha düşük iş yoğunluğu ve yeni çağrışımlar yapma yeteneğinin bu birleşimidir. Ve sağ tarafın da yakın çevreden alınan duyusal verileri işlediği gerçeği, Evraka parlaklığının aynı zamanda dış dünyayı son derece canlı kılabileceği anlamına gelir. Kamufle deneyimlerin ilham ve içgörüye bunca benzemesinin ve deneyim şiddetlendikçe birlikte gelen panteist huşunun güçlenmesinin nedeni budur. Taylor yaşadığı coşkun mutluluğu yoğun bir her şeyle bir oluş hissi diye tarif etmiştir.

Ama Taylor'un sol beyni tedaviye yanıt verirken kaygı, korku, kıskançlık, içerleme ve öfke gibi olumsuz sol beyin duygularının devrelerini yeniden harekete geçirdi. Psikologların keşfettiği üzere, bu duygular olumlu duygulardan daha güçlüdür. Ama Taylor yeni bulduğu bir oluş duygusundan ve iyilik halinden vazgeçmeye hazır değildi; sol beynin hain etkilerini bastırmaya çalıştı ve felç ile sinirbilim vasıtasıyla Stoacıların asırlar önce eriştiği sonuca vardı: "Dışımdaki hiçbir şey içsel yürek ve zihin huzurumu elimden alacak güce sahip değil (...) Olan bitenin tüm kontrolü bende olmayabilir ama yaşadıklarımı, deneyimlerimi nasıl algılayacağımın seçimi tamamen benim elimde."[218] Doktor Taylor'ın tekniği sürüngen beynin bu dürtüsel tepkilerine doğal doksan saniyelik yaşam sürelerini tanımak, ardından bu duyguları belirlemek ve zihnini ele geçirmelerini engellemek üzere kopuş ve analizden faydalanmaktır. Doktor Taylor, bu tekniği öğretmeye çalıştığında öğrencilerin, tekniğin çok fazla zihinsel çaba gerektirmesinden yakındıklarını söylüyor ki bu da, zorluğun reddedilişinin bir diğer örneğidir.

Taylor'ın yaşadığı şanssızlığa verdiği tepki aynı zamanda başa geleni avantaja çevirmeye yönelik klasik Stoacı stratejidir. Doktor Taylor, bu tür bir deneyim geçirip ballandırarak anlatan muhtemelen tek insandır. Peki, sol beyne felç inmeden sağ beyin nasıl özgür bırakılabilir?

Olası yanıtlardan biri, meditasyondur (derin düşünme). Deneyimli meditasyonculardan alınmış pek çok beyin taraması incelenmiştir[219] ve araştırmacılar her seferinde benzer sonuçlara varmışlardır: Meditasyon, odaklanmadan ve dikkati korumadan sorumlu baş kontrolörde, yani prefrontal kortekste faaliyeti artırmakta ve sol beyindeki faaliyeti azaltmaktadır. Ancak, meditasyon yapanların yakın çevrelerine yönelik yüksek farkında oluşa eriştiklerini sıkça söylemelerine rağmen, araştırma sonuçlarında sağ beyinde herhangi bir faaliyet artışından söz edilmemiştir. Bu durum, meditasyon yapanların tek bir şeye –bir mantraya, bir imgeye veya soluk alıp vermeye– yoğun bir biçimde odaklanmalarından ve sol taraftaki endişeli benliği bastırıp sağda serbest kalan düşçüyü kullanmayı başaramamalarından kaynaklanıyor olabilir. Öyleyse düşünceye dalıp gitmek belki de, meditasyonun üzerine sadece gevezeliğin sesini kesmek değil, düşçüyü teşvik etmenin eklenmesidir. Uygun bir ayin ve jargon çıkarabilseydim Aşkın Dalıp Gitme guruluğuna soyunup paraya para demezdim.

Eğer aşkınlık şimdi-ve-şu anda birliğiyle birlikte geliyorsa, tersi de doğru olmalıdır ve yakın çevreye yoğun dikkat göstermek uçuşa geçişi kolaylaştırabilir; diğer bir olası yanıt budur. Joyce ve Proust gibi yazarlar bu türde dikkati savunmuş ve teşvik etmiştir.

Faal yaradılışlılar veya mistik ve estetik hiçbir şeye güvenmeyenler için kendini verişte daha düşük seviyede bir aşkınlık mevcut.

Amerikalı psikolog Mihaly Csikszentmihalyi, "Akış" terimini, yüksek seviyede beceri gerektiren zorlu faaliyetlere yoğun ve uzun soluklu yoğunlaşmasıyla erişilen tatmin ediciliği güçlü bir zihin durumunu tanımlamakta kullanıyor.[220] Bahis konusu deneyim, aralarında müsabaka sporları, dağcılık, profesyonel çalışmalar, bir müzik aleti çalmak, sanatsal yaratıcılık, dans, dövüş sanatları ve seksin de bulunduğu bir dizi, görünüşte birbirileriyle ilgisiz faaliyette görülür. Çok bilinen bir olaydır ve gerçekte sadece yan ürün olarak mutluluğun özel bir vakasıdır.

Diğer aşkınlık yöntemlerindeki gibi, bu tatmin de kazanılmak zorundadır. Beceri önce yavaş ve zahmetle öğrenilmelidir. Anında hoşnutluk yoktur. Hatta hiç olmayabilir. Öğrenen kişide gerekli uygunluk veya disiplin bulunmayabilir. Ama beceri otomatikleştiğinde bir mucize, benliği, zamanı ve uzamı kapatıveren son derece güçlü bir içine gömülüş, bir emilim gerçekleşebilir. Saatler hatta

günler farkına bile varılmadan geçebilir. Benlik çözünür ve yiter ve tuhaf bir şey olur; faaliyet sadece zahmetsiz değil, özerk görünmeye başlar: Devreye girilir, kontrol ele alınır, insan kendi kendine işlemeye başlar. Böylece müzik aleti kendi kendisini çalmaya, kılıç kendi kendine şakırdamaya, şiir kendi kendini yazmaya, dansçı danstan çok müziğin bedenine girişine ve ele geçirmesine izin vermeye, âşıklar sevişmekten çok yerçekimine teslim olmaya başlar.

Bu konuda paradoks çok. Zahmetsizlik hissinin üretilmesi için yoğun çaba, bilinçsizliğe gidiş için yoğun bilinçlilik, tümden kontrol yokluğu için tümden kontrol gerekiyor. Ve sadece benliğine tam hâkim olanlar benliklerini tamamen teslim edebiliyorlar. Kısacası benlik algısı ne denli güçlüyse, benliğin hegemonyasından kurtuluşun vecdi o denli büyük olacaktır.

Akış deneyimi, tıpkı meditasyondaki gibi, ısrarcı, yoğunlaşmış dikkatin bir sonucudur ve "dikkat" hem Csikszentmihalyi'de hem de Zen Budizm'inde anahtar sözcüktür. Akış kavramı da Zen'e tanıdıktır. D.T. Suzuki, kılıç ustası Takuan'ın çömezlerine nasıl öğüt verdiğini anlatıyor: "Takuan'ın öğüdü, zihni daima bir 'akış' halinde tutmaktı çünkü zihin durursa akış kesilirdi ve bu kesinti zihnin gönencine zarar verirdi. Bir savaşçı içinse bu, ölüm demekti."[221]

Beyinde bağlantıları yaratan veya zenginleştiren, işte bu zorlu faaliyete yönelik sürekli yoğun odaklanmadır. Ve yüksek akışın hazzı öyle güçlüdür ki iktidar, statü, şöhret ve hepsinden önce pasif eğlencenin çekiciliğini azaltır, benzer tatmini başka faaliyetlerden de alma arzusunu körükler. Teorik fizikçilerin bongo çalmaları bu yüzdendir.

Buradaki püf noktası, ödülü dikkat ve zahmetin getirdiğini anlamaktır. Ergen gençler üzerinde araştırma yapan Csikszentmihalyi en az akış faaliyetinde bulunanların, yani çok fazla televizyon izleyip alışveriş merkezlerinde "takılan" gençlerin tüm tatmin ölçümlerinde en düşük seviyelerde kalırken, sıkı ders çalışan veya spor yapanların tüm ölçümlerde üst tatmin seviyelerinde dolaştıklarını keşfetmişti. Hayır, biri hariç tüm seviyelerde: İkinci gruptaki ergenler alışveriş merkezlerine takılanların ve koltuklara yığılıp televizyon izleyenlerin daha fazla eğlendiklerine inanıyorlardı. "Cool" hegemonyasından öyle etkilenmişlerdi ki nasıl şanslı olduklarını fark edemiyorlardı. Genel bir kuralın örneklerinden biridir bu: Gençlik, değerini nadiren bilir.

Csikszentmihalyi'nin bir diğer araştırmasından hobilere yönelik malzemeler ne kadar pahalı, ne kadar hacimli ve ne kadar karmaşık olurlarsa ilgili hobinin o denli az zevk verdiğini öğrenmekse ayrı bir hoşluk. Belki sahiden adil bir Tanrı vardır. Bedenin kendi kendisinin donanımı ve aleti olduğu dans ve yürüyüş, her türlü hobiden daha tatmin edicidir. Düzenli ritimde coşkulu dans ve yürüyüş, bedenin düzyazısı ve şiiridir.

Akış faaliyetlerinin en mütevazısı yürümek, aynı zamanda aşka gelmeye hazırlığı yaratmada verimli bir yoldur. İki ayak üzerinde yürümenin insan zekâsına diğer canlılar arasındaki üstünlüğünü kazandırdığını öne süren bir teori var. İnsan-hayvan arka ayakları üstüne doğrulduğunda el hareketleri yapma serbestisi kazanmış, el hareketleri evrimleşerek işaret diline ve sonunda konuşmaya dönüşmüş, zengin sözel dilse beyin ebadının muazzam büyümesini sağlamıştır. Dört uzvu itenek olarak kullanmanın beyni ateşlediği kesindir.

Aşka gelmenin filozofu Nietzsche bir yürüme delisiydi. Can düşmanı İsa da... İsa'yı durağan gösterenler sadece dinsel tasvirlerdir. Leonardo da Vinci, Son Yemek'te İsa'yı otururken resmetmiştir ama iyi bir öğretmen asla oturmaz. İsa bir cümlesinde teskin edici, bir sonrakinde esin verici sözler sarf ederek, bağırıp çağırarak dolanıyor olmalıydı. Tepe'deki Vaaz'ını resmeden çoğu eserde de İsa

geleneksel durağan ve kolları açık teslim olmuş pozunda gösterilir. Oysa Pasolini'nin filmi *The Gospel According to St. Matthew*'da [Aziz Matta'ya Göre İncil] (1964) İsa tepede, peşinde zihnen ve manen yetişmekte zorlanan havarileriyle, taptaze fikirlerini savurup hızlı adımlarla hareket eder. Tepe'deki Vaaz değil, Dörtnala Vaaz'dır verdiği...

Nietzsche sıklıkla günde altı ila sekiz saatlik yürüyüşler yapardı ve en müthiş içgörülerinden bazılarına bu yürüyüşlerde erişmişti. Ayrıca dansa da saplantısı vardı: "Sadece dans etmesini bilen bir Tanrı'ya inanabilirim."[222] Hareketli dansları becerememesinden de pişmanlık duyuyordu: "En yüce mesellerin nasıl sadece dansla anlatılabileceğini biliyorum ve en büyük meselim bacaklarımda, anlatılamadan kaldı."[223] Nietzsche kendisini, en eski ayinlerin baş tanrısal varlığı, Baküs, Pan, Faunus, Osiris ve Şiva gibi farklı adlarla tapınılmış, coşkunun boynuzlu Tanrı'sı ve dansın Özgün Efendisi Dionysos'un son müridi diye tarif ederdi. Dionysos (İrlanda'da Şeytan adıyla bilinir) 1960'larda memleketimde bile ortaya çıktı. Tabii bir dans salonunda: Son derece yakışıklı, baştan aşağı siyah giyinmiş, inanılmaz bir coşku ve çekicilikle hareket eden bir yabancı, sıradan bir Cumartesi gecesi, *Mekke* adlı bu dans salonunu birbirine katmış. Salondaki bütün kadınlar onla dans etmek için yanıp tutuşmuş ama yabancı elbette en güzelini seçmiş. Kız gece boyunca müthiş bir coşkuyla dans etmiş ve yabancının birlikte çıkma teklifini derhal kabul etmiş. Ama tam çıkarlarken kız yere bakmış ve bir anlığına adamın *toynaklarını* görmüş. Yabancının kim olduğu artık su götürmezmiş. Gerçi bu öyküyü dinlediğimde kendisini Cary Grant gibi gösterebilen, Johnny Cash gibi giyinen ve Elvis gibi dans edebilen birisinin bir çift toynağı nasıl gizleyemediğini düşünmüştüm... Eski çağlarda kadınlar Tanrı'nın peşinden koruluklara memnuniyetle giderdi ama 60'ların İrlandasında evde kalmayı seçiyorlardı. *Mekke* ise kapanmak zorunda kaldı.

Nietzsche kendisini, her seviye yoğunlukta –zest, sarhoşluk, neşe ve coşku– aşkınlığa diğer bütün düşünürlerden daha fazla adamıştı ve bu tavrı hem gücü hem zayıflığıydı. Nietzsche yaşamın büyük uçurucusu, Cin-Tonik'in toniğiydi (Schopenhauer ise limon dilimi). Nietzsche köpürür, dans eder, zıplar, sıçrar ama köpürmesi bitince geriye hiçbir şey kalmaz. Alınıp kullanılacak şeyi azdır. Nietzsche'nin ana işlevi farmakolojik olmayan bir ruh hali zenginleştiricisi, üzerinde çalışmaktan çok burna çekilecek türden bir düşünür olmak olduğu söylenebilir. Kitapları yasadışı uyarıcılar gibi kullanırdı Nietzsche. Hedef öğrenmek değil, yükselmek ve yüksekte kalmaktır. Yani başlığını kendisinin değil, ölümünden sonra editörlerin koyduğu kitabı *Güç İstenci* aslında kişisel bir esriklik biçimiydi: "Mutluluğun ilk etkisi *güç hissidir*."[224] Anahtar söyleme, güç hissine dikkat edin lütfen. Nietzsche'nin eserlerinde şu ana dek bu deyişe dokuz defa rastladım ama *hiç güç kullanımı* veya *güç kullanarak yönetmeden* bahsettiğini görmedim. Nietzsche, dünyevi üstünlük, egemenlik arayanlardan nefret ediyordu: "Hepsi taht peşindedir: Deliliktir bu. Bir tahta oturmak mutluluk sanki!"[225] Başkalarının üzerinde güç kazanmaya uğraşanlardan tiksinir ve *kendi üzerlerinde güç kazanmaya* çabalayan aziz ve münzevilere hayranlık duyardı. Nietzsche'nin aradığı saf aşkınlıktı.

Hatasıysa geçici bir durumu kalıcı kılmaya çabalamasıydı. Yoğun mutluluk *yüzünden* değilse, yoğun mutluluğun *içinde* aklını kaçırdı. Belki öldü diye kenara atılmasına kızan Tanrı, bu sözde *üst-insana* esas kimin daha canlı espri anlayışına sahip olduğunu göstermeye karar vermiş ve tüm hayatını merhameti aşağılayarak geçirmiş Nietzsche'nin sokakta arabacı tarafından kırbaçlanmış, ölen bir ata gözyaşları içinde sarılmasını sağlamıştır.

Hatırlanacak bir diğer husussa Nietzsche'nin sıklıkla *numara çektiği*, sırf şok edebilmek uğruna türlü kabalıklar, rezillikler yaptığıdır. Marquis de Sade'dan William Burroughs'a kadar şok etmenin

standart yöntemi, gaddarlığı methetmek olagelmiştir. Oysa gerçekten gaddar olan bir kimse böylesi açık bir itirafta bulunmaz. İnsan, olduğu şeyin rolünü yapmak durumunda değildir. Nietzsche'nin ilham vermekle suçlandığı Naziler hiçbir zaman gaddarlıklarıyla övünmemiş hatta insanlığa iyilik ettiklerini iddia etmişlerdir. Ama numara çekmenin tehlikesi, safdiller tarafından ciddiye alınmak, gerçekten öyle davranıyor veya söylüyor sanılmaktır. Nietzsche de bu yanlış anlaşılmayı öngörmüştü: "İyilik coşkusu, kötülük diye görülebilir."[226]

Nietzsche, çömezlerini koanlarla, paradoks kombinasyonlarıyla, mantıksızlıkla şaşırtarak ve şok ederek (mesela "Buda'yla karşılaşırsanız öldürün") dikkate yönelten, dürten Zen üstatları gibidir. Bu dürtüşler bazen, Toku-san'ın, öğrencilerimi anında ayıltmak için kullanmaktan pek hoşlanacağım koanındaki gibi sadece zihinsel değil, bedenseldirler: "Diyecek bir şeyiniz varsa otuz değnek, yoksa gene otuz değnek."[227]

Nietzsche, Zen'in anahtar niteliği "zest"e sahip tek Batılı düşünürdü ve sırf bu özelliği bile okunmasını değerli kılıyor: "Sabah erkenden, gün doğarken, insanın gücünün tüm tazeliği ve şafağıyla bir kitap okumak... Muzır diye buna derim ben!"[228] Sondaki "muzır" öyle beklenmedik kusursuzlukta gelir ki nadir bulunan, harika bir şeyi, içten kahkahayı tetikler.

Aşkınlığın bir diğer düşük seviyeli biçimi "zest", bir halden çok bir tavırdır ve bu nedenle kazanılabilir. Önce kopuş, ardından kopuşun kolaylaştırabileceği paradoksal girişimi, merak, dikkat ve analiz birleşimini gerektirir. "Zest" dünyayı sever ama dünyanın kendi değerlendirmesini reddeder ve bu türde, genelde ciddi ve hikmeti kendinden menkul değerlendirmeleri gülünç bulur. Haliyle "zest" özünde yıkıcıdır. İnsan yaşamının saçmalığında neşeli bir tat ve Tanrı'nın sonsuz komiklik dehasının ironik kabulüdür.

Bir Yaz Gecesi Rüyası'ndaki Puck, zest yüklü karakterlerin mükemmel örneğidir. Gülünç ağız dalaşlarına giren peri efendileriyle aynı ölçüde gülünç didişkenlikteki insanlar arasında Puck sadece basit bir görevli, kullanacak veya kontrol edecek fazla güce sahip olmayan bir memurdur ve sıklıkla memurların başına geldiği üzere, eksik bilgilendirilir ve eksik bilgi yüzünden yaptıkları nedeniyle suçlanır. Ama asla yakınmaz Puck. Hatta tüm bozuk atan ve kırgın çalışanlara örnek teşkil edip insanların saçmalığının ("Amma da budala bu faniler!"[229]) ve genel anlamda saçmalığın ("Ve beni en çok eğlendiren bu saçmalıklar"[230]) tadını çıkararak işinden ve iş saatlerinden zevk alır.

Puck, ortaçağ karnavallarında kurulu düzenle alay edip eleştiren Kötü İdare Lordu adlı karakterin daha ironik ve sofistike halidir. İnce alay ve eleştiriye erken dönem coşku ayinlerinde sık rastlanır. Zest çok eski dönemlerden beri aşkınlığın unsurlarındandır ve daima güce saygısız alaycılık içerir.

Peki, nasıl ulaşılacak bu zeste? Aramak lazım. Zest en sık kısa patlamalardan yana tavır koyan sanat biçimlerinde bulunur. Felsefede ender rastlanmasının nedeni budur (Nietzsche gittikçe daha fazla aforizmalara girmiştir) ve romanlarda da nadirdir (Terry Southern'in *The Magic Christian* adlı kısa romanı, kapitalist çağın kusursuz Kötü İdare Lordu, şakacı milyarder Guy Grand karakteriyle bu ender örneklerdendir).

Zest kendisini en çok şiir ve cazda evinde hisseder ve bu iki sanat türünün de ritim temelli olması tesadüf değildir. Ama anında dolaysızlıkları, iyi şiirlerin ve caz sololarının kolay, herkesin becerebileceği şeylermiş gibi görünmelerine yol açar. O yüzden herkes kalkışır ki şiir ve cazın yüzde doksan dokuzu bunaltıcı zırvadan ibaret kalmasının nedeni budur. Gerçek olayı aramak müthiş zaman

ve enerji alır.

Özellikle iyi caz sololarını bulmak zordur. O yüzden New York'taki efsanevi caz kulübüne esin bulma umudundan çok hac ruhuyla gittim. Safrayla tatlandırılmış antifrizi andıran aşırı pahalı şarap sunulan, rutubetli, karanlık, pespaye kulüp sahiden iç karartıcıydı. Müzisyenler ağır, işlerinde profesyonel, orta yaşlı siyahlardı ve her gece iki defa (hafta sonları üç) icatlar çıkarıp seyirciyi büyülemeleri bekleniyordu. Kim becerebilir bu kadarını? Zamanında bugün çoktan göçük büyük isimlerle çalmış ve bu saatten sonra sırf geçim uğruna çaldığı belli ak saçlı, dağınık bir davulcu eşliğinde takılıyorlardı. Pek kalabalık sayılmayacak beyaz izleyici topluluğu pek hevesli tepkiler vermedi ve müzisyenler zayıf alkışları bezgin baş selamlarıyla karşıladılar. Böyleydi hayat. İdare ediyor, geçinip gidiyordun.

Ama son setin sonlarına doğru saksafonculardan biri birden öne fırladı, bacaklarını iki yana açtı, derin bir nefes aldı ve topukları üstünde yükselerek kudurmuşçasına, yakarcasına, alay edercesine, *gereksizce* üflemeye başladı. Herkesi uyuşukluk ve yeterlik havasından çıkarıveren bir elektrik şokuydu adeta. Alışkanlık ve rutinin uyuşukluğu değildi hayat. Hayat *buydu*: karmaşık, şaşırtıcı, meydan okuyucu ve zest dolu...

İzleyicilerin tepkisi içtendi bu sefer. Ama saksafoncu duymuyordu bile. Bir kenara oturdu ve alkışların en hoşunu, kendi içinden geleni dinledi. Gerçi o dakikaya kadar dağ misali asık suratla işini yapan yaşlı davulcunun bagetiyle uzanıp koluna hafifçe dokunması da hoşuna gitmiştir muhakkak.

4. BÖLÜM – UYGULAMALAR

İşin Saçmalığı

Akşamüzerinin solan ışığı altında bir grup insan gevşek bir çember oluşturuyor. Ciddiler; birbirlerinden birkaç ayak uzak duruyor ve ortadaki liderlerine beklentiyle bakıyorlar. Lider kocaman bir yün yumağı çıkarıyor, ipin ucunu tutuyor ve yumağı çemberdekilerden birine fırlatarak bağırıyor: "Mike, bence fikrin gayet iyiydi!" Mike ipi bir yerinden tutuyor ve yumağı çemberin diğer tarafına, "Jo, bence gayet iyi sunum yaptın" diyerek fırlatıyor. Jo da yumağı yakalıyor, ipin bir kenarını tutuyor ve yumağı, performansına yönelik parlak bir yorum eşliğinde Chris'e fırlatıyor. Böylece gittikçe küçülen yumak, daima övgüler eşliğinde Chris'ten Jill'e, Jill'den Dave'e, Dave'den Sue'ya, Sue'dan Bob'a, Bob'dan Jen'e dolaşıyor ve son kişi yumakta kalanı, dizginler misali sıkı sıkıya tutacak lidere geri fırlatıyor ve lider, ortaya çıkan olumlama ağına gururla bakarak haykırıyor: "Böylesi *harika bir ekibe* sahip olduğum için ne *şanslıyım* ben!"

"İşyerinden uzak işgünü", "ağ" adıyla bilinen bu törenle son buluyor. Her ikisi de iş dininin, dünya dinlerine görece yeni katılmış ama mürit ve köktenci bağnaz sayısı hızla artan dinin yeni ayinleri.

Kopuş hiçbir yerde işyerinde olduğundan daha gerekli değildir. Ama kopuş başka hiçbir yerde işyerindeki kadar da zor değildir. Çünkü ev ve arabanın, kocaman kaşıklar ve kolalı peçetelerle lokantalarda akşam yemeklerinin ve taşrada begonvilli villalarda tatilin parasını iş öder (alternatifiyse bir yan sokakta, alevli bidonun etrafında sosyalleşmek olabilir pekâlâ). İşe verilen muazzam zaman ve enerji yeterli karşılık almaya yönelik umarsız bir zaruret doğurur; haliyle meslektaşlara, işin kendisine ve kişinin işe kendi katkısına dönük bir "gereğinden fazla değer biçme eğilimi" ortaya çıkar. Müthiş bir iş yapan müthiş bir grubun vazgeçilmez üyesi olunduğu yanılsamasını edinmek gayet kolaydır.

İş dininin esasında en büyük zaferi, uyum sağlama baskısını artırırken uydumculuk konusunda neredeyse her türlü farkında oluşu ortadan kaldırmasıdır. Eskiden insanlar geçinmek, yaşamak için çalışırdı. Bugünse çalışmak yaşamak haline geldi. Tıpkı alışveriş, yolculuk ve iletişimdeki gibi, araç amaca dönüştü. Kişinin işi, kimliği ve statüsü hayatı oldu. Krallar, başkanlar, suikastçılar, papazlar, şairler ve fahişeler: Bugün hepsi sadece işlerini yapan kişiler oldukları iddiasında ve iş dini böylece insanın güvenini artırıyor. 20. yüzyılda yapılan, teknolojinin herkese lüks hayat yaşatacağı ve bulacağımız onca boş zamana uyum sağlayamayacağımız öngörüleri bugün ne kadar gülünç geliyor! (Hannah Arendt gelecekte işten yoksun işçiler toplumu olacağından yakınırdı.) Bugün önemli ABD ve İngiliz şirketlerinde haftada 70 saat çalışma ve oldukça kısa tatil uygulaması bunca yaygınken ortaçağda insanların haftanın sadece belli bir bölümünde ve yılın sadece yarısında çalıştıklarını öğrenmek ne şaşırtıcıdır! Erich Fromm'un vurguladığı üzere, "Tarihte özgür insanların enerjilerini tümüyle tek bir amaca, işe verdikleri başka hiçbir dönem yoktur."[231]

Başarılı dinlerin sırrı iyicil paternalizmdir (ataerkillik). Din, özgürlüğün teslim edilmesine karşılık sevecen ilgi ve her türlü gereksinimi tatmin edebilme görüntüsü sunar. Şirketler de kendi dükkânları, *café*leri, barları, spor salonları, kuaförleri, masaj salonları ve tıbbi tesisleriyle kendi içlerinde birer dünyaya dönüşmüştür. İşyeri yeni köy, sadece iş ve statü değil, her türlü elzem hizmeti, zengin, çeşitliliğe sahip sosyal hayatı ve eğlenceyi sunan yeni mahalle veya semttir.

Arkadaş toplumu sosyal paylaşım şebekelerine gereksinim duyar ve işyeri buna olanak sunan, hazır bir sosyal ağdır. Neden başka yerde arkadaşlık aransın? Veya aşk? İşyerinde ilişki tabusu gittikçe

zayıflıyor. İş bulma web sitesi CareerBuilder'a göre işyerinde gönül ilişkilerinin gizli tutulması gerektiğini düşünen çalışan sayısı gittikçe azalıyor: "Tüyünüzü şirketin mürekkebine batırmayın uyarısını duymuşsunuzdur belki ama bugünün çalışanı için bu öğüt demode sayılıyor."

Şu yürek ısıtıcı haber *New York Times*'ta yayınlanmıştı: "Sarah Kay ile Matt Lacks'in işyerinde gönül ilişkisine girdikleri dedikodusunun yayılmasının üzerinden çok geçmeden Bayan Kay İnsan Kaynakları Müdürü'nün bürosuna çağrıldı. Bir zamanlar bu tür çağrılar ilişkinin ölüm fermanına hatta çalışanların işten atılmasına işaret sayılırdı. Ama Bayan Kay (29) neşeyle, müdürün, 'Bir arkadaş edinmenize hepimiz çok sevindik' dediğini anlatıyor."[232]

Kim meslektaşlarını asla seçemeyeceğini ve sokakta karşılaşsa çoğundan kaçacağını hatırlamak ister artık? İş ortamı bir iş kimliği, bir karakter dayatır: uysal, sığ, neşeli, sürü halinde yaşamayı seven ve şakacı... Bu karakter sıklıkla, genelde tek heceli, şirinleştirici yeni isimlerin kullanılışıyla güçlendirilir. Bu yüzden modern işyerleri Jo'larla, Chris'lerle, Jill'lerle, Dave'lerle, Sue'larla, Bob'larla dolup taşmaktadır. Kendi işyerimde "Mike" diye tanındığımı söylememe gerek yok herhalde. Tıpkı keşiş ve rahibelerin yeniden isimlendirilmelerindeki gibi, bu yeni işyeri isimleri eski benliğin reddedilişi ve yeni cemaatin değer ve uygulamalarına adanışını işaret etmektedir. Benedict Birader misali, Meslektaş Mike adıyla yeniden doğdum mesela. Ama bu yeniden doğuş, dinsel yeniden doğuşların aksine hiçbir zaman resmen hükme bağlanmıyor. Herhangi bir örgütlü zorlama kampanyası da söz konusu değil. Hiç kimse kalkıp "Bundan böyle sadece Mike adıyla bilineceksin" demedi bana. Hatta bu dayatmanın farkında olan bile yoktu. Açık bir buyruk veya kaynak bulunmadığında karşı durulması neredeyse imkânsız bu olay, "anonim otorite"nin kusursuz bir örneğidir. Bu yüzden birkaç ay "Mike" diye çağrılmaya direndikten sonra pes ettim. Yeni adın faydaları da vardı. İki faklı kişi olduğumun sürekli farkında olmamı sağladı.

Nicholson Baker'ın romanı *The Mezzanine*, çağdaş işyeri komplekslerinin, umarsızca dostane davranmaya gayretli insanlarla dolu uçsuz bucaksız, tüzel anonimlikte alanın eşsiz atmosferini yakalıyor:

"Ofislerde her daim henüz-tanıştırılmamış, henüz-havadan-sudan-şaka-yapılmamış kategorisine giren kalıntı insanlar bulunurdu. Bu kalıntıların miktarı gittikçe azalıyordu ve Bob en sona kalanlardandı. Yüzü öyle aşinaydı ki devam eden yabancı konumu utanç vermeye başlamıştı ve işte tam o sırada, tam ortalarında bir yerde kesişmeye mahkûm, kırmızı mermerden mezarımsı lobiden altı metre yukarıda, havada göz teması sağlayacağımız ve baş selamları eşliğinde mırıldanacağımız veya donuk bakışlarımızı boşluğa çevireceğimiz, onun aşağı, benim yukarı asansör yolculuklarımızda, Bob ile gittikçe birbirimize yakınlaşacağımız gerçeği içimi çaresiz bir hoşnutsuzlukla doldurdu."[233]

Uyum göstermeye, uymaya yönelik bir diğer baskı, yakın dönemde gelişen sürekli görünürlüktür. İnsanlar gittikçe daha fazla açık-planlı veya cam duvarlı ofislerde çalışıyor, böylece tuvalet dışında yalnız kalabilmek imkânsızlaşıyor. Tuvaletlerde bile ayırıcı bölmeler üst ve alttan açılarak yalnızlık asgariye indiriliyor. Nicholson Baker günümüzün kurumsal dünyasında mahremiyetin artık sadece asansörlerde yaşanabileceğine işaret ediyor ve romanındaki karakterleri bu nadir lüksten sonuna dek faydalanıyor:

"Bazı asansörler tıka basa doluydu; diğerlerindeyse tek bir kişinin, eşsiz, gerçek bir yalnızlık anının tadını çıkardığını düşündüm. Bu yalnızlık, şirket tuvaletindeki kabinlerde elde edilebilenden çok daha gerçekti çünkü yüksek sesle kendi kendinize konuşabilir, şarkı söyleyebilir ve duyulmazdınız. L

bir keresinde asansörlerde yalnız kaldığında eteğini ta yukarıya dek kaldırdığını söylemişti. Kurulan pilli oyuncak rolüne bürünerek gidip duvarlarına tosladığım, yüzümdeki lateks maskeyi söküyormuş gibi yapıp acıyla haykırdığım, hayali bir adama parmağımı doğrultup, "*Ağzını topla* yoksa gırtlağını sökerim" dediğim bir sürü solo asansör yolculuğum vardı."[234]

Tenha ofis fikrinin modasının geçtiği kesindir. Artık yapayalnız, gözlerden uzak kalınacak, gizli benliği koruyup besleyecek, derin düşüncelere dalınacak hiçbir yer yok. Hatta düşüncelere dalıp gitmek öyle yabancılaştı ki bugün surattaki düşünceli ifadeler keyif değil mutsuzluk olarak algılanıyor. Bu tür kopuşlar öyle sıra dışı ve endişe verici oldular ki insanlar sadece kedere ve mutsuzluğa bağlıyorlar.

Bu sürekli ortada olma durumuysa sonunda mahremiyet aramayı çatlak işi, demode, eski kafalı hatta yalnız kalmayı sadece bir web sitesinden çocuk pornosuna bakıp mastürbasyon yapmak için gerekliymiş gibi sapıkça gösteriyor. Hele elde kitapla birkaç dakika geçirmek... Gerçi Joshua Ferris, Chicago'daki bir reklam ajansını anlattığı romanı *Ve İşimiz Bitti*'de[235] basit ama dâhiyane bir çözüm sunuyor: Okumaya hevesli bir çalışan işe meslektaşlarından önce geliyor, kitabının tümünün fotokopisini çekiyor ve gün boyu, işle ilgili belgeleri okuyormuş pozunda kitabını okuyor...

Ama ortada olmaktan kaçınmak gittikçe zorlaşıyor. Cam ofis duvarlarını dosya dolapları, afişler, takvimler veya notlarla bloke etme girişimleri fanatik güvenlik kadrosu üyelerince (işyerlerinin genelde en aşırı Ferisileri) derhal fark edilip yasaklanıyor. Güvenlik görevinin alçak ve yasaklayıcı doğası dar kafalı ve kötü ruhlulara çekici geliyor herhalde.

Bir keresinde her yanı inşaat iskeleleriyle kaplanmış bir binadan çıkışımda bir güvenlik görevlisiyle harika bir karşılaşma yaşamıştım.

Adam doğrudan karşıma dikilmişti. "Bu taraftan çıkmamalıydınız. İnşaat malzemelerinin yarattığı tehlike söz konusu."

"Eh" demiştim, "çıktım ve yaşıyorum işte."

"Hayır, hayır" demişti adam. "Geri dönmeniz ve *belirtilmiş çıkışı* kullanmanız gerekiyor. İşaret levhası var içeride." Ardından azıcık üzerime doğru gelmişti.

Bunak sırıtışımla, "Doğru mu anladım, bir bakalım" diye yanıt vermiştim. "Kafama düşebilecek malzemelerden beni korumak için *kafama düşebilecek malzemelerin altından geçerek içeri geri dönmemi* istiyorsun, öyle mi? Yanlış mı anladım?" Ardından daha da kaçıkça sırıtmıştım.

Adam uzun süre duraklamış, ardından, "Adınızı ve kadro numaranızı verin" demişti.

Uyum gösterme baskısıysa takım-geliştirme molaları ve işyerinden uzak işgünleriyle sürdürülmektedir. Meslektaşları hafta boyunca görmek yetmezmiş gibi, mesela terk edilmiş bir maden ocağının hafta sonu hep birlikte keşfedilmesi türü faaliyetlerle meslektaşlar arası bağların güçlendirilmesi gerekmektedir. En azından işyerinden uzakta bir gün geçirilecektir: genellikle pahalı bir yer kiralanır ve bu yer, gene genellikle ulaşılması işyerinden daha güç bir yer olacağından herkes haritalar, kılavuzlar edinir, yeni ve daha masraflı yolculuk ayarlamaları yapılır. Sonundaysa işyerindekinin aynısı bir konferans salonunda, aynı tabloların, aynı yansıtım ekranının karşısında, aynı hiyerarşik oturma düzeninde ve elbette sırf konuşma hayrına konuşan aynı kişilerin yürütmeyi yönetmesiyle karşı karşıya kalınır. İş dininde her toplantıda konuşmakta ısrar edenler, kiliselerde her

daim ön sıralarda oturan dindarların muadilidir. İşyerleri, çağdaş Ferisilerin yaşam ortamıdır artık.

İşyerinden uzak iş günlerinde sabırsızlıkla beklenecek tek şey bedava yemeklerdir ki bu anlar bile bunaltıcı ölçüde aşina anlardır: Standart kurum işi soğuk büfe, aynı tatsız çeyrek sandviçler, egzotik etki amaçlı Asya işi atıştırmalıklar ve ananaslı, kavun dilimli, hiç kimsenin uzanıp almaya cesaret edemediği iki adet çilekli aynı meyve tabakları... Üstüne bir de yöneticinin teki en öne oturur ve pek imalı göz devirme eşliğinde, hararetle haykırır: "*İşyerinden* uzak olmak ne *şahane*!" Çünkü uygulamanın gerçek amacı gelenlerden hiçbirisinin işyerine bağlı olmadığı ve işte, neşeli uyum işyeri dışında da sürdüğüne göre *otantik olmasının gerektiği* etkisini yaratmaktır.

Derken, uzun, tembel öğleden sonra uzadıkça uzar, siz sıkıntıdan nihayet çileklerden birine el atarken ekip ufak gruplara bölünür ve Güçlü Noktaları, Zayıflıkları, Fırsatları ve Tehditleri belirlemeye yönelik SWOT analizi oturumlarına geçilir. Her grup listeler çıkarır ve genel oturuma sunar.

Sunum sürerken hevesli bir yeni eleman bana doğru eğilip ciddi bir ilgiyle soruyor: "Bu raporlarla sonra ne yapıyorlar?"

Minik kanepeler tükenmiş, itin teki diğer çileği çaktırmadan götürmüş, kalan kahve ılıdıktan sonra bir daha ısıtılmış ve bizi daha "ağ" töreni bekliyor... O yüzden biraz açık yanıtlıyorum galiba: "Siktir et."

Genç afallayarak geri çekiliyor.

Hesapta alaycı olması gereken anlar bunlar. Ama işte ve iş konusunda şaşırtıcı ölçüde az alaycılık söz konusu. Ferris'in romanındaki anlatıcı onaylamazcasına şöyle diyordu: "Alaycılara fazla sabrımız yoktu."[236] Haliyle gereksiz toplantılara veya idareye ya da birbirine yün yumağı fırlatmanın beyhudeliğine yönelik en ılımlı kuşkuculuklar dahi kafadan öfke uyandırıcı alaycılık damgası yiyecektir. Aynı şekilde, karton duvarlı bir ofis kabininde oturup günlük yanıtlanmamış e-posta sayısını beş yüzün altında tutmaya onca zaman harcanacağı fikrine dair alenen umutsuzluk da fazla değil. Tabii aşırı çalışmaya, destek hizmetlerinin zayıflığına, yanlış yönetime falan dair sızlanmalar her zaman mevcut ama bu sızlanmalar da sıklıkla ardında hiçbir gerçek mutsuzluk hissi yatmıyormuşçasına ayinselleştirilmiş, rahat bir duyguyla sarmalanıyorlar. Yakınma, sızlanma bile mutlu evcimenliğin bir biçimi artık.

Bilinçsiz uyum göstermeler nadiren kavranabilmektedir. Mesela ben evde Fransız malı kahve çekirdeği öğütüp şöyle sert bir *espresso* yapmak için İtalyan kahve makinesi kullanır ve üstüne uygun dozda, yoğun krema eklerken işyerimde hazır kahve içiyordum. Hazır kahve işyerinde gayet hoş geliyordu ve bir keresinde evde kahve çekirdeğim kalmayınca yapayım dedim. Kesinlikle iğrenç, kahve sevenler için içilemeyecek, lanet bir şeyle karşılaştım. Ama ertesi gün işyerimde, masamın başına geçtiğimde bir kez daha içilebilir geldi hazır kahve. Yani işyerimde tat alma cisimciklerim bile karmaşık yapı ve derinlikten feragat ediyorlardı.

Sorun işin sadece karşılığında para aldığımız eylemi değil, basitleştirilmiş bir kimliğin korunuşunu, sürekli bir performans vermeyi, biteviye *rol yapmayı* da kapsaması. Dışarıda, mesela öğlen yemeğinde karşılaştığımız meslektaşlarımızın gözümüze sıklıkla pespaye, küçük ve kaçamak yapar görünmesi bu yüzdendir. Alanlarının, devrenin dışındadırlar ve bu yüzden yapay canlılıkları ortadan kalkmış geriye sadece kılıfları kalmıştır. Beteri farkında bile olmadan rol yapmamız hatta bu rolün

doğal davranış olduğuna inanmamız ve her türlü olumsuz duyguyu tasfiye etmemizdir. İyi kazançlı ve görünürde tatmin edici işlere sahip onca çalışan profesyonelin birdenbire ve belli bir sebep olmaksızın bunalıma düşmelerinin açıklaması bu olabilir. Buradaki sorun grup teslimiyetindeki kimlik kaybıdır; maske yüze yapışmaktadır. Ferris'in romanındaki reklam ajansı çalışanları birbirlerine bayılıyorlardı ("Çoğumuz hemen herkesten hoşlanırdı"); hepsi akıllı, yaratıcı, cin fikirli, capcanlıydı. Ve hepsi anti-depresan kullanıyordu ("Depresyonla mücadele ettik... Oturarak duş alıyor, hafta sonları yataklarımızdan çıkacak mecali bulamıyorduk. Sonunda bir uzmana görünmek üzere İnsan Kaynakları'na başvurduk; uzman herkese ilaç yazdı.")

Bir defasında çalışanların ilerlemek için *sahiden gereksindiği* becerileri içeren bir ders hazırlamıştım. Dört çekirdek parça vardı:

1. Mesleki Mizah
2. Teoride ve Uygulamada Profesyonel İtibar
3. Neoloji
4. Akıl Hocalığı

Mesleki Neşeliliğin daha gelişkin biçimi olan Mesleki Mizah, anahtar yetkinlik parçası, evrensel kolaylaştırıcıdır ama eğitim almamışlar için kafa karıştırıcıdır çünkü şakaların her daim içten gülüşle ödüllendirilmesi gerekmesine rağmen aslında komik olmaları gerekmemektedir. Çünkü Mesleki Mizah, mizah değil, şakalaşmadır. Mizah gerçeğe dalmanın, şakalaşmaksa gerçekten kaçmanın yoludur. Mesela Mesleki Mizah daima hınzırca huzur kaçırıcı olmalı ama hiçbir şekilde tehdit edici olmamalıdır.

Kaşar çalışan (içten bir kükreyişle): Uslu duruyor musun bakalım?
Acemi çalışan (henüz şakalaşma eğitimi almamış, çekinerek): Evet.
Kaşar çalışan (daha da içten bir gülüşle): Ne ayıp!

Ve Mesleki Mizah zararsızlığını korumakla birlikte, vahşice taciz gibi görünmelidir:

Toplantı sırasında, birinci eleman: Şu konferansa gittiğimde...
İkinci eleman (inanamayarak): *Aldılar mı seni içeri* yani?
Üçüncüsü (daha da inanamayarak): *Seni dışarıda* mı tuttuk?
Toplantı boyunca, özellikle birinci eleman kahkahalarla güler.

Mesleki Mizah, işyerini daima ancak çalışanların parlak yaramazlıklarıyla katlanılabilecek dayanılmaz bir kargaşa gibi göstermelidir. Destekleyici ekipler, iş istasyonlarını afiş ve kartlarla bezeyerek destek vermelidir:

Burada çalışmak için illa deli olmak gerekmiyor. İşe yaradığı kesin ama!
Işığın girmesine izin verdikleri için çatlaklara şükürler olsun!
Durum kötüye gidiyor: çikolata yollayın!

Bunların hepsi hoşuma gidiyor ama gözdem şu:

Cuma'ya kadar her işi ancak Robinson Crusoe bitirebilir!

Çalışan motivasyonu danışmanları Adrian Gostick ve Scott Christopher'ın yazdığı *The Levity Effect: Why It Pays to Lighten Up* [Laubalilik Etkisi: Ciddiyeti Elden Bırakmak Neden İşe Yarar] adlı kitap Mesleki Mizah'la ilgili temel metinlerden sayılabilir.[237] Gostick'in açıklaması şöyledir: "Laubalilik derken daha çok bir hafifliği; komik olmayı değil, eğlenceli, rahatlatıcı olmayı kast ediyoruz." Burada amaç "kaygısız bir iş ortamıdır." *Fish! A Remarkable Way to Boost Morale and Improve Results* [Balık! Moral Yükseltme ve Sonuçları İyileştirmenin Yolu] da bir başka önemli çalışmadır.[238] Bu kitapta, Seattle balıkçılarının birbirilerine balık fırlatarak morali yüksek tutma uygulamaları uyarlanarak "ciddiyeti elden bırakma" konusunda "balık felsefesi" işlenmektedir. Gerçek balıklar elbette ofis ortamı için fazla kokulu geleceğinden yerlerini Percy the Perch adı verilen bir oyuncak ayıcık almaktadır.

Mesleki Mizah kendi içinde bir kariyer yolu da sunabilir. Bazı şirketler bünyelerinde bir Laubalilik Müdürü (LM) ve Laubalilik Ekibi barındırıyorlar. LM'si ekibine "Gülümseme Takımı" adını koyan ve görevlerini "genel hoşnutluğu ve tesadüfi keşifleri" teşvik etmek diye belirleyen Iris North America reklam ajansı bu şirketlere dair verilebilecek örneklerden biridir.

Teoride ve Uygulamada Profesyonel İtibar ise, tıpkı Mesleki Mizah gibi, göründüğünden daha karmaşık yapılı olup, genel anlamda dalkavuklukla ilgilidir. Çoğu kimse herkesin kolayca kıç yalayacağına inanır. Ancak, dalkavukluğu tanımada uzmanlar, patronlardır. Patronlar her gün sürekli yaltaklanma ve övgü görürler ve memnuniyetten çok sinir bozukluğu üretebilecek sıradan bayağılıklardan etkilenme ihtimalleri düşüktür. Dalkavukluğun, övmenin bir sanat olduğunu unutmamak gerekir. Patronun tam ne duymayı arzuladığını kestirmek öncelikle dikkat, anlama ve sezgi gerektirir. Ayrıca hazırlanmış övgünün tam sunulması gereken zaman için hassasiyet ve incelik şarttır. Bir de övgüyü doğru sunacak dil becerisi lazımdır. Ve elbette nihayetinde övgüyü şaka kılığına sokabilmek önemlidir. Üste yönelik başarılı pohpohlamada bunların tümü bir arada olmalıdır. Ancak, asta övgü de aynı ölçüde önemlidir. Patronlar arasında yalın güç kullanımı yaygın bir hatadır. Ama herkesin herkesle "kanka" olduğu günümüz işyerlerinde övgücülük, kesinlikle göz korkutmaktan daha verimlidir. Açıkgöz patronlar, mesela, "Mike, bunu sana yıkmak hiç istemiyorum ama çok önemli ve gereğince yapma konusunda *başkasına güvenemem* doğrusu" türü bir cümlenin bağırıp çağırarak buyruk yağdırmaktan daha fazla işe yarayacağını bilirler. Bu tavır çalışanların en bayıldığı şeyi, vazgeçilemezlik yanılsamasını besler. Ferris'in romanındaki anlatıcı da bunu itiraf etmektedir: "Hepimiz günlük bireysel katkılarımız olmasa bütün şirketin baş aşağı gideceği yanılgısını taşıyorduk." Oysa hiç kimse vazgeçilmez değildir. Her çalışanın yerine yenisi getirilebilir ve gönderilen, piramitlere koca blokları taşıyan adsız köleler misali unutulur.

Neoloji tüm uzmanlar tarafından sürekli gereksinilen yeni terim, unvan ve dilin yaratılması ve kullanılması üzerinedir ve söz konusu disiplinin uzmanları neologlar adıyla tanınacaklardır. Toplantılarda, "Bu dikey silolardan kurtulmalı ve sinerji ile ortak akıl için daha fazla fırsat yaratmalıyız" türünden ifadelerle etki yaratmak önemlidir. "Sinerji" ve "ortak akıl" bugünün en heyecan verici işyeri deyişleri arasındadır çünkü yeni işbirliği, dayanışma ve paylaşım biçimlerini ima eder. "Şu *silolardan* bir çıksak, çevre yetenek kaynıyor." "Yenilik" bir diğer anahtar kavramdır ve bizzat yenilikçilik sürekli, "zarfı zorlamak", "kutunun dışında düşünmek" ve "en yakın meyveden ötesine uzanmak" türünden yeni deyişler gereksinir. Ama zaten her türlü duruma uygun, "Somonsuz füme olmaz", "Kutuya koyup kaldıracağız bunu" ve "Bu benim yetkinlik alanıma girmiyor" ("Bir halt

bilmiyorum bu konuda" demekten daha tatmin edicidir) gibi yeni deyişler sürekli çıkmaktadır. Tınlayıcı yeni unvanların geliştirilmesi de morali korumada önemli rol oynar. Yakın dönemde görülen en başarılı unvan değişikliklerinden biri, "Personel Dairesi"nin yerini "İnsan Kaynakları Yönetimi"nin almasıdır.

Dört parçanın sonuncusu Akıl Hocalığı, kariyerde yükselmeye yardım etmesi en olası çalışanları seçmek ve bu kişilerle ilişki kurmakla ilgilidir ve bu girişim başarıya ulaştığında işe yarar hizmeti en fazla sunabilecek olanlar ve en istekliler akıl hocalarına dönüşür. Buradaki elzem taktik iş çıkışında potansiyel akıl hocasıyla birlikte içmeye gitmek ve yeni kazanılmış dalkavukluk ve şakacılık becerilerini işe koşmaktır. Yeni ilgi alanları ve spor faaliyetlerine girişmek de gerekebilir. Bir keresinde yelkencilik saplantılı bir patronuma ancak suları en az yüz yıldır fırtına görmemiş kanallarda kendimi huzurlu hissedebildiğimi söyleyerek kariyer şansımı mahvetmiştim.

İşyerinde hayatta kalabilmek ikiyüzlülük gerektirir. Pek çok düşünür bu rezilliğe saldırmıştır ve bunlar arasında en ısrarcı ve şiddetlisi İsa'dır. Ama İsa hayatında hiç geçinmek veya meslektaşlara katlanmak zorunda kalmamıştır (havariler çok başkadır). İşyerinde dürüstlük tehlikeli bir lükstür. Kişinin gerçek duygularını açıklaması aptallık, büyük tartışmalara girmek, husumetlere karışmak daha da büyük aptallıktır. Stoacıların öfkenin beyhudeliğine dair söylediklerini ve özellikle konuya dair kapsamlı yazılar yazmış Seneca'yı[239] hatırlamak işe yarayacaktır. Tartışmak, kavga etmek bir ilişkinin kurulmasını sağlayan duygusal iştiraktir ve işyerlerinde gerçek ilişkilere pek yer yoktur. Ama asık suratlı bir üstünlük tavrı da aynı ölçüde kötüdür; profesyonel anlamda sürdürülemez, karaktere zarar verir ve haddinden fazla şeyi açığa çıkarır. İşyerinde kopuşun sırrı, meslektaşları anlarken meslektaşların sizi anlamasını engelleyebilmekte yatar. Kullanılabilecek tekniklerden biri, her türlü neşeli yaklaşımı ne kuralları bozacak ne de kurallarla oynayacak, özenli, hafif alaycı bir kibarlıkla kullanmaktır. Böyle bir tavır, faydalı bir emin olamama hali ("Nedir bu adamın olayı yahu?") yaratır.

Kopuşun paradoksal bir biçimiyse manik katılımcılık, mecburi neşelilikten tümüyle farklı, aldatıcı, irkiltici bir zest yaklaşımıdır. *Cool Hand Luke* filminde mahkûmların yol kenarında toprak kazdığı ve her zamanki gibi mümkün mertebe yavaş çalıştığı bir sahne vardı. Bu sahnede Luke (Paul Newman) aniden çılgınca kazmaya başlıyordu. Diğer mahkûmlar önce şaşalıyor, derken içlerinden birisi aynısını yapmaya başlıyordu. Bu tavır gardiyanları kızdırıp çileden çıkarıyordu; *ne halt ediyordu bu soytarılar*? Mahkûmlar öyle çılgınca kazıyorlardı ki sonunda kazacak yer kalmıyor, ardından gardiyanların çaresiz öfkeli bakışları altında yerlerde yuvarlanarak kahkahalar atıyorlardı.

Ama insanoğlu beklenti içinde yaşamayı ve başkaları üzerinde farklılık kurmayı sever. Bu yüzden terfi açlığından kopuş kolay değildir. Ve bu kendinde hak görme çağında herkes terfi *hak ettiğine* inanmaktadır. Belli deneyim ve özellikler gerektiren mevkilere, her ikisine de sahip olmayanlar güvenle başvurur ve ret yanıtı aldıklarındaysa hayretle, "*Hak ediyordum* o işi ben" diyerek öfkelenirler. Bu hak görmenin nedenlerinin soruşturulması veya terfi alana, ekstra paranın sorumluluk ve baskıyı meşru kılıp kılmadığının sorulması tavsiye edilmez gerçi. Terfi, kendi başına iyi görülür.

İşte tatminin kilit belirleyicisi para hatta statü değil, kişisel sorumluluk derecesidir. Ama çalışanlar bunu nadiren kabul ederler. Çalışma hayatım boyunca özerkliği çalıştığı mevkinin kilit veya yeni bir makamın arzu edilir özelliği diye değerlendiren hiç kimseye rastlamadım ki terfi sıklıkla özerklik kaybı getirir. Düşününce sözcüğün kendisini kullananı bile duymadığımı fark ediyorum. Oysa özerklik iş hayatını tatmin edici kılan tek şeydir.

Yönetim kademeleri elbette terfinin çalışanları nasıl heyecanlandırdığını ve terfilerin genellikle yetersiz sayıda ve sıklıkta olduklarının farkındadır. Bu yüzden, kalıcı ve evrensel teşvik edici olarak Performansa Göre Ödeme geliştirilmiştir. İnsanlar fazladan birkaç kuruş uğruna her şeyi yapmazlar mı? Aslında, hayır. 20. yüzyılın ikinci yarısını iş motivasyonu üzerine çalışarak geçirmiş psikolog Fred Herzberg, işte iki tatmin kaynağı bulunduğu sonucuna varmıştır: aralarında maaş ve çalışma koşullarının bulunduğu ve "hijyen faktörleri" adını verdiği etkenler ve işin kendisinin kontrol ve zorluk kapsayan "motivasyon faktörleri."[240] Ama hijyen faktörleri sadece tatminsizliğe yol açabilirler. Düşük maaş çalışanın motivasyonunu azaltmakta ama maddi teşvikler aksi etkiyi yaratmamaktadır. Motivasyon sadece daha fazla çalışan özerkliği ve daha zorlayıcı, kamçılayıcı görevlerle artırılabilir. Yani işte tatmin için, tıpkı hayattaki gibi kişisel sorumluluk ve zorluk gereklidir.

Herzberg Performansa Göre Ödeme teorisinde iki kusur daha saptamıştır. Birincisi performansın nesnellikle ve tamı tamına ölçülebildiği varsayımıdır; oysa bu iş sıklıkla çok zor veya imkânsızdır ve çalışanlarda gerçek ölçütün yaltaklanma becerisi olduğu kuşkusuna yol açar. İkincisiyse işin bir yüzünün değişmesi durumunda diğer her şeyin aynı kalacağı varsayımıdır. Gerçekte her şey her şeye bağlıdır ve bir şeyin değişmesi, her şeyi değiştirir. Performansa Göre Ödeme'nin yol açtığı en önemli sonuçsa iyi niyet kaybıdır. Bu nedenle idarenin erişmeyi umduğu şey –istekli çalışmada artış– genellikle kaybedilen şeyin ta kendisi olur. Ekstra ödemeyi, ikramiyeyi almayan çalışanlar kendi kendilerine, çabaları karşılık görmeyecekse fazladan çalışmaya devam etmelerine ne lüzum kaldığını sormaya başlarlar.

Maddi teşviki devreye sokmak bir işi iyi yapmanın doğal tatminini mahvedebilir ve bu nedenle motivasyonu *azaltabilir*. Psikolog Edward Deci, iki denek grubundan bir dizi bulmacayı çözmelerini istemiş ama doğru yanıtlar karşılığında sadece bir gruba para ödemeyi vaat etmişti.[241] Verilen zaman dolduğunda iki gruba da çalışmaya devam etme izni verdi. Büyüleyici ve yüreklendirici keşif, para vaat edilmeyen gurubun diğerinden iki kat fazla süre uğraşması oldu. Deci, aynı sonuca –ikincil, dışsal teşviklerin amaca zarar verdiği– varılan yüzü aşkın başka çalışmayı da inceledi.[242]

İş hayatımdaki aynı ölçüde cesaret verici hatta en heyecan verici dönemse öğretim görevlileri için hazırlanmış Performansa Göre Ödeme planının yüz kızartıcı başarısızlığıdır. Teklifin duyurusu yapıldığında idareci tayfası ukalaca sırıtarak başvuruları beklemeye koyulmuştu. Ama öğretmenler öğretmenin yanlışsız ölçülemeyeceğini ve işin içine sıralama sokulmasının ihtilaf çıkaracağını anlamıştı. Böylece kimsenin başvurmaması konusunda fikir birliğine varıldı. Birkaç açgözlünün teklifi dayanılmaz bulduğuna eminim ama anlaşmaya sadık kalındı ve hiçbir başvuru yapılmadı. Şaşıran idare bunun üzerine belli kişileri başvurmaya davet etti ama bu hareketleri sadece ikramiyenin gözdelere ödeneceği kuşkusunu artırmaya yaradı. Sonunda idare umarsız bir hamleyle ikramiyeleri seçtiklerinin banka hesaplarına yatırdı ama bu kişiler, beklendiği üzere parayı alıp çenelerini kapalı tutmak yerine, ikramiyelerini bir havuza toplayıp herkese bölüştürdüler. Plan geri çekildi ve bir daha gündeme gelmedi. Bu zafer meslektaşlarıma bakışıma yeni bir saygı, işe gitmeme yeni bir haz hatta gönlüme, insanlığa yönelik yeni bir inanç ekledi.

Terfi mekanizmasını sadece terfi için başvurmayarak bozmak mümkündür. Tabii pek çok işte bu denli açık bir hırs eksikliği işten atılmayla sonuçlanabilir ama söz konusu hareket öğretmenlik gibi kamu hizmeti görevlerinde uygulanmaya gayet açıktır. Yeterli kazancı getiren ve özerklik sağlayan bir makama erişmiş bir insan ne demeye gereksiz baskı altına girmek istesin? Kurallara göre oynamayı

kuralları çiğnemeden reddetmenin bir diğer yolu da budur. Bu tavır yöneticilerin anladığı tek baskı yöntemini ortadan kaldırır ve özerk çalışana nasıl davranacakları konusunda tereddüde düşmelerine yol açar.

Ama bir de günümüz kültürünün, değişimi değişim hayrına cesaretlendirmesi var. Bugün çalışanlar sadece daha fazla para veya daha iyi statü değil, bir de değişiklik gerekli sayıldığı için gittikçe daha fazla iş değiştiriyor. Bir işte birkaç yıldan fazla kalmış kişiler feci sıkıcı, geri kafalı addediliyorlar. Oysa bir işe tam yerleşmek, bir işyerinin geleneklerini öğrenmek ve güven yaratacak tutarlılıkta uzun süre ehliliği göstermek bir veya iki yıl alır. İşin gülünç tarafı, insanların tam çalıştıkları kuruma yerleşmenin faydalarını görecekken iş değiştirmeleri, yabancı bir kente haritasız, dilini bilmeden veya gidiş nedenlerine dair gerçek bir fikir taşımadan gitmeleri kadar sıkıntı verici olacaktır. Nicholson Baker'ın *Mezzanine* romanında açıkladığı gibi, yeni işe alınanın rahatlık bulduğu tek yer vardır:

"Yeni işe alınanlarda tuvalete gitme sayısı günde sekiz veya dokuzu buluyordu çünkü şirket tuvaleti tüm ofiste insanın kendisinden ne beklendiğini tamı tamına anlayabildiği tek yerdi. İşin diğer kısımları belirsizdi... Ama erkekler tuvaletinde kaşar profesyoneldiniz; sifonu şirkete yıllarını vermiş kişiler misali aldırışsız aşinalık havasıyla çekebilirdiniz. Bir defasında yeni gelenlerden birisiyle öğlen yemeğine çıkmıştım; sandviçlerimizi yerken pek yerinde denemeyecek sorular sormasına, yanıtlarıma anlamadan kafa sallamasına ve yerinde karşılıklar vermemesine karşın, geri döndüğümüzde tam erkekler tuvaletinin önünden geçerken birden işi bilen, erkek-erkeğe tarzı bir ifade takınmış ve "Depoyu boşaltmam lazım. Görüşürüz sonra. Tekrar sağ ol" demişti."

Ama işte, gene de insanlar sürekli kendilerini yeni iş işkencelerine atıyorlar. Baker, insanın arkasında öfkeli meslektaş kuyruğu uzarken kontrol paneli kafa karıştırıcı yeni fotokopi makinesinin başında arkalı-önlü fotokopiyi nasıl çekeceğini kestirmeye uğraşmasının sıkıntısından bile söz etmiyor. Alışkanlık, en azından kimi rutin görevlerin düşünülmeden yapılmasına izin veren işyeri ortamında kesinlikle fayda sağlar. Yani özel yaşamın laneti alışkanlık, iş yaşamının nimetidir.

Ardından işe ne kadar çaba harcanacağıyla ilgili can sıkıcı soru geliyor. İsa'nın bitkilerin yaşamını taklit etme önerisi pek uygulanır ve bilgece görünmüyor: "Vadideki zambakların nasıl büyüdüğüne bakın; ne çalışırlar ne de iplik eğirirler."[243] İş-etikçi Protestanların kutsal kitaptaki gayet net kaytarma teşvikine pek dikkat etmedikleri açık. Yalnız kaytarmaya, meslektaşların nefretini kazanmak veya işten atılmak tehlikelerinin ötesinde edilecek itirazlar da mevcut. Birincisi, her şey her şeyi etkilediğinden, bir konuda kaytarma diğer konulara da sızacaktır. Ama daha önemlisi, kaytarmanın tatmin getirmemesidir. Buda, Spinoza, Rilke ve Fred Herzberg'in söylediği üzere, bizler dünyaya vadide zambak olmaya değil, zoru aramak ve zor içinde sürekli çabalamak üzere geliriz. Onca çalışanın talep edilmeden fazladan iş yapmayı üstlenmesi ve maddi ödülün gerekli bir teşvik edici olduğu fikrini hakaret görmeleri bu yüzdendir. Ayrıca insanın kendisini benlik ve zamandan koparmasının eşsiz tatminini, akış deneyimini işte yaşamak mümkündür. İsa'nın bugün yaşasa söyleyeceği gibi, ne mutlu haz aldıkları işle geçinenlere çünkü onların yaşadığı yer, cennet krallığıdır.

Hemen her işten zevk almak mümkündür. Aleksandr Soljenitsin'in otobiyografik romanı *İvan Denisoviç'in Bir Günü*'nde Sovyet Gulag'ındaki mahkûmlar sıfırın altında soğukluktaki havada bir duvar örmeye, nereye ve neden bilmeden, yürütülürler ama kendilerini işe gönülden verirler ve gün sonunda görevden mutlu olduklarını fark ederler.[244] Yani Gulag'da, muazzam soğuklarda zorla

çalıştırılırken mutlu olunabiliyorsa açık-planlı bir işyerinde çalışma kabinlerinde ekranlara hatırlatma notları yapıştıran köleler de mutlu olabilirler. Ve işverene, amire değil, işe teslimiyet, kendini işe gömmek ama iş düzenine, ortama gömmemek stratejisi gayet mantıklı bir işyeri stratejisi olabilir.

Peki, amire nasıl direnmeli? Kolay yanıtı yok. Lord ve efendi olmak istedikleri zamanlarda zaten zordu; bugün bir de arkadaşınız (kankanız) olmak istediklerinden daha da zor. Ama Hannah Arendt'in, Adolf Eichmann'ın davranış nedeni olarak saptadığı düşünmeyi ve otorite figürleri için elektrik şoku vermek gibi sadistliği açık eylemlerde bile itaat yaratmanın ne kolay olduğunu kanıtlamış uydumculukla ilgili psikoloji deneylerini akılda tutmak işe yarayacaktır.

İşyerinde uyuma yönelik benzer uydumculuk deneyleri "idari itaat paradigmasını" araştıran Hollandalı bir araştırma ekibince yapılmıştır. Deneye katılanlardan, iş başvurusu yapanlar diye tanıtılan (aslında araştırmacıların adamları) kimselere bir seçme testi yapmaları ve söz konusu "başvuranlara" işe ancak testi geçmeleri durumunda alınacaklarını söylemeleri istenmişti. Katılanlara (artık "idareci" diye anılıyorlardı) ayrıca bu sözlü sınavın aynı zamanda baskı altında çalışabilme becerisini ölçmeyi amaçladığı, bu yüzden "başvuranlar" üzerinde baskıyı, görece ılımlı "Bu sahiden aptalcaydı" cümlesiyle başlayıp gittikçe kişisel husumet ve tacize dek yükselen, performanslarına ve kişiliklerine yönelik eleştirel cümleler sarf ederek artırmaları söylenmişti. Test ilerledikçe başvuranlar çeşitli rahatsızlık ve sıkıntılar gösterdi hatta itiraz bile ettiler. Ama vazgeçmeye kalkan idareciler, otoriter bir araştırmacı tarafından devam etmeye zorlanıyordu. Güya baskı altında kalan başvuranlar gittikçe daha fazla yanlış yanıt verdiler, testi geçemediler ve idarecilerin bildiği kadarıyla işe alınmadılar. Ancak başvuranların sıkıntılarındaki belirgin artışa ve testi geçememelerine rağmen idarecilerin yüzde 91'i araştırmacıların zorlamasına boyun eğdi ve tacize sonuna dek devam etti. Oysa karşılaştırılabilir bir "idareciler" grubuna bu tür bir deneyde nasıl hareket edecekleri sorulduğunda yüzde 90'dan fazlası son derece kararlılıkla asla boyun eğmeyeceklerini söylemişti. Kısacası boyun eğme derecesi katılımcıların öngördüğünün neredeyse tam tersiydi. Güya çalışanlara karşı duyarlı davranma eğitimi görmüş gerçek İnsan Kaynakları yöneticileri "idareci" olarak kullanıldığında da aynı sonuçlar alındı.[245]

Peki, tanınmayan bir araştırmacıya böylesine körlemesine itaat edilebiliyorsa, insanın hayatı üzerinde güce sahip, kocaman bir ofiste oturan ürkütücü bir patrona teslimiyet arzusu ne kadar daha fazla ezicidir?

Yanıtın bir kısmı patronun o denli ürkütücü olmayabileceğinde yatıyor. Fromm şöyle diyor: "İktidar arzusunun kökünde güç değil, zayıflık vardır. İktidar arzusu, kişinin kendi başına ayakta durma ve yaşama aczinin ifadesi, gerçek gücün yokluğunda ikincil gücü edinmeye yönelik umutsuz çabadır."[246] Bu, olduğun gibi görünmen gerekmez kuralının bir diğer uygulanışıdır: İktidar kovalayanlar gerçekte güçlü olmadıklarından güç görüntüsüne ihtiyaç duyarlar. Kocaman masanın ardında oturan ürkütücü figür, psikoloji deneylerindeki otoriter araştırmacılar kadar sahte çıkabilir. Bunu anlamak her türlü patronu daha az ürkütücü kılacaktır. Buna karşılık masanın ardında ürkütücü olmayan bir figür de sahici çıkabilir: En iyi idareciler sıklıkla idareciliğe büyük arzu duymayanlardan çıkar. En iyi dönemlerinde aksi, bugünse artık iyice beter hale gelmiş, her konuda kendinde hak gören ama hiçbir şey yapmaya gelmeyen insanı kim idare etmek ister?

İktidar ahlaksızlığının aşırı uç hali, patronun zorba, haliyle daha tehlikeli ama aynı zamanda sıradan güç meraklısından daha zayıf olmasıdır. Klasik zorba zihniyeti "üstü yalamak, astın canına okumak"tır

ve dalkavukluğun ödlek sırnaşıklığı aşırı zayıflıkları ortaya serecektir. Astın canına okumadaysa zorbalar sadece incinirlikleri en belirgin kişilere saldırdıklarından, korkusuzluk genellikle yeterli korumayı sağlar. En uygun tavır itaatsizlik ve saygısızlıktır ama bu eylemlerde temkinli davranmak gerekir çünkü zorbalar kincidir. Hannah Arendt devrimlerin, kötü yönetime karşı itaatsizlik ve saygısızlığın (sivil itaatsizlik) yaygınlaşması ve yıkıcılaşmasının ardından sistemlerin çökmesiyle geldiğini söylemişti ki bu teori, komünizmin çöküşüyle kanıtlanmıştır.[247] Kısacası zorba patrona karşı saygısızlık ve itaatsizliğin fotokopi odasında akıllıca yayılıp teşvik edilmesi işe yarayabilir.

Ekmek uğruna asırlar boyu dökülen onca ter düşünüldüğünde, bu neredeyse evrensel gerekliliğin yürütülüşü üzerine bunca az yol gösterenin çıkmış olması şaşırtıcıdır. Tabii düşünürler maaşlı çalışma yükünden sıyrılma konusunda ciddi başarılar göstermiş ve konuya dair ellerini değil, akıllarını bile kirletmeyi reddetmişlerdir.

Ama pek çoğu iş deneyiminden geçmiş olmasına rağmen edebiyat yazarlarının da büyük ölçüde iş konusunu es geçmiş olmaları tuhaf. Özellikle de işyeri ortamını iktidar açlığı, hırs, açgözlülük, nefret ve öfke gibi duygulardan mustarip birbirinden çok farklı, uyumsuz insanın uzun zaman dönemleri boyunca zorla bir yere tıkıştırıldıkları edebi anlamda hayli bereketli bir sahne olarak düşündüğünüzde. Bu durum şok edici zaman ve enerji harcanmasıyla iş deneyiminin saygısızlık edilmeyecek ölçüde berbatlığından kaynaklanıyor olabilir. Veya belki de alışkanlığın öldürücü etkileri imgelem seviyesinin yükselişini imkânsızlaştırıyordur. Ama sonuçta tümüyle işyerinde geçen romanların azlığı ilginçtir.

Mezzanine adlı romanı böyle değerli kılan da budur. Kitap okura işyerinin iç karartıcı değil, insan tuhaflıkları ve saçmalıklar ile dolu, zengin bir mekan olduğunu hatırlatan mükemmel gözlemlenmiş ayrıntılarla doludur. Bir sekreterin çalışma kabininin anlatıldığı bölüme bakalım:

"Kullanılmayan flüoresan ışığın altındaki rafın gölgesine çizgili gömlekli kocasının, kuzen ve yeğenlerinin, Barbra Streisand'ın fotoğraflarını ve Gotik harflerle yazılı fotokopiyle çoğaltılmış bir sloganı iğnelemişti: "Çıkamıyorsan içinden, gir içine!" Birisinin bu kadro destekleme laflarının kentlerdeki tüm ofislerdeki gelişimini izlemesi hoşuma giderdi; Deanne bir başkasını kabin duvarına raptiyelemişti. Kopyadan kopyası çıkarılmaktan baş harfleri iyice erimiş slogan şöyle diyordu: ACELE ETMEK İÇİN ACELE ETTİĞİM ACELE İŞİ ACELE BİTİRMEMİ Mİ İSTİYORSUN?"

Mezzanine maalesef sadece bir öğlen yemeği saatini kapsıyor. Tam güne yayılsa işyerinin *Ulysses*'i olabilirdi ve sabah treniyle işe gelirken okuyan ayrıcalıklı okurları kendilerini Homeros kahramanları gibi hissedebilirlerdi. Kitap çalışma hayatının bile övülebileceğinde kararlı ve Marcus Aurelius'tan zevkle alıntı yapıyor: "Felsefe için hayatta hiçbir koşul, bugün burada, kaderin sizi bulduğu noktadaki kadar uygun olamaz." Hatta işyerinde kendi başına coşku ve zest yaşamak için bir ipucu bile veriyor:

"Bir defasında, tuvalet kabininde çakılı kalmış ve üst kademe yönetimden biriyle önemli bir ziyaretçinin konuşmasını askeri geçit trampetleri misali gürültüyle gaz çıkararak istemeden bölmüştüm. Berikiler bir an duraksamış, ardından bozuntuya vermeyip devam etmişlerdi: "Ah, eminim çok ama çok yetenekli birisidir." "Sünger gibidir; gittiği her yerde bilgiyi emiverir." "Sahiden öyle. Hem sert de; esas olayı bu. Zırhı var kadının." "Bizim için çok değerli" vs. Maalesef osuruğumun grotesk söz kesişi bana komik gelmişti; klozette gülmemi tutmak için kıvranmıştım ve bu çabam yüzünden bir tane daha, biraz daha ufak bir gaz çıkarmıştım. Dişimi sıkıp bastırılmış histeriden morararak sessizce dizimi dövmüştüm."

Aşkın Saçmalığı

Mum ışığında baş başa akşam yemeğinden daha çekici ne var, değil mi? Ama önce semtte kalmakla kente inmek arasında seçim yapmak gerekiyor. Semtte kalmak lokanta seçeneklerini azaltıyor ama yol gerektirmiyor ve ev ortamının rahatlığında ön içkiye izin veriyor. Kent daha fazla seçenek sunuyor ama işin içine toplu taşıma ve yemek öncesi içkiyi gürültülü, pahalı bir barda içmeyi sokuyor.

Çiftimiz bu akşam yol yapmama kararı alıyor. Ama ah, semtteki lokantalar fazlasıyla geçmiş yüzyılda kalmış. İtalyan, Çin ve Hint mutfakları yıllar önce modaydı. Hem bu yerel lokantacılar "yeni dalga" lafını hiç duymamışlar sanki. Semte fena halde bir Vietnam lokantası lazım aslında.

Derken *adam* seçimi önceden halledip yer ayırtmaya karar veriyor; *kadınsa* bu hareketin *boş lokanta* dehşetiyle sonuçlanabileceğini öne sürüyor.

"E, nesi varmış boş lokantanın?"

Soru öylesine inanılmaz kalın kafalılıkta ki kadın ya sabır çekerek gözlerini deviriyor ve sonunda sakince, "Çıkıp dolaşalım, bir yer buluruz" diyecek kahramanca hoşgörüyü buluyor.

Çıkıyorlar ve tanıdık yerel mönüleri kaş çatarak inceliyorlar. *Adamın* gizliden Çin yemeği arzuladığını bilen kadın soğuk bir sesle, "Şuna bak, her şey bulamaçlı" diyor. *Kadının* gizliden Hint yemeği arzusunu bilen adam kaba bir gülüşle yanıtlıyor: "Sırf mönüye bakarak iki kilo alıyor insan."

Geriye ikisinin de pek istemediği ve aynı anda hem dalkavuk hem zorba davranan itici şef garsonla muhatap olacakları İtalyan lokantası kalıyor. Adam bir keresinde çifti resmen bodrum katına oturtmaya yeltenmişti. Şimdi de kalkmış, ayırtmadıklarını gayet iyi bildiği halde yer ayırtıp ayırtmadıklarını soruyor. Kadın pencere kenarı masayı istiyor ve şef garson had safhada samimiyetsiz, saldırgan bir özürle masanın ayırtıldığını belirtiyor. Ne sanıyor kendisini bu adam? Böyle kaliteli ve çekici bir çiftin sadece pencere kenarına oturmasının ötesinde, mekânı *huzurevi kantini* gibi gösterecek türden müşteriler dışındakileri çekeceklerinden, pencere kenarına oturması için *üste para ödenmeli* hâlbuki.

Ama iki dolu masa arasındaki, fısıltıdan yüksek her türlü konuşmanın kolayca duyulacağı ufacık bir masaya sıkıştırılıyorlar. Baş başa kalmaya veda... Üstelik adam daha sonrası için birlikte porno seyretmeye yönelik romantik bir teklif yapmayı planlamıştı; tabii öyle iğrenç değil, kadınlara uygun, zevkli bir yapımdı. Onca zaman harcamıştı filmi bulmak için. Öte yandan kadınsa, azalan libidosu hakkında konuşabilmek umudundaydı.

Kadın sırtı duvara dönük, salona bakan sandalyeye otururken, "Mahzuru yok, değil mi?" diyor. Adam tatsızca gülüyor: "Alıştım duvara bakmaya nasılsa."

Mönü ve şarap listesi geliyor. Adam, ev yapımı kırmızılarla diğerleri arasındaki fiyat uçurumuna dikkat çekiyor. Kadın, ev yapımı şarapların her daim sirke çıktığını hatırlatıyor. Adam pahalı Chianti ısmarlıyor; garson getirip bardaklara dökerek çiftimize başka bir sorunu hatırlatıyor. Garsonlar hep aynı şeyi yapıyor, şarabı alelacele getirip özerkliklerini çalıyor, hızlı içmeye zorluyor ve en hızlı içen açgözlüleri haksızca ödüllendiriyorlar. Olay mı çıkarmalı yoksa bu rezilliğe mi katlanmalı?

Yemeğe gelince: Kadın, dışarıda yemek yemenin elzem parçası teatrallik adına farklı yemekler

ısmarlayıp lokmaları romantikçe paylaşmayı seviyor. Ama genelde aynı yemekleri seviyorlar; ilişki dediğin sonuçta ortakyaşar bir birliktelik... Adamın niyetini gören kadın soğuk bir kızgınlıkla, "yeni yaklaşımın bu demek" diyor.

"İkimiz de aynı şeyi yemek istiyorsak niye yemeyelim?"

Diğer pek çok sorusu gibi buna da cevap vermeye değmiyor. Kadın yanıt yerine adamın seçtiklerinden farklı bir ara sıcak ve ana yemek beğenip mönüyü sertçe kapatıyor.

Ve ancak garson gittikten sonra masada *mum bulunmadığını* fark ediyorlar. Diğer masaların hepsinde var. Yani garsonları şarabı aceleye getirmekle kalmıyor (ki sadece gereksiz değil, aynı zamanda sinir bozucu bir tavır bu), bir de vazgeçilmez, elzem tek şeyi atlıyor. *Mum getirsene ulan!*

Ama romantiklik, mum ışığında bile kolay değil.

Hatta çağdaş ilişkilerin etrafını saran yanılsamalar, zorluklar, talepler, hüsranlar, yükler ve kısıtlamalar öyle çeşitli ki esas buncasının başarısızlığa uğramasını değil, herhangi birinin nasıl sürebildiğini merak etmek lazım. Buna rağmen tarihte hiçbir zaman bunca insan ilişki peşinde bunca telaşla koşmamış ya da ilişkilerde bunca beklentiye girmemiştir. Çünkü ilişkiler gittikçe daha fazla kısa vadeli ticari işlere dönüştükçe ebedi aşkın elzem önkoşul olduğuna yönelik inanç artmıştır. Romantik 1960'larda kadınların yüzde 40'ı aşksız evlilik yapmaya gönüllüyken gerçekçi, para takıntılı 1980'lerde kadınların sadece yüzde 15'i maddi güvence uğruna aşksız kalmayı tercih ediyordu.[248] Ortada tuhaf ve yıkıcı bir ters etki var gibi: Pratik ne kadar hoşgörüsüzleşirse teori o kadar müşkülpesentleşiyor. Âşıklar daha az verip daha fazlasını bekliyor. Buna karşın, kaçınılmaz felaketler bu romantikleri nadiren yola getirebiliyor. Siber-uzay, geçmişlerinde yaşadıkları sürekli başarısızlıklardan tınmadan aşk arayanlarla dolu. Şaşkına dönen ve hüsrana uğrayanlar diğer her türlü alanda pes eder ya da en azından sorular sorarak anlamaya çalışırlar. Ama çağımızın kilit yöneticisi potansiyelin büyüsünün en güçlü olduğu yer cinsel cazibedir. Aşkın ya da daha doğrusu, aşk beklentisinin gözü sahiden kördür.

Birincil yanılsama ilişki kurmanın kolay olduğu. Bu olgu bizzat dile yerleşti: Sanki iş pasif kabul edişten ibaretmiş gibi, "Gönlünü Kaptırmak"; pasif kabul ediş tanımlayıcı, nihai bir duruma yol açarmış gibi, "Âşık olmak" diyoruz. Erich Fromm, klasik eseri *Sevme Sanatı*'nın başında bu soruna değinir: "Hiçbir şey sevmekten kolay değildir tavrı, tam aksine dair onca kanıta rağmen sevmek konusunda baskın görüş olmaya devam etmektedir."[249] Sevdaya tutulmanın ve âşık olmanınsa, zorlukları, güvensizliği ve yalnızlığı ebedi, koruyucu aşkı sunarak bir çırpıda yok edecek doğru kişiyi bulmak meselesinden ibaret olduğuna inanılıyor.

Ve bu "tüm mesele doğru kişiyi bulmak" inancı, kişisel sorumluluğun reddiyle, zorunlu içe bakmak yerine talep ederek dışa bakma eğilimiyle iyice güçlendiriliyor. Aşkı sunmak diğer kişinin işi addediliyor ve bu yüzden ilişki bittiğinde kabahat diğer kişiye yükleniyor. "Bu zaten doğru kişi değildi" deniyor ve daha bir telaşla arayışa devam etmek çözüm olarak görülüyor. Art arda başarısız ilişkiler yaşamış kişilerin kendilerini sorunun en azından bir parçası görmeyi nadiren kabullenmeleri şaşırtıcıdır. Daha şaşırtıcısı, art arda gelen başarısızlıkların bir sonrakinde de başarısızlık yaşanabileceği fikrini doğurmamasıdır. Hatta art arda felaketler, *bir sonrakinde başarının garantisi* sanılıyor. Çünkü onca ıstıraptan sonra başarı *hak edilmiş* sayılıyor. Kendinde hak görme duygusu yakınmayla güçleniyor: *Bu seferkinin iyi gitmesini hak ediyorum*. Böylece temkinin yerine

patavatsızlık geliyor. İyice telaşa kapılan yalnız kişi, battıkça daha yüksek para koyan kumarbaz misali oyuna dalıyor.

Bu kimseler eş buldukları anda, aşkın kendini coşkuyla teslim etme ve sevgiliyle kaynaşma türü gizli bir birlik olduğu inancıyla ilişkiye umutsuz bir teslimiyetle dalarlar. Birbirlerine övgüler, vaatler, hediyeler ve cinsel ödüller yağdırır, akrabalarla, meslektaşlarla, arkadaşlarla tanıştırır, birbirlerinden nadiren uzak kalır ve kaldıklarında da romantik mesaj bombardımanına, her iki tarafın da farkına varmadığı sado-mazoşist bir ilişkinin gelişmesini teşvik eden tümden teslimiyet ve birbirine gömülüşe girişirler. Hatta bu karşılıklı bağımlılık, özgürlüğün yük ve kaygılarından kurtuluşla birlikte başlarda canlandırıcıdır. Bu nedenle ilişkideki baskın taraf elindeki kontrolün kalıcı olduğuna, teslimiyetçi tarafsa tüm ihtiyaçlarının daima kontrol eden tarafından karşılanacağına inanır. Sorunlar çıkıp gerilim arttığındaysa her iki taraf da şaşakalır: *Kendimi böyle hepten teslim etmişken nasıl terslik çıkabiliyor?* Oysa aşkı garantilemeyi amaçlayan teslimiyet gerçekte aşkı imkânsız kılmaktadır. Sonuç şaşkınlık, öfke ve tahammülsüzlüktür. "Bu da doğru kişi değilmiş" çıkarımına varmak kaçınılmazdır artık.

Çünkü ilişkiler, tüm şiddetleriyle birlikte, artık bilinçsizce geçicileştiler. Evlilikte bile artık kalıcılık diye bir şey yok. Terse çevrilebilir kararlar çekici görünmekle birlikte, geri dönülemez ve kalıcı kararlardan çok daha az tatmin edicidirler. Böylece kehanet, olması beklendiği için gerçekleşiyor, nihai görülmeyen ilişkiler büyük olasılıkla nihai olamıyorlar.

Bir de çağdaş kentlerde çift ilişkilerinin yegâne bağlantı, yapı, anlam ve cazibe kaynağı olabilmeleri sorunu mevcut. Geleneksel toplumlarda anlam ve büyüyü yaratan dinler, yılı yapılandıran ayinler, kuvvetli bağlar sunan cemaatler ve destek sağlayan geniş aileler vardı. Şimdiyse bütün bunların, tüm yaşamın yükü, zavallı "ilişkinin" ağrıyan sırtında. Baskı altında çökmesine şaşmamak lazım.

Ardından ilişkinin ilk safhalarının, özellikle fantezi ve potansiyelin cazibesinden büyülenmeye bunca meraklı çağımızda daima heyecan verici olması sorunu geliyor. Hatta ilk safhalar öyle farklı oluyorlar ki farklı adları hak ediyorlar. Başlangıca çılgınca tutulma, sonrasına aşk demek daha isabetli olacaktır ve buradaki kilit mesele, herkesin aşkı aradığını iddia ederken aslında sadece çılgınca tutulmayı aramasıdır.

Şaşırtıcı değil: sözde aşk hikâyelerinin neredeyse tümü aslında karasevda hikâyeleridir. Olgun, mutlu aşkı anlatan bir roman ya da film var mı? Herkes böyle bir mutluluğu istediğini söylüyor ama hiç kimse buna dair yazılmış bir romanı okumak veya çekilmiş bir filmi izlemek istemiyor.

Batılı romantik aşk kavrayışı esasında çoğunlukla "birlikte yaşamanın imkânsızlığı" üzerine kurulmuştur. Dante, Beatrice'le doğru dürüst karşılaşmamıştır bile. Abelard çarçabuk hadım edilmiş, böylece Heloise'la birlikte yaşama derdinden kurtulmuştur. Aynı şekilde, haince katledilen Tristan, Isolde'la hiç ev aramaya çıkmamıştır. Gezgin ozanların kibar sevgileri erişilemez, evli hanımlara ayrılmıştır: Vuslat ne, sevdiklerine dokunamazlar bile. Romeo ile Juliet birlikte geçirdikleri tek geceden sonra ölürler (tek gecelik coşku olgusu *Tristan ve Isolde*'dan yakın dönem filmi *Soğuk Dağ*'a kadar çeşitli karasevda öykülerinin gözdesidir). *Genç Werther*, elbette başka bir adamla nişanlı Charlotte'a tutulur ve karman çorman her türlü gelişmeden kendisini vurarak sıyrılır. Stendhal'in klasik karasevda analizi *Aşk Üzerine*, Mathilda Dembowski adlı bir kadına duyulan karşılıksız kalmış arzunun ürünüdür.

Stendhal âşık olmayı, sevgilinin kristalleştirilme süreci diye tarif etmişti. Aşk, tıpkı terk edilmiş bir tuz madenine atılan bir dalın "ışıldayan elmaslarla" kaplanmasındaki gibi, "olan her şeyden sevgilinin kusursuzluğunun yeni kanıtlarını çeker, toplardı." [250] Başka bir deyişle âşık, gerçek kişiyle pek ilgisi bulunmayan bir fantezi yaratıyor ve bu tümüyle kişisel yaratıma sevdalanıyordu: "Aşkta insan sadece kendisi için yarattığı yanılsamayı yaşar."[251] Yani aşk aslında kendine-aşktır; narsisizmin bir türüdür. Ve aşk en fazla beklentide coşar. Stendhal'in belirttiği gibi, gerçek sevgiliyle tanışmak gereksiz bir sıkıntıya bile yol açabilir. Ayrıca dünya küçülür, sevgili büyür ve ikisi, diğer her şeyi karartan, ezici bir imgede birleşir. Yani karasevda veya çılgıncasına sevme aslında sorumluğu kabul etmenin değil, sorumluluktan kaçmanın bir yoludur (âşıklar, sevgilinin ötesindeki yaşamın bezdirici zorunluluklarını es geçme hakkına sahiptir). *Tristan ve İsolde* efsanesinde âşıkların sorumsuz davranışlarının bahanesi iksirlerin etkisidir; modern dünyadaysa bahane, karasevdanın istençdışı hatta irrasyonel doğasıdır. Klinik bir bozukluk var yani; ne gelir âşıkların elinden canım?

Ama sevdalanma irrasyonel görünüyorsa bunun tek nedeni, sevdalanmanın ardındaki itici güçlerin anlaşılamamasıdır. Sadistin mazoşistle karşılaşması misali doğaların çılgın, hezeyanlı bir eşleşmesi söz konusu olabilir. Ya da sevgililerden birisi farkında olmadan çocukluktan kalma bir sorunu canlandırıyordur. Hatta bilinçaltı bir sosyal motivasyon bile devrede olabilir. Örneğin işçi sınıfından gelip eğitim almış gençler sıklıkla kendilerini hor görüp aşağılayacak orta sınıf prenseslerine tutulurlar.

Sevdalılar, aşk tanrısının oklarının rastgele kurbanları olduklarına inanmaktan hoşlanırlar ama aslında büyük olasılıkla yoksunluğun, yalnızlığın ve güvensizliğin kurbanlarıdırlar; sorumluluğu teslime heveslidirler ve fantezi kurmaya yetenekleri vardır fakat anlama ve kendini bilmeye yoktur. Ama yaşama ve dünyaya parlaklık katan bir coşkuya kapılmışlarsa ne fark eder? Sevdalılar müthiş seks yapmıyor ve genel anlamda daha çok eğlenmiyorlar mı? Sorun, sevdanın kalıcı olmamasıdır. Büyük ihtimalle daha kısa sürmesine rağmen sevdanın genelde, ortalaması bir yılı biraz geçmek kaydıyla (ortalama dikkat süresi gibi, muhtemelen sevda süresi de azalmaktadır) en fazla iki yılda son bulduğuna yönelik bir iddia mevcuttur. Ama sevdalılar mutlu mesut ve zaman sınırlamasından habersiz yaşarlar ki hüsran bu yüzden şok edici gelir.

Neden sonu gelmeli peki? Sevda bir aşkınlık hali, bir benlik yitişidir ve aşkınlık halleri kalıcı değildir. Aşkınlık yaşayan kişi hep sonunda dünyaya döner. Gerçeklik ve inatçı benlik daima egemenliklerini yeniden kurarlar.

Yakın geçmişte gerçekleştirilen araştırmalar sevgiyle sevda arasındaki ayrımı onaylamıştır. Antropolog Helen Fisher, iki aşama için "romantik aşk" ve "bağlanma" terimlerini kullanmaktadır ve araştırdığı 175 kültürün hepsinde "romantik aşkı" saptamıştır. Fisher, malum kara büyünün gerçekte nasıl işlediğini incelemek üzere aşkın farklı devrelerini geçiren kişilerin beyin taramalarını yapacak bir sinirbilimciler ekibi kurmuştu. Söz konusu taramalarda "romantik aşk" ve "bağlanmanın" tümüyle ayrı beyin devreleri ve sinir taşıyıcılarıyla ilgili oldukları ortaya çıktı. Romantik aşk yüksek dopamin ve alçak serotonin seviyeleriyle bağlantılıyken bağlanma kadınlarda oksitosin, erkeklerdeyse vasopressin ile ilgiliydi. Bu son ikisi hayvanlarda çiftler arası bağlılıkla ilgili sinir-taşıyıcılardır. Romantik aşk yaşayanlardaysa beyin yolları ve baskın dopamin seviyeleri, bağımlılık yaratan başat uyuşturucuları kullananlarınkiyle benzerlik gösteriyordu. Fisher, romantik aşkın gerçekten de bir bağımlılık türü olduğu sonucuna vardı.[252] Bu sonuç, Stendhal'in kendisini en bencillikten uzak eylem diye sunan bu tür aşkların aslında en bencil aşklar olduğu görüşünü onaylamaktadır. Kısacası

karasevda yaşayanlar birisine değil, uyuşturucuların getirdiğine benzer bir "yükselişe" tutkundular. Bu durum ayrıca karasevdanın neden kalıcı olmadığını da açıklamaktadır. Bağımlılık direnç yaratır; aynı etkinin yaratılması için sürekli doz artışı gerekir. Ama karasevdanın dozu bir noktadan sonra artırılamaz ve bu yüzden doruk coşkusu bir süre sonra etkisini yitirir. Bir başka sinirbilimci ekibi sevda coşkusunun doruk süresini incelemiştir ve varılan sonuç, genel kanıyla aynı çıkmıştır: Karasevda genellikle on iki ila on sekiz ay sürmektedir.[253]

Peki, sevda söndüğünde ne yapmalı? Seçeneklerden biri Stoacı kabullenmedir; sevda söndüğünde çift evlenmiş hatta çocuk bile yapmış olabilir. Geleneksel toplumlarda yaygın seçenek buydu. Lampedusa'nın *Leopar* romanında Prens, aşkı "Ardında otuz yıllık kül bırakan bir yıllık yangın" diye betimlemekte ve fahişelere gitmekteydi.[254] Günümüz dünyasındaki alternatiflerden biriyse orta yaşlı orta sınıf üyelerinin macera turizmi, yani zinadır. Bir başka seçenek farklı bir kabul etme, alev başka yerde canlandırılabiliyorsa neden küller arasında yaşamalı, neden hüsran kısmını atlayıp art arda sevda yaşanmasın diyerek sönen alevin yeni bir eş bulma gereğini işaret ettiğini anlamaktır. Bu tavır da pek gözdedir ama çocuk büyütmek istememeye ve yeni eşlere daima çekici görünebilmeye bağlıdır ki ikincisi, zaman içinde azalan bir özelliktir. "Seri karasevdacıların" alacakaranlığı muhtemelen hazcılarınkine benzeyecektir.

Son seçenekse sevdadan sevgiye geçmeye çalışmaktır. Yani aşk hikâyesi "Ey okur, evlendim onunla" diye biterken sevgi hikâyesi, "Ey okur, birden yaşamımın kalanını onla geçireceğimi fark ettim" diye başlayacaktır. Bu türden sevgi öyküsü fazla değildir. Tolstoy'un, bir çiftin çılgınca birbirlerine tutulmalarını, evlenmelerini ve baş başa yemekli, müzik ve kahkahayla dolu mutlu yaşamlarını anlatan romanı *Aile Saadeti* de bunlardan biridir. Yalnız sevda zamanla solmaktadır. Kadın, romanda şöyle der: "Birbirimizi dünyadaki en mükemmel insanlar olarak görmemiz çok önce son bulmuştu; artık gizliden birbirimizi başkalarıyla karşılaştırıyor, yargılıyorduk."[255] Kocasının nazik ve kibar, iyi bir adam, harika bir eş ve baba olduğunu bilmektedir ama düşüncelerini sıradan, sürekli sakinliğini itici, görünüşünü yaşlı ve nahoş bulmaya başlamıştır. Bunalır, öfkelenir; hareket, heyecan ve tehlikeyi özler ve Emma Bovary gibi romantizmi partili, balolu hareketli sosyete yaşantısında bulmaya çabalar. Ama bu heyecan da etkisini yitirir ve getirdiği tek sonuç çiftin birbirinden daha fazla uzaklaşmasından ibaret kalır. Yalnız Emma Bovary'nin aksine, buradaki kadın evliliğin anlamlı olmasını istemektedir. Duygularını kocasına açtığında adamın sakinliğinin kendisini sinirlendirme niyetinden değil, sorunlarını öngören ve anlayan bir kopuştan kaynaklandığını öğrenir. Adam kadına bu deneyimi yaşamaktan başka seçenek bulunmadığını anlatır ve "Hepimiz, yaşamın kendisine dönebilmek için yaşamın bütün zırvalarını yaşamak zorundayız; bu konuda başkasının sözüne güvenmek fayda etmez" der. Kadın anlar ve yaşama dönüş yolculuğuna başlar: "Kocama sevdamın bittiği günden itibaren eski duygum tatlı, geri gelmeyecek bir anıya dönüşmüştü. Ama çocuklarıma ve çocuklarımın babasına duyduğum yepyeni sevgi bambaşka, son derece farklı, mutlu bir yaşamın yolunu açtı."

Tolstoy maalesef ilgili sürecin uzun ve ıstıraplı geçtiğini söylemek dışında bu "son derece farklı, mutlu yaşamın" doğasını veya bu yaşama nasıl ulaşılacağını açıklamıyor. Sevdadan sevgiye geçiş sahiden de zordur çünkü bu ikisi, birçok yönden birbirlerinin zıddıdır. Sevda aşkındır, oysa sevginin ayakları yere basar. Sevda fantezi yaratır, sevgi gerçekliği kabul eder. Sevda bağımlılık, sevgi kendini adamadır. Sevda birliktelik arzular, sevgi ayrı durabilmeyi getirir. Sevda sorumluluktan kaçar, sevgi sorumluluğu yürekten kabullenir. Sevda zahmetsizdir; sevgi, yoğun çaba ister.

Ve ayakları yere basan gerçekçiliğin en gereksinildiği anda sıklıkla beklentinin en yıkıcı biçimi vardır: kusursuz nikâhı planlamak. Çağımızdaki tuhaf gelişmelerden bir başkası, evliliğe yöneliş azalırken nikâhlara yatırılan paraların tavana vurmasıdır. Bugün Britanya'da ortalama bir nikâh töreninin maliyeti kişi başına düşen ortalama yıllık gelirin üstündedir.[256] Bu durum içerik yerine imaja verilen büyük önemin bir diğer örneğidir: Bekleyen yaşamın gerçekliğine değil, sadece bir günün simgeselliğine yönelik plan yapılmaktadır. Çoğu şatafatlı gösterideki gibi, burada da fikir tarihsel yerler, kostümler ve aksesuarlar –şatolar, kır evleri, taçlar, melon şapkalar, atlı arabalar veya klasikleşmiş otomobiller (yakın dönemdeki yeni elzem malzemelerden biri de her masada en az bir kullan-at fotoğraf makinesi bulunmasıdır)– üzerinden ciddi geleneklerin yansıtılmasıdır. Haliyle bugünün nikâhları, yıllar yılı ayrıntılı araştırmaların ve hazırlıkların yapılmasını gerektiren ama kısa sürede biten Olimpiyat Oyunları misali ihtişamlı ve dehşet masraflı gösterilere dönüşmüşlerdir. Hiçbir aksaklık çıkmasa bile sonuçta, çoğu kısmı fotoğrafçıların buyrukları altında harcanan ve konuklar gidip kıyafetler bir daha çıkarılmamak üzere sandıklara kaldırıldıktan sonra sıradan bir adamla bir kadının birbirlerine bakarak, "Hepsi bu muydu yani?" dedikleri tek bir günden ibarettir.

İlgili rakamların analizinden bir kural bile çıkması mümkündür: Bir evliliğin süresi, nikâh masrafıyla ters orantılıdır. Ya da şöyle diyelim: Özel flütler eşliğinde kutlanan her türlü birliktelik, sonlanmaya mahkûmdur.

Düşlerin nikâhı bittikten sonra gerçeklik afallatarak geri döner ve potansiyelin büyüsü tarafından bastırılmış sorunlar birdenbire su yüzüne çıkar. Çünkü hiç kimsenin "doğru" kişi olmayışı bir yana, eşini anında kalıcı, karşılıksız aşkla sarmalayabilecek, birlikte yaşaması kolay kimse de yoktur. Temel aksiyomlardan birdir bu: Birlikte yaşaması kolay hiç kimse yoktur. Sadece zorluk dereceleri vardır ve eşin parıldayan elmaslarla değil, itici inançlarla, alışkanlıklarla, nevrozlarla, ruh halleriyle, hastalıklarla, tutkularla ve kötü zevkle kaplı olduğunu (nahoş akrabalar ve kabul edilemez arkadaşları hiç saymıyorum) anlamak elzemdir. Birlikte yaşamak tüm bu bayağılıkları ve sefillikleri ortaya serer. Mum ışığında baştan çıkaran parlak saçlar duş altında mat keçeye, coşkuyla kalkan uzuv, klozetin başında idrar sızdıran sarkık, büzüşmüş bir et parçasına dönüşüverir. Birbirine uygunluk diye bir şey varsa, doğal bir önkoşuldan çok, yoğun çabayla kazanılan bir ürün olmalıdır. Ama eşin sinir bozucu alışkanlıkları ortaya çıkarken daha zoru, insanın benzer veya eşdeğerlerini kendinde görüp kabullenebilmesidir. Özellikle birbirlerine çok düşkün ebeveynlerin çocukları kendi aşırılıklarının doğal, en iç kaldırıcı alışkanlıklarının bile hoş olduğunu zannederler.

Hiç kimseyle yaşamak kolay değildir ve sevginin nihai, en son hali diye bir şey yoktur. Sevgi, mutluluk gibi süren ve hiç bitmeyen bir süreç, bir tür yaratıcı ortak projedir. Ve mutlulukta olduğu gibi, sevgide de tatmin bulma çabası tatmin bulmaya dönüşür. Ayrıca, her türlü yaratıcı çalışmada görüldüğü üzere, sevgi de bezginlik ve yenilenme döngüsüne tabidir. Bezginlik, yenilenme için elzemdir. Proje zaman ve sabır ister. İşe yarar her türlü beceriyi gereğince öğrenmek bir ömür sürer ve sevgi de bu kuralın istisnası değildir.

Gerekli olan teslimiyet ve gömülme değil, özerklik ve kopuştur. Eşin, sıklıkla tehdit addedilen gelişimi veya büyümesi, bir yenilenme kaynağı olabilir. Bireye yarayan ve bencilce görünen, aynı zamanda çiftin de işine yarayabilir. Tersi de doğrudur: Taraflardan birinin gelişememesi, diğerinde hor görme ve dehşete yol açabilir ("Tüm hayatımı *bunla mı* geçireceğim ben?"). Ve hor görme, küçümseme, saygı duymama kişi veya grup ilişkilerindeki en tehlikeli gelişmedir. Diktatörler kendilerine dönük saygısızlığın yaygınlaşıp aşırılaşması yüzünden devrilirler. Evlilikler, saygı kaybı

her türlü bağ üstünde eritici asit etkisi yaptığından çöker. Ama birlikte yaşaması daha güç olmakla birlikte, bağımsız, özerk bir eşin saygı kaybı yaratma olasılığı çok daha düşüktür. Bu nedenle çiftlerin birliktelikleri, birbirlerini ayrı gelişmeye teşvik ederlerse daha da sağlamlaşacaktır. Paradoks, olgun sevgide kopuşun bağlanmayı teşvik etmesidir. Rilke'nin dediği gibi: "Seven insan, çok büyük bir görevi başarmak zorundaymış gibi davranmak zorundadır. Yalnız başına düşünmesi, kendisini toplaması ve kendisine tutunması, bir şeye dönüşmesi gerekir."[257] Sevgililikteki başarı için daha fazla yalnız zaman geçirme öğüdü, epey radikal bir öğüttür.

Kısacası süreç pasif ve bağımlı değil, aktif ve bağımsızdır. Ve Rilke'nin öne sürdüğü üzere sevgiye, tıpkı mutluluk gibi doğrudan değil, verimli yaşamanın yan ürünü olarak ulaşılabilir. Fromm şöyle diyor: "İnsanın yaşamı aşk dünyasında verimli, diğer dünyalarda verimsiz şeklinde ayırabileceğine inanması bir yanılsamadan ibarettir. Verimlilik böyle bir emek bölünmesine izin vermez. Sevebilme kapasitesi, sadece yaşamın diğer birçok alanındaki verimli ve faal yönelimin bir ürünü olabilecek bir yoğunluk, uyanıklık, yüksek canlılık hali gerektirir. Kişi diğer alanlarda verimli değilse, sevgide de verimli olamaz."[258]

Yani Budizm'in "dikkatli olma" kavramı sevgide de gereklidir. Ama Buda ve diğerlerinin neden aşktan ürktüklerini de unutmamak gerekir: Aşkta yabanlık ve çılgınlık da vardır.

Sevgiyi, hoşlanma, saygı ve arzudan oluşan bir üçayak taşır. Bunlardan herhangi biri büküldüğü anda her şey devrilir. Saygı ve hoşlanma akla tabidir. Arzuysa üçlünün jokeri, her şeyi patlayıcı, karmaşık ve istikrarsız kılan karanlık güçtür.

Hava durumu ve borsa gibi, evlilik de (veya aynı çatı altında birlikte yaşanan ve cinsellik içeren her türlü ilişki) kaotik yapılı, anlaması zor, karmaşık güçlerin yönlendirdiği ve rastgelelikle açıklanamayacak, uzun vadeli benzer tavırlara tabi bir sistemdir. İyi veya kötü havanın iyi veya kötü olmaya devam etmesi veya borsanın düşme ya da yükselmede ısrar etmesi bu yüzdendir. Aynı şekilde evlilikte de sükunet daha fazla sükuneti, kavga, daha fazla kavgayı getirir. Ancak kaotik sistemlerin bir başka özelliğiyse uzun vadeli gidişatların beklenmedik ve çoğu zaman önemsiz bir şeyle aniden kesilebilmesidir: Üretim sürecindeki minnacık bir değişiklik, üründe aşırı oransız bir değişiklikle sonuçlanır. Bu, Güney Amerika'da kanat çırpan kelebeğin Kuzey Avrupa'da fırtınaya yol açma klişesidir. Evlilikteyse bunun anlamı, her şey yolunda gidiyor görünürken eşlerden birisinin tek bir yanlış sözüyle ortalığın cehenneme dönüşmesidir.

Başka bir deyişle sistem, normal yasaların geçmediği bir türbülansa girer. Fizikçi Werner Heisenberg ölüm döşeğinde Tanrı'ya sadece tek bir soru soracağını söylemişti: *Niye türbülans?*[259] Ölen âşıklar da Tanrı'ya aynı soruyu sormak isteyebilirler: Her şey, nasıl birdenbire tersine, sevgi nefrete, kibarlık gaddarlığa, hoşnut etme arzusu zarar verme arzusuna, sevgilinin yüzüne ebediyen bakma isteği, tiksindirici yüzünü bir daha asla görmeme isteğine dönüşebilmektedir? Evlilikte kavga, tuhaf ve ürkütücü bir oluş, iki tarafı da belli bir süreliğine yerden koparıp savuran ve sonunda tekrar yere, bitkin, tükenmiş ve şaşkın bırakıveren, *neydi bu yahu*, dedirten ani bir kasırgadır. Ama sürecin dinamiklerini açıklamak imkânsızdır. Âdem ve Havva'dan bu yana her çift bu deneyimi yaşamıştır ama edebiyatta otantik evlilik patlamasına dair ikna edici tasvir pek azdır. Örneğin Milton, Âdem ile Havva'nın ilk kavgası üzerine, "Böylece karşılıklı suçlamalarla harcadılar verimsiz saatleri / ikisi de hiç suçlamadı kendilerini"[260] diyerek pek çok yazarın yaptığı gibi sorundan sıyrılmayı yeğlemiştir.

Patlayıcı etken sekstir. Cinsellik içeren her türlü ilişki doğası icabı istikrarsızdır. Sorun, ölçüsüz,

düzensiz gereksinimin söz konusu gereksinim nesnesi üzerinde hiçbir güç sahibi olunmamasıyla birleşiminden doğar ve sonucu sevginin zıddına, nefrete dönüşmesine yol açan umutsuzluktur. Buradaki nefret, utanç, tiksinme ve çaresizlikle yoğrulan eşsiz çirkinlikte bir nefrettir. Böylece ezici sahip olma dürtüsü birdenbire aynı ezicilikte bir yok etme dürtüsüne dönüşür. Amerikalı bir yargıç, çiftleri boşarken şiddet yönelimli suçluları yargıladığından daha fazla endişe duyduğunu ve birçok yargıcın odasında, evlilik içi öfke kontrolden çıktığında kullanılmak üzere "panik düğmeleri" bulunduğunu söylemiştir.[261]

Gerilim, cinsellik içeren her türlü ilişkide mevcuttur çünkü hayvansı ve duygusal ihtiyaçlar ıstırap verici ölçüde zorunlu olmakla birlikte hiçbir zaman tam anlaşılmazlar ve kontrol altına alınmazlar. Buna karşın gerilim, ilişkide merkezi rol oynar. İlişkiyi parçalamakla tehdit eden gerilim, aynı zamanda ilişkiyi canlı tutar. Arkadaşlık, hayatı paylaşmak elzem, bu türde seksse olgunluğun en büyük avuntularından biridir ama cinsellik içeren bir ilişki asla sadece arkadaşlığa kaymaz. Denge ve istikrar çekici gelebilir ama ilişkideki denge ve istikrar, ölümün denge ve istikrarıdır. Tehlike ve risk öğesi her daim var olmalıdır. Her sevgili, şeytani sevgili olabilmek durumundadır.

Yalnız şeytanlar çabuk sıkılırlar. Bir ilişki sorun yaşamaya başladığında ilk kurban cinsellik olur. Bu durum genelde ilk işarettir. Yani seks, kömür madenine sokulan kanaryadır. Ötüyorsa her şey yolunda, ölürse, atmosfer zehirli demektir.

Peki, kanaryayı devamlı öttürmek nasıl mümkün olabilir? Şeytanın ilgisi nasıl sürekli kılınabilir? Seksle ilgili birçok sorundan biri, meselenin gerçekte seksle değil, aralarında kibir, iktidar, kontrol, güvence, alışkanlık, yenilik, modaya uymak ve başka herkesin elde ediyor göründüğünü elde etmek gibilerinin bulunduğu pek çok şeyle ilgili olmasıdır. Bu sorun günümüzde eğlence sektörünün bir koluna gittikçe daha fazla dönüşmektedir. Şimdiden birçok ülkede "seks temalı parklar" açılmıştır. Seksin gizemli, mucizevi, bitmek tükenmek bilmez bir harikalıklar kaynağı olduğuna inanan son neslin üyesi çıkmam çok mümkün... Bir zamanlar herkes meftun, mest olur, büyülenirdi. Oysa bugün seks sadece zaman öldürücü eğlence biçimlerinden biridir. Modern aşk, oral seks yaptırırken fotoğrafını çekip fotoğrafı Facebook'taki kalabalık arkadaş çevresiyle paylaşmaktan ibaret bugün.

Yorgunuz artık... Yeniliğin önemini ısrarla tepemize bastıran, ilişkide başarının sırrının seksi çeşitli ve taze kılmakta yattığını kafamıza kakan öğütler eliyle çok fazla şeyi denedik ve tattık. Siyasetteki öncellerinin başına geldiği gibi, cinsel devrim de bir tür tiranlığa dönüştü.

Özgürlük çağının 1972'de yayınlanan[262] ve dünyaya Flanquette,[*12] Viyana İstiridyesi ve Sabah Kuş Ötüşü gibi "gurme" lezzetlerini tanıtarak bir anlamda çığır açan özgün el kitabı *The Joy of Sex*, yakın dönemde tekrar gözden geçirilip yüzü aşkın yeni pozisyonun eklenmesi, BDSM'nin[*13] artan öneminin ve anüsün yeni başat heteroseksüel kaynak olarak ortaya çıkışının tanınmasıyla genişletilerek yeniden basıldı.[263] Hatta çağdaş sevgili sadece bir değil, erotik mobilyalara (aşk salıncakları, *smother box* ve *queening stoollar*[*14]) erotik takılara (meme ucu mengeneleri, penis yüzükleri, anüs tıkaçları) ve elbette hızla gelişen teknolojiye (belden bağlamalı, titreşimli yapay penisler, üç hızlı turbo vibratörler, internet mastürbatörleri) dair bilgiler içeren bir kılavuzlar setine muhtaç... Belli yaşları geçmiş çiftlerin ağır rujlu, parıldayan saçları arkaya yapıştırılmış mankenin elindeki 1970 model klasik vibratörü (ambalajında) gözlerinde yaşlarla izleyecekleri bir *Seks Oyuncakları Müzesi*'nin zamanı gelmiştir muhtemelen... Ah, eski zamanların yürek ısıtan sadeliği! Bugün seks yapmak bir Broadway müzikali sahnelemeye benziyor; özgün bir senaryo, aksesuarlar,

kostümler, sahne, özel ışıklandırma ve elbette hepsi birden şarkı söyleyip dans edebilen enerjik ve hevesli bir atlet ve akrobat kadrosu gerektiriyor. Artık herkes yatakta... Hayır, evin her tarafında adeta kendi başına bir sirk olmak durumunda.

Tüm bu tantana arasında şaşalayan âşıklara yol göstermek içinse, sıklıkla televizyondan öğütler sunan ve gittikçe büyüyen bir terapistler ve danışmanlar ordusu var şimdi. Batık Atlantis kenti kadar efsanevi, zengin ve bulunması güç G-Noktası'na yönelik çağdaş Kutsal Kâse (Holy Grail) arayışına hararetle inanan, gözleri parıltılı insanlar bunlar. G-Noktası'nın G'si Kâse'den (Grail) değil; "köpek pozisyonunda" yapılan seksteki uyarıcı etki "sadece testislerin klitorise kapı tokmağı misali çarpışındaki melodik ritimle açıklanamayacağından"[264] vajina duvarında erotik bir bölge bulunması gerektiğini öne süren Alman jinekolog Ernst Grafenberg'ten gelir. Bugünün seks başpapazlarıysa bir Kutsal Üçlü'ye tapıyor: Parlak bir TV terapisti, normal bir orgazmın kötü olmadığını kabul etmekle birlikte, hem klitoris hem G-noktasıyla ulaşılan "bigazmın" çok daha iyi olduğunu ama esas Kutsal Üçlü'nün (klitoris, G-noktası ve anüs) hep bir ağızdan ilahi okuyacağı "trigazmın" hedeflenmesi gerektiğini belirtmiştir. *Daha, daha!*

Sorun, bugün seksin bedensel iştahtan ve bedenin doğal döngüsüyle kabiliyetlerinden gittikçe uzaklaşmasıdır. Cinsel kimlik bile belirsizleşti ve akışkanlaştı. Heteroseksüel mi, eşcinsel mi yoksa ikisi birden mi olduğundan tümüyle emin insan sayısı azalıyor. Bir başka kimlikte eksik tatmini bulma düşüncesi her daim insanın tepesinde dolanıyor ve fiziksel kimlikle ihtiyaçlardan uzaklaşan seks, fanteziyle desteklenen kavramların ve pornografiyle beslenen imajın güdümünde gittikçe beyinselleşiyor. Fanteziyse yenilikler ve sınırların çiğnenmesinin güdümünde. Anal seks –anüs, yeni vajinaya dönüştü– ve BDSM'nin sınırları ortadan kaldıran heyecanına merak buradan geliyor. Özgürleşme çağının gittikçe bağlanmaya yönelmesi hem gülünç hem de muhtemelen önemlidir. Ann Summers seks mağazaları zincirinde en çok satılan ürünlerden biri, Yeni Başlayanlar İçin BDSM Kiti'dir. Bezgin BDSM meraklılarına yönelik son numaraysa parayla kaçırılmak: Müşteri yolda yürürken bir minibüs yanaşır, kar maskeli, iri yarı birkaç adam fırlayıp müşteriyi yakalar ve sözleşmede belirtilen tüm rezillikleri uygulamak üzere bir bodrum katına tıkarlar. (Kaçıranlara yönelik tercihlerde ulusal farklılıklar görülüyor: İngilizler, ABD'nin Güney bölgelerinden gelme kaba köylülerce kaçırılmayı yeğliyorlarmış.) Bu hizmetin dâhiyane özelliğiyse sadece bağlanma arzusuna değil, çağdaş beklenti heyecanına da yanıt vermesi: müşteri "sipariş üzerine kaçırılmanın" ne zaman gerçekleşeceğini bilmiyor ve günler hatta haftalarca heyecanlı bir bekleyişe maruz bırakılıyor. Ayrıca bu bekleme dönemi takip ve izlemeyle desteklenerek beklentiye dikkat de katılıyor. Sonundaysa tatmin bulmuş kaçırılma kurbanına yaşadıklarını gösteren bir DVD sunuluyor çünkü deneyim, filme alınmadıkça gerçekten yaşanmış sayılmıyor. Bu hizmeti yaratan dâhiye asrın girişimcisi ödülü verilse yeridir.[265]

İyi de, böylesi bir rol-oyununun ne zararı var? Kar maskeli adamlar kesin birtakım talimatlarla sınırlandırılıyorlar. Ann Summers'ta satılan kelepçeler pembe kürkle kaplı... İşin sorunlu yanı, sınırları ortadan kaldıran zevklerin, özgün hazzı yinelemek için daima daha fazlasını istemesidir. Bir seferinde pembe bir terlikle popoya hafifçe vurulurken bir sonrakinde testislerin zemine çivilenmesi bu yüzdendir.

Transseksüeller son gözdeler çünkü kimlikleri, işlevleri ve donanımları biraraya getirmek suretiyle azami potansiyeli yaratıyorlar. Transseksüeller insandan birer İsviçre çakısıdırlar. Sadece imaj değil, etten-kemikten imajlardır. Transseksüel, yürüyen, konuşan, nefes alan, canlı bir seks

oyuncağıdır. Ayrıca kavram da tüketici için pek çekicidir: Bir cinsiyete para ödenmekte, ikincisi bedavaya gelmektedir.

Bir başka etkense tüm bunları ateşleyen imajların, bir zamanların pahalı, erişimi zor ve utandırıcı porno filmlerinin artık ev rahatlığında bedavaya sunulması. Pornonun kanaryayı öttürdüğü kesindir ama sürüsüne bereket zararı vardır. Beklenti çağı için gülünç durumsa pornonun en heyecanlandırıcı beklentiyi, önsevişmeyi, cilveleşmeyi, yakınlaşma ve kokunun sarhoş ediciliğini, arzu yüklü ilk temasın elektriğini, fermuarların ve düğmelerin büyüleyici açılışlarını, giysilerin iç titreten hışırtılarla, yavaşça düşüşünü tümden devre dışı bırakmasıdır. Porno tüm bunların yerine çıplak gitgellere ve emmelere doğrudan dalar. Yapılan eylem daima dramatik ve görünürdür. Böylece tatlı birleşimin yerine hırsla saldırış alır ve pornolarda daima erkek delice gidip gelir. Oysa orgazma ulaşabilmek için kadının ritmi kontrol edip yumuşatması gerekir (en sonda değil tabii). Ve içerisi yerine pek gözde "kadının üzerine boşalma" söz konusudur. Artık erkeklerin yeni aşk fısıltısı "Yüzüne boşalabilir miyim?" cümlesine dönüşmüştür.

Ama heyhat, deliklerin, pozisyonların ve kombinasyonların sayısı sınırlıdır. İnsan bedenlerinin becerebildiği her şey yakında her oturma odasında seyredilebilir hale gelecektir. Peki, o zaman sınır aşıcı heyecan için ne yapacağız? Engin görüş sahipleri çoktan bu soruna eğilmiş durumdalar. Yapay zekâ araştırmacısı David Levy'nin 21. yüzyıl ortasına yönelik vaadine bakın: "Robotlarla sevişmek insanlarla sevişmek kadar normal sayılırken, robotlar dünyadaki tüm seks el kitaplarındaki kombinasyonların toplamından fazlası bulunduğunu öğreteceklerinden insanlar arasında yaygın uygulanan cinsel eylemler ve sevişme pozisyonlarının sayısı artacak."[266]

Alışkanlığı engelleme amaçlı bu çağdaş çeşitlilik saplantısı yanlış yere gidiyor. İştah üzerine yapılan bir deneyde[267] iki grup gönüllü haftada bir defa, aslında uydurma olan testlere katılmaya davet edilmişlerdi. Esas deney, testlere katılım karşılığında sunulan atıştırmalıklardı. Gruplardan birine atıştırmalıklarını önceden seçme izni verilip çeşitliliğe yol açılırken diğer gruba her hafta en beğendikleri yiyecek sunuldu. Çalışmanın sonunda tatmin değerleri karşılaştırıldığında hep aynı şeyi yiyenlerin, çeşitlemeye kaçanlardan daha fazla tatmin buldukları ortaya çıktı. Açıklamasıysa bir haftalık zaman aralığının eski gözdeye yönelik iştahı yenilemeye yetmesiydi. Yani alışkanlık tuzağını yenmede enderliğin çeşitlilikten daha iyi ve yaşamın tuzu-biberinin çeşitlilik değil, sevdiğiniz şeyi en uygun aralıklarla yapmak veya tüketmek çıkması çok olasıdır.

Bir başka yerleşmiş yanlış kanı da aşkın, cinsel tatminin bir sonucu olduğudur. Bunun da tam tersinin doğru çıkması mümkündür. En tatmin edici seks, el kitabındaki tekniklerde ustalık gösteren değil, şefkat ifade edebilendir.

En derin hazlar hak edilerek kazanılanlardır ve sekste de aynı şey geçerlidir. Yani en yoğun deneyimler zorluklardan, ıstıraptan, öfkeden ve türbülanstan sonra, bir başka deyişle şiddetli kavgadan sonra gelir. Barışma amaçlı seks, insanın yaşayabileceği en müthiş deneyimdir.

Ama tabii bu tür seks nadir rastlanan bir ödüldür. Düzenli zevk için size radikal, sadece uygun aralıklarla uygulanabilecek bir öneri sunayım: basitlik seksi, "az"ın seksi veya Zen Seks. Sevdiğinizle yatağa girin, birbirinize dokunun, birbirinize hayranlık duyun, belli aralıklarla, minnettarlıkla öpüşün. Sonra, tek vücutmuş gibi ağırca hareket ederek misyoner pozisyonuna geçin ve yavaşça birleşin. Ardından tatlı sessizlik içinde hiç kıpırdamadan (kadının idare ettiği asgari hareketlerle) kalın ve özerk coşkunun yavaşça bedeninizi sarmasına izin verin.

Yaşamdan nihai kopmanın ideal yolu bu olmasın? Ayrıca bir de eşzamanlı gidip-gelişin enfes saçmalığı var... Ama ömür boyu sorumlu ve düşünceli davranmış kişilerin sevdiklerini ceset derdiyle baş başa bırakmaları düşünülemez tabii. Öyle bir hareket, geride kalan tatlı, sessiz, durgun ışıltıyı *fena* mahvedecektir.

Yaşın Saçmalığı

Eskiden hep sınıfın en küçüğüyken şimdi nasıl böyle yaşlanabildim? Yaşlanmak mantığa aykırı... Şok edici... *Saçma!*

Fiziksel değişimler ortada. Ama bir de zihinsel ve psikolojik gelişmeler söz konusu:

1. Bellek Kaybı

Aslında bellek kaybı, bilgilerin kaybından çok bellekten bulup getirilme süresinin, ömrün geri kalan süresini aşacak ölçüde gittikçe uzamasıyla ilgili. Yani, tabii ya, *Chantilly Lace* şarkısıyla listebaşı olan The Big Bopper'dı, diye bağırarak uyanmaya yeltendiğinizde, çoktan yerden bir seksen aşağıda, ahşap bir kutuyu mesken tutmuş olabilirsiniz.

2. Küçülme

Her şey ufalır; beden ve tüm parçaları, beyin, karaciğer, penis ve özellikle kalp... Burada tek iyi haber psikolojik küçülmedir denebilir. Arada ego da küçülür.

İyi denemeyecek olansa ilgi ve faaliyetlerdeki ufalmadır. Yıllar, zorluklardan rahatlık bölgelerine doğru zorlayıcı bir geri çekiliş arzusu getirirler. Özellikle yorucu ve nafile diye sıklıkla düşünme çabasından vazgeçilir. Dünya gittikçe yabancılaştığına göre ne demeye anlama zahmetine girilsin? Ama bu tür teslimiyet çok büyük olasılıkla doğrudan bunamaya gidecektir. Yaşamı korumanın tek yolu, her şeyine ilgi duymaktır (hip hop ve master şefler hariç belki). Aksi durumda yaşam öcünü alacaktır. Çünkü ilgi göstermeyenler kısa sürede ilgi görmemeye başlarlar.

3. Pintilik

İhtiyar stereotipinde pintilik sahiden var görünüyor. Kendimde elimi cebime atmaya yönelik artan bir gönülsüzlük saptadım. Bu durum kaynakların, özellikle istif edilmesi gereken güç, enerji ve zamanın azalmasının bir sonucudur. Öyleyse, yaşlılıkta genel bir istifleme dürtüsü gelişir demek mümkün müdür acaba?

4. Zamanın Hızlanması

Mesele sadece az zamanın kalması değil, bunun yanı sıra geri kalan yaşam, geçmekle yetinmeyip bir de *hızlanmaya* başlar. Daha doğrusu ortaya huzur kaçırıcı bir etki çıkar: Kısa vadede bir türlü geçmek bilmeyen zaman uzun vadede hızlanıyormuş gibi görünür. Bu durumun psikolojik açıklaması, zaman ekseninin uzaysal bir boyuta benzemesidir. Perspektifli resim yapılırken iki nokta arasındaki mesafe, noktalar uzaklaştıkça azalır; iki nokta arasında ilgi çekici nesneler varken mesafe fazla, yoksa azdır. Zamansal eksende gençlik canlı olaylarla doludur veya olaylar, aralarında *malum* ilk seferin de bulunduğu bir dizi taze ilk seferler olduklarından daha canlı yaşanırlarken, gayesiz ilerleyen yaşlarda yaygın duygu hiçbir şeyin olmadığıdır. Orta yaşlardaki zaman bu yüzden hızlı geçiyormuş gibi görünür. Bu durum, daha dün yaşananları hatırlamakta zorlanırken gençliğe ait anıların neden canlı kaldıklarını da açıklamaktadır.

5. Metafizik Sabırsızlık

Muhtemelen zamandaki hızlanmadan kaynaklanan bu hal, dünyanın katı yürekliliği ve aksiliğine, boyun eğmeyi inatla ve sürekli reddetmesine artarak duyulan öfkedir. Özünde metafizik olmasına rağmen bu öfke, mesela kuyrukta bekleme veya benim yaşadığım asansör öfkesi türü (asansörün önünde dikilerek girişi kapatan iki kişiye rastlarsam doğrudan gırtlaklarına sarılabilirim) belli şekillere bürünebilir.

6. Tereddüt

Gençliğin kararsızlık ve kuşku, orta yaşlarınsa kanaat sahipliği dönemleri olmaları gerekir. En azından kendi adıma tam tersi geçerliymiş diyebiliyorum. Gençliğim ihtiraslı inançlar, coşkular ve tiksintilerle, orta yaşlarımsa gittikçe artan tereddütlerle doldu. Bir noktada şok edici bir gerçekle karşılaştım: Artık neye inandığımı veya herhangi bir şeye inanıp inanmadığımı bilmiyordum. Neden *hoşlanıp* neden *hoşlanmadığımı* bile bilmiyordum hatta. Levreği somona yeğliyor muydum? William Faulkner iyi miydi? Umurumda mıydı bunlar?

Orta yaşlar, gemimi batırıp beni Aporia, Ataraxia ve Anhedonia adlı Yunan takımadalarında kazazedeliğe, yani tereddüt, aldırmazlık ve neşesizliğe mahkûm etti.

7. Barsak Takıntısı

Garip bir durumdur bu. Teorisini bulamıyorum. Ama yok saymak mümkün değil. Gittikçe ender bulunan bilgelerden biri olan seksenlik bir arkadaşım var. Haliyle tek cümleyle hayatın anlamını açıklayacağını söyleyince kulaklarımı dört açmıştım.

Bir an duraklamış –zamanlama duygusu hâlâ müthişti– ardından hafifçe mırıldanmıştı: "*Bicosadyl*."

Bir şey diyememiştim. Tam istediği gibi, şaşakalmıştım.

Sonunda, "Viagra gibi bir şey mi bu?" demiştim.

Sabırsızlıkla yüzünü buruşturmuş, "Yo, hayır... Boş ver o işleri" demiş, ardından çatık kaşları yumuşayarak ışıltılı bir heyecan ifadesine geçmişti. "Esas olay" diye devam etmişti, "gençmişsin gibi *sıçabilmek*."

8. Venedik'te Ölüm Etkisi

Seksenlik arkadaşım karşı cinse ilgisini kaybettiğini öne sürerken samimi davranmamıştı. Çıktığımız öğle yemeği boyunca garson kızı kesip durmuştu. Çünkü gençliğin nadiren takdir ettiği kendi güzelliği, yaşlananları hayrete düşürür, büyüler. Rilke, "güzellik hâlâ zor bela dayanabildiğimiz dehşetin başlangıcıdır"[268] demişti. Bu dehşet geçen yıllarla şiddetlenmekle kalmaz, her genç göze güzel ve dehşet verici görünmeye başlar. Çünkü genç bedende tüm ihtişamıyla parlayan yaşam, gören yaşlılar için bir yok oluş, bir tükeniş vaadi demektir. Ve buna rağmen dönüp bakma dürtüsü inanılmaz güçlüdür. Güzellik, tavşanı yolun ortasında donup bırakan otomobil farları, geçkin kabuğu kurutan parlak güneştir. Çevirin bitkin gözlerinizi başka yere... *Başka yere bakın*.

Başka bir gün, müşterileri arasında film yıldızları, televizyon sunucuları ve şöhretlere hizmet sunan aşçılar bulunan bir dişçiyle yemek yemiştim. Muazzam başarılara ulaşıp pahalı banliyö semtindeki havuzlu villaya taşınmadan önceki döneminde, anaokulundan arkadaş olan eş ve çocuklarımız sayesinde tanışmıştık. Diğer konuklar arasında zengin komşuları ve eşleri –kırk ve ellilerini süren,

sürekli, içten ve görmüş geçirmiş kahkahalar atan, çekici hanımlar– vardı. Tazelik ve umutla dolu, hoş bir Nisan günüydü. Şampanya şişeleri kutu kolalar misali sık ve gelişigüzel açılıyordu. Gatsby'nin efsanevi partilerinden birindeyim sanki. Hayatımda sınırsız şampanya mefhumunu hiç görmemiştim.

Derken hanımlar yüzmeye karar verdiler. Dur durak bilmeden seksi ama gülünç ölçüde ince, gencecik manken imgelerinin bombardımanına tutuluyorduk; haliyle olgun kadınların muazzam dolgunluktaki kalça ve bacakları nadir izlenebilen ihtişamlı manzaralardandı. Ama hanımlar kabinlerden çıktığı anda evsahibimiz dişçi beyefendi bir şezlongu kaptığı gibi önüme yerleşip manzaramı kapayıverdi.

"Düşünen tiplerdensin sen" dedi. "Sabahları yataktan kalkmak için *tek bir iyi neden* söyle bana."

Gatsby'den beklenecek türde sorulardan değildi. Arkasından, kapanan manzaramdan, olgun denizkızlarının dolgun bacaklarını havuza sokarken çıkardıkları genç kız çığlıkları yükseliyordu.

Dişçi arkadaşım, konukları gelmese muhtemelen yataktan kalkma zahmetine girmeyecekmiş. Meğer çoğu hafta, haftanın çoğunu uyuyarak geçiriyormuş ve yoğun dozda anti-depresan kullanıyormuş.

"Harley Sokağı'nın ilk endodontistlerindendim ben" diye anlattı. "Artık her yer kaynıyor... Hepsi daha genç, daha ucuz ve muhtemelen benden daha iyiler. Cesaretimi kaybettim yani. İşleri batırmaktan korkuyorum. Hastalarımın hepsi müşkülpesent, hoşgörüsüz, acımasız tipler... Mahvederler beni." Eliyle evi, bahçeleri, havuzu işaret etti. "Bunlar ne olur o zaman? Gırtlağıma kadar kredi almıştım..."

Böyle devam etti. Depresyon, bitkinlik, göğüs ağrıları, libido kaybı... Sonuncusunu söylemesine gerek yoktu zaten: Hanımlar üzerlerinden sular süzülerek havuzdan çıkıp eve giderlerken dönüp bakmadı bile. Ben bakmaya çalıştım ama tabii hepsini kaçırdım. Tek yakalayabildiğim uçup giden havlu renkleriyle çınlayan kahkahalar, şakalaşmalardı...

Dişçi dostumsa, bilgeden öğüt bekler ifadeli bakışlarını bana dikmişti. Ama çağın yaşlı bilgeye elbette hürmeti yoktu.

"Dişlerinin beyazlatılmaya ihtiyacı var" dedi.

Aldırmadan bastırdım. "Kaç yaşındasın?"

"Elli dördüme yeni bastım."

Muhtemelen *malum dönemden* geçtiğini söyledim. Bahsettiğim dönem, kırkına basan erkeklerin ateş kırmızısı, üstü açık otomobiller alıp koca memeli genç kızları kovalamaya giriştikleri "orta yaş krizi" klişesi değildi. Kastettiğim dönem, dişçinin yaşadığı gibi, tam tersini, sekse yönelik ilginin tümden kaybını ve ezici yataktan çıkma isteksizliğini getiriyordu. Genelde ellili yaşlarda ortaya çıkıyordu ve erkekler kadar kadınların da başına geliyordu. Ellilerine varan arkadaş ve akrabalarımın çoğu, süresi, şiddeti ve tarzı çeşitli ama belirtileri aşırı, kalıcı depresyondan fasılalı panik ataklara kadar değişen ani, beklenmedik çöküşü ortak bu dönemden geçmişti. Bu çöküş, ani cesaret kaybı, tereddüde kapılıp güvensizliğe düşme, ezici bir "Yapamıyorum artık bunu" duygusunun sonucuydu galiba.

Benimki uzun süreli dersler vermek zorunda kalacağıma yönelik ani korku patlamalarıyla başladı. Durduk yerde kaygılar, göğüs ağrıları, mide yanmaları, terleme ve titremeler başladığında yıllardır öğretmenlik yapıyordum hâlbuki. Yaşam boyu çalışmamdan edindiğim otorite, bilgi ve öğretmenlik

becerilerim ürkütücü bir boşlukta yiterek geriye sadece "Yapamıyorum bu işi artık" duygusunu bırakıyorlardı.

Nasıl kurtuldum peki? Hâlâ tam emin değilim ama uygulamayı ve terimi bilmemekle birlikte, galiba bir tür Bilişsel Davranış Terapisi sayesinde oldu. Önce derslere hatırlama veya doğaçlamaya gerek bırakmayacak titiz, ayrıntılı hazırlıklar yaparak kaygıyı yatıştırdım. Ardından kendime, yirmi yıl doğru dürüst ders verdikten sonra korkmanın akla aykırı olduğunu hatırlattım. Son olaraksa kendimi, öğrenciler karşısında en azından otoriter görünmeye zorladım. Ya onlar ya ben durumuydu ve sonuç "ben" olamazdı.

Bu döneme yol açan nedir peki? Pek çok etken söz konusu. Bir kere değişimi ve bedensel düşüşü, kişisel güçsüzlüğü ve önemsizliği, kişinin gücü ve enerjisi azalırken gittikçe aldırışsızlaşan, müşkülpesentleşen ve acımasızlaşan dünyayı fark etmek var. Sonra şarlatan, ihtiyar sahtekârın teki olma hissini doğuran inanç kaybı geliyor. Ve elbette ölümün, hiç yaşamamış gibi çarçabuk unutulacak olmanın kesinliği... Ama muhtemelen bunların en önemlisi potansiyelin ölümü, gelecek vaat etmenin son buluşudur. Sürekli beklenti içinde, daima bir şeylerin olacağı, bir davetin veya bir fırsatın çıkacağı ve o zaman öne çıkıp kaderimize erişeceğimiz ve nihayet gerçek kendimiz olacağımız inancıyla yaşarız. Ama orta yaşlar hiçbir şeyin olmayacağının iç karartıcı kavrayışını getirir. Büyülü kurtuluş falan gerçekleşmeyecektir. Sahiden hepi topu bu kadardır. Daha beteri, hepi topu bu kadar dediğimiz de azalacaktır...

Kısacası bu böcekler sessizce ve görünmeden ama dur durak bilmeden, günün birinde aniden çöküp un ufak olana dek güveni yer, kemirirler. Korkuların en beteri, panik ve depresyonun kalıcılaşacağı hatta belki şiddetleneceğidir. Ama çoğu insan bu dönemi atlatır ve geri dönüp baktığında şaşar. Bugün baktığımda o dönemi bir tür geçiş töreni gibi görüyorum. Ergenlerin yetişkinliğe geçişlerindeki gibi, bu dönemin de yetişkinleri yaşlanma ve ölüm safhalarına geçirdiğini düşünüyorum. Bu dönem, Attar'ın şiirindeki kuşların, sonunda Simurg'un kendileri olduğunu bulabilmek için aşmaları gereken son vadi, Yoksunluk ve Hiçlik Vadisi'dir...

Ödülüyse, bitişinden sonra her şeyin aydınlanıvermesidir. Varsayılan mizacın, korunma noktasının grafiği bir U-eğrisidir; gençliğin coşkun ruh hali orta yaşlara doğru alçalan bir eğri çizer, ardından şaşırtıcı bir hareketle, ilk yüksekliğine doğru tırmanır.[269] Evlilikte tatmin eğrisi de aynı şekli çizer; orta yaşlarda düşer ama çift birlikteliği sürdürebilirse ilerleyen yıllarda yükselir.[270] Hatta bellek bile bu eğriyi izler. Yetmişliklerin gençlik anıları yoğundur; orta yaşlarını zar zor hatırlarlar ve yakın geçmişe yönelik anıları yine güçlüdür.[271] Yapılan tüm araştırmalarda orta yaşların külüstürlüğünde hemfikirlik görülmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'ne göre depresyon "orta yaştaki insanlar için şimdiden birincil tek yetersizlik nedeni haline gelmiştir." Hatta orta yaşlılarda intihar oranlarının arttığına dair kanıtlar bile mevcuttur. ABD'de 1999 ile 2004 yılları arasında gençlerde intihar oranları aynı kalırken, 45 ile 54 yaş arası insanlarda oran yüzde 25 artmış, daha sonraki yaş gruplarındaysa ortalama yüzde 10'luk düşüş göstermiştir.[272]Mizaç eğrisinin U-şekli gittikçe daha belirginleşir görünmektedir. Ama en azından haberler iyi: Kendini asmak yerine dayananlar için işler daha iyiye gidebilmektedir.

Bunun birçok nedeni var. Yaşlılıkta istemeden yapılan kopuşlar söz konusudur: emekli olmak, çocukların evden ayrılmaları, cinsel iştahın azalması birer kopuştur. İnsan kendi doğasını, arzularını ve tuhaflıklarını daha iyi anlar ve haliyle daha kolay kontrol eder. Neyin tatmin getireceği veya

getirmeyeceğine ait kavrayış çok daha büyüktür. Ve yaşlılığın şartları gençliğinkilerden daha iç karartıcı görünmekle birlikte, olumsuz düşünceleri bastırmak da kolaylaşır. Genç yetişkinlerin beyin taramalarında amigdalanın olumlu ve olumsuz uyaranlara tepki verdiği ama diğer yetişkinlerde sadece olumlulara tepki verme eğilimi gösterdiği görülmüştür.[273] Teori, prefrontal korteksin amigdalayı daha iyi kontrol edebilir hale geldiği yönündedir. Ego, nihayet idi ehlileştirmeyi öğrenmektedir.

Ayrıca cinsel macera ve kariyerde ilerleme olasılıkları azaldığından dünyanın akıl çelici denizkızı şarkılarına dayanmak kolaylaşmaktadır. Başkaları gibi olmanın yanı sıra, hoşlanma ve hoşlanılma ihtiyacı da düştüğünden uyma dürtüsü azalır. İleri yaşların en müthiş mutluluklarından biri, bilinçli kalmak ve sertleşip sıradan egzantirikliğe kaçmamak kaydıyla aksiliktir. California Üniversitesi'nden Howard Friedman'ın, neşeliliğin sadece uzun ömürle ilişkili olmamakla kalmadığı, ayrıca kronik neşelilerin daha az yaşadıkları sonucuna ulaşan bir araştırmasına rastlamıştım. Şöyle diyordu Friedman: "İnsanlara neşelenirlerse daha uzun yaşayacaklarını söylemek yanlış tavsiye vermeye giriyor."[274] Kısacası yaşlanmayla ilgili bir başka hoşluk söz konusu: Hayatta kalırsanız belki gülümseyen yüzün mezarı üstünde dans etme şansına kavuşabilirsiniz.

Öte yandan düşüncelilik, dikkat ve yeni beceriler öğrenmek yaşamın hem süresini hem de kalitesini artırıyor gibi.[275] Bu durumda yeni ve zordan çekinmek cidden ölümcül olabilir. Hatta beynin düzenli düşüşte olmadığı, ölene kadar yeni nöronlar üretebileceğine dair kanıtlar vardır. Bu mucize neurogenesis adıyla bilinmektedir.[276]

Hepsinden iyisi, feci görülen olabilirliğin kaybedilişinin bir nimet olduğunun ortaya çıkma ihtimali. Çünkü potansiyelin büyüsü, duyuların önünü tıkayan ve zihni bulandıran, kötü bir büyüdür. Büyü nihayet ortadan kalktığında esas önemli dersi, yolculuğun varılacak yerden, faaliyetin sonuçtan daha önemli olduğu dersini almak kolaylaşır. Sürekli karşımıza çıkan sonuç budur. Öğrenme çabası, öğrenmenin kendisinden daha değerli; belli bir amaç gütmeden düşünmek, düşünmenin en zevkli biçimi; zorlu bir beceriye dalmak, akış deneyimi, her türlü kavrayıştan daha tatmin edici; sevgi için çabalamak âşık olmaktan daha doyurucudur. Her şey kendisinin ödülü olmalıdır.

Yaşanan ömrün sahiden bunlardan ibaretliği gittikçe netleşiyor. Ama *hey*, görebilmek, duyabilmek, yardımsız yürüyebilmek, merdiven çıkabilmek ve ereksiyonu kimyasal destek almadan, insanca koruyabilmek hiç fena değildir. Hatta *acayip iyidir*. Doğal dünya tüm doyurucu bolluğu, insani dünyaysa tüm şapşal saçmalığıyla karşımızda işte! Yalnız doğanın sunduğu bolluk sadece kısıtlı bir zaman diliminde yararlanılmaya açık; bu yüzden takdir mecburiyeti var. Shakespeare, kim bilir belki son sözleriydi, şunları yazmıştı: "Olduğu haline şükredelim."[277] Yaşlılığın tuhaf ve beklenmedik hediyesi, müteşekkirliktir...

Yaşama nereden bakılırsa bakılsın bir U çiziyor görünüyor. Kuvvet, enerji ve tutkunun eğrisi doruk noktası tepede, ters bir U'dur. Mizacınki dip noktası altta, normal U'dur. Yaşamın ilerleyişindeki U ise yan yatar; başlangıçtan ilerlenir ve geri, daha az yük ve daha fazla takdir ve şükranla dönülür. Yani yaşlanan çiftler gene ama bu sefer gençlikteki bezdirici kavgalar ve çocuk taşıma yükü olmadan âşık olabilirler. Ayrıca kariyerin, notların ve sınavların zorbalığına maruz kalmadan ve çalışılacak dersleri seçme ve derslerden zevk alma olanağıyla birlikte tekrar öğrenci olmak da mümkündür. Tabii dönüşün son safhası, yaklaştıkça daha fazla anlam kazanan ama bu anlamların bu seferliğine keşfedilmemesinin daha iyi olacağı ikinci çocukluktur.

U'nun geri dönüş bacağında en can alıcı etmen, yaşlanma ve ölümlülüğün kabulüdür ki ebedi gençlik kültüründe bu kabul kolay iş değildir. Bugün kim kalkıp Rilke gibi, "Yaşlılığa, çalışmaya ve yaşlanmaya inanıyorum ben: Yaşamın bizden beklediği budur"[278] diyebilir?

Güncel arkadaş toplumunun kentleri ölümü yasaklamıştır. İrlanda'da büyüdüğüm ufak kasabada ölüm sabit varlıklardandı. Ne zaman ziyaretine gitsem dedem, yakınlarda göçen yaşıtlarını kötücül bir hazla sayardı. Yerel gazetede bir sayfa mutlaka ölüm haberlerine ayrılırdı. Sokaklardan sıklıkla cenaze alayları geçer, görenler durur, şapkalarını çıkarır ve saygılı bir hüzünle başlarını eğerlerdi. Kapılarda kocaman çelenkler görülür, ölüm sonrası ayinleri ve toplantıları topluma "geride kalanları" görecek zamanı sağlayacak denli uzun sürerdi.

Ama bugün kentlerde ölüm görünmez halde. Ne kortejler ne haberler ne "geride kalanlar"dan bahis var. Ölümün izine bile rastlamadan yıllar geçebiliyor. Kentlerde farelerin artışı gibi; daima vardılar ama ne bahisleri geçer ne de görülürler. Ölüm sonrası toplantıları, ayinleri artık pek yok ve yakma hizmetlerinde cenazeye gelenlerin çoğu, yakılma bir yana, ölüyü de, tabutu da görmüyorlar. Bugünün cenazeleri, emekliye ayrılanın davet edilmediği emeklilik partilerine benziyor.

İnsanlar, "benden sonra", "bunu görmeye ömrüm yetmeyecek" ve "ben yaşarken değil" türünden cümleler kullanmaya alıştı. Ama kimse sonluluktan bahsetmiyor. Ölümü yaklaştıkça daha çok fark etmemiz gerekiyor ama sıklıkla tam tersi yaşanıyor. Sorun, yaşamanın bizzat kendisinin, yaşamayla ilgili diğer tüm faaliyetler kadar alışkanlık oluşturuculuğudur. Var olmaya feci alışırız. E. M. Cioran'ın dediği gibi, "Yaşlandıkça ölümünden uzak, olasılığı çok düşük bir olaymış gibi söz etmeye başlamıştı. Yaşamak öyle bir alışkanlığa dönüşmüştü ki ölmeye uygunsuz hale gelmişti."[279]

Yani ölüme getirilen yeni çözüm, ölümü gözden ve kafadan uzak tutup alışkanlığa sığınmak. Oysa yaşama tadını veren tek şey geçiciliğidir. Fanilik, yaşamın tuzu-biberidir.

Freud "Fanilik Üzerine" adlı denemesinde, faniliğin yaşamdaki her şeyin değerini düşürdüğüne inanan genç bir şairin görüşünü reddetmişti: "Tam aksine, yaşamın değeri artar! Faniliğin değeri, zamanda kıtlığın değeridir. Haz alma olasılığının sınırlılığı yaşamı daha da değerli kılar."[280]

Ölümlüğün farkında olmak yaşamda sıklıkla eksik kalan odaklanma ile yoğunlaşmayı sağlayabilir ve ileri yaşların bir diğer hediyesidir. Zaman-zengini gençler, maddi servete sahip kimseler kadar pervasız ve küstahtırlar (her şey satın alınabiliyorsa hiçbir şeyin değeri yoktur) ama zaman-yoksulu yaşlılar artık satın alacak çok şey kalmadığından her şeyin değerli olduğunu bilirler. Örneğin cinsel haz, yapamama veya eşin ölümü gibi nedenlerle uzun süre erişilir kalmayacağı bilindiğinde muazzam zenginleşir ve yoğunlaşır. Yazdığım en candan cümle şudur: "Her sefer son sefer olabilecekse ilki kadar iyidir."

Homeros'tan bu yana edebiyat, dünyasal varoluş mucizesinin takdir edilmesine yönelik dokunaklı hatırlatmalarla dolu. Odysseia, öte dünyada Akhilleus'u dünyadaki şöhretinden bahsederek avutmaya kalktığında, efsanevi savaşçı şunları söyler:

> Ballandırma bana ölümü, şanlı Odysseia,
> Bütün geçmiş göçmüş ölülere kral olacağıma
> El kapısında kulluk edeydim keşke,
> Varlıksız, yoksul bir çiftçinin yanında

Irgat olaydım[281]

"Felsefe yapmak, nasıl ölüneceğini öğrenmektir" cümlesini Fransız Montaigne, Cicero'nun Latincesinden, Cicero'ysa Platon'un Yunancasından almıştı. Buda'ysa bu noktaya hepsinden önce ulaşmıştı: "Yaşamımı uzatmak için büyü kullanmam ben. Şimdi, gözümün önünde canlanıyor ağaçlar."[282]

Ölmeyi öğrenmek, yaşamayı öğrenmektir. Ölüm, yaşamı verendir. Elvis'in uyarısını hatırlayalım: "Ya şimdi, ya hiç."

Ölüm, yaşamı uzatabilir bile. Yunanistan'da bulunan Athos Tepesi'ndeki komünlerde yaşayan keşişler faniliklerini kendilerine hatırlatmak için siyah giyinirler ve buna karşın aşırı ileri yaşlara dek yaşarlar. Yani uzun yaşamanın sırrı, yaşamın kısalığını kabullenmek olabilir. Ve bu kabulleniş yaşamı uzatmasa bile yaşamın kalitesini kesinlikle artırır. Athos Tepesi'nde yaşayan keşişler arasında tek bir Alzheimer vakasına bile rastlanmamıştır.

Kabullenmek, tanımak her şeydir. Tepkilerse Dylan Thomas'ın meşhur öfkesinden, "Gitme güzel geceye tatlılıkla" dizesinden Marcus Aurelius'un güzelim kabullenişine kadar çeşitlidir: "Tüm fani yaşamın geçiciliğini ve önemsizliğini görün; dünün bir damla dölü, yarının bir avuç külüdür. Dünyadaki uçucu anlarınızı Doğa'nın sizden yaşamanızı isteyeceği gibi yaşayın; ardından bir zeytinin mevsiminde, kendisini taşımış dünyaya ve yaşam sunmuş ağaca şükrederek düşüşü misali zarafetle dinlenmeye çekilin."[283] İki tepki birbirinin zıddı gibi görünüyor ama ikisi de nahoş gerçekle yüzleşiyor.

Tükeniş ya da yok oluş gerçeğinin esinlediği eşsiz parıldayış ancak bu kabullenmeyle gelir. Buna bir örnek, ressamlar, besteciler ve yazarlarda sık görülen "geç dönem" olgusudur. Sanat dalları ve sanatçılar arasındaki pek çok farka rağmen söz konusu dönemde saplantıyla bezeli, erdemi, retoriği ve bitişleri reddeden, alışılmış, kabul görmüş biçimleri parçalayan, tekniği aşan, bilinçli kontrolü içgüdüsel güce teslim eden ve izleyicilere, okurlara, dinleyicilere ve eleştiriye had safhada aldırışsız, çılgınlığın sınırlarına dayanan vahşi sabırsızlık ortaktır. Haliyle bu dönem eserleri, kendilerini çocukça, kaba, bölük pörçük, bitmemiş ve tekrarcı, kötüleşen, bozulan zihinlerin ürünleri gören çağdaşlarını afallatır. Bu tür eserler, eleştirmen Barbara Heinstein Smith'in "bunak ihtişamı"[284] diye tanımladığı coşkun canlılıklarıyla ancak çok daha sonra takdir bulurlar. İşin paradoksal tarafı bu ressam, yazar ve bestecilerin kendilerini tamamen kendi kendileriyle çalışmak suretiyle çok daha doğrudan ve yoğun ifade etmeleridir. Hoşnut etme, etkileme, cezbetme veya güven verme arzusu kalmadığında derinlikler çırılçıplak ve dosdoğru konuşabilmektedir.

Picasso'nun yaşamının son döneminde, seksenli ve doksanlı yaşlarında verdiği eserlerin hepsinde tüm bu niteliklerle birlikte skandal yaratacak ölçüde erotizm vardı. Ölümle uzlaşamayan ve etin cennetinden ayrılma fikrine dayanamayan Picasso saplantılı ölçüde çıplak kadın ve sevişen çift resimleri yaptı. Resmettiği çıplak kadınlar muazzam irilikte, devasa uzuvlu, kocaman, çılgın bakışlı, muz parmaklı, çarpık, yerleri değiştirilmiş ve kocaman siyah uçlara sahip memeleri olan ve gözü daima merkeze çeken açık, çalakalem kabalığında vajinalı figürlerdi. Picasso resmettiği kadınların fiziksel varlıklarının, bakan irkilmiş sanatseverin koltukaltı ve apışarası kokularını duyabileceği ölçüde güçlü olmasını istiyordu. "Hoyrat olmayı, sinkaflı sözcüklerle resim yapmayı bilmek lazım" diyordu.[285] Eserlerinden birisi, adına tamamen yakışan "İşeyen Kadın"dı. Bir diğerinde iki eliyle mastürbasyon yapan bir kadın vardı. Çiftleri kullandığı resimleri daha da çılgındı: Daha da fazla

gözü dönmüş ifadeli yüzler kullanıyor, resimlerindeki erkekleri eşlerini yutmak veya boğmak istiyormuş gibi gösteriyordu. Cinsel birleşme resim tarihinde hiç bu denli şiddetle betimlenmemişti. Doksanını geçtiği ve ölüme çok yaklaştığı günlerde yaptığı son birleşme resmindeki uzuvlar öyle birbirlerine geçikti ki çalakalem iki cinsel organın varlığına rağmen hangisinin kime ait olduğunu çözmek imkânsızdı. Bir de geç dönem otoportreleri vardı Picasso'nun. Seksenli yaşlarında yaptığı bu portrelerden birinde çizgili bir giysisi vardır. Gövdesini üstünkörü bir şiddetle boyamış, giysisinin çizgilerini boya yüklü fırça darbeleriyle yaparak boyayı yaramazlığa, saçılmaya, damlamaya ve akmaya teşvik etmiştir. Kafaysa kasvetlidir; gözler iki kara noktadan ibarettir; dış dünyaya boş bakmakta, sadece içteki dehşetli bir kavrayışı görmektedirler. Aynı ay içinde yaptığı bir diğer portresindeyse kendisini devasa bir kafa ve gittikçe yaklaşan, geri dönüşü olanaksız bir şeye dehşetle açılmış bakan kocaman gözlerle resmetmiştir.

Bu geç dönem eserleri sergilendiklerinde neredeyse herkes tarafından alay konusu edildiler. Ortak kanaat Picasso'nun müthiş tekniğini artık yitirdiğiydi. Gerçekteyse Picasso tekniği aşmıştı. Kendi deyişiyle, öyle teknikleşmişti ki tekniği sonunda ortadan kalkmıştı.[286] Sezgisi, kavrayışı güçlü bakış açıları resim dünyasının dışından geldi. Meksikalı şair Octavio Paz'ın sözleri bunlara örnektir: "İvedi gereklilikle resim yapıyor ve resmettiği şey, ivediliğin bizzat kendisi. Picasso, zamanı resmediyor."[287] Bu cümle yaşam tarzının anahtar niteliğini vurguluyordu: ivedilik veya telaş. Picasso şöyle demişti: "Zamanım gittikçe azalıyor, söyleyeceklerim gittikçe artıyor."[288]

Monet'nin geç dönem eserlerinde çıplaklar hatta insanlar bile yoktur ama bu eserlerin hepsi aynı şehevi taşkınlıkla parıldar. Monet, resimlerinde saplantıyla kullanarak gittikçe daha büyük ve artan bir öfkeyle boyadığı nilüferlerin temsil ettiği fiziksel dünyayı terk etme fikrine katlanamıyor, her sabah saat dörtte kalkıp çalışmaya başlıyordu. Bu eserlerde izlenimci resim, aralarına çıplak, kaba dokulu tuval boşlukları serpiştirilmiş fırça darbeleri, sıvamalar ve girdaplardan mürekkep soyut bir seks partisi lehine neredeyse tümden terk edilmiştir. Yoğun, kalın boya tabakalı ekin yığınlarından başlayıp kopuk parçalarla ve uzun, dağınık, başıboş dallara dönüşen fırça darbeleri gizlenmeye çalışılmamış, pütürlü ve düzensizdir. Boya, boyanmış olmakla coşar, kümelenir, pıhtılaşır, kabarır ve damlar. Uzaktan bakıldığında birbirine giren renklerle temsil ettiği, terk etmekten başka seçeneği bulunmayan dünyanın ihtişamına bakışını yansıtan bir hengâmede her şey her şeye karışır. İnsan bu geç dönem eserlerinin karşısına geçtiğinde büyülenerek, coşarak ve ürkerek ihtiyar bir adamın bunca delirmeye nasıl cesaret edebildiğini merak eder.

Müzikteyse Beethoven'ın, dinleyicilerin dikkatini çekmekte kullandığı, çok yüksek sesle düşünmeyi andıran geç dönem kuartetlerini sayabiliriz. Aynısı tamamen farklı bir tarz ve dönemin müzisyenlerinden caz piyanisti Earl Hines için de söylenebilir. Hines ile Beethoven'ın yegâne ortak noktaları piyano ve yaşlanmaktı. Gençliğinde şovmenlik ve gangsterlerin çalıştırdığı bir Chicago gece kulübünde grup önderliği yapmış ve orta yaşlarında unutulmuş Hines, New York'taki Küçük Tiyatro'da solo konsere davet edildiği ileri yaşlarında yeniden keşfedildi. Sahneye çıktı, seyircilere bu gece kendi odasında yalnızmış gibi çalacağını söyledi ve konsere gelen herkesi sınırsız cüreti ve coşkusuyla kendinden geçirdi. Bu konserden sonra sırf büyüklerle değil, küçük gruplarla çalma tekliflerini dahi reddetti ve neredeyse tamamen tek başına çaldı ki bu tavır, bir cazcı için eşi benzeri görülmemiş bir hareketti. Ani tempo değişiklikleri ve sarsıcı kontrpuanlarla yüklü, iki elin birbirinden ayrı ve sadece ilgisiz değil, aynı zamanda birbiriyle savaşan melodiler çaldığı uzun, yoğun doğaçlamalarla yüklü solo plaklarında sahiden kendi odasında, tek başına, kendi kendisiyle tartışıyormuş duygusu yarattı. Ama geç dönemlerde her zaman bireysel nitelikler mevcuttu. Hines'ın

vahşiliği balad ve blues parçalarından bile fışkıran, bastırılamaz bir coşkuydu. Bu yeniden doğuşunun ardından söyle demişti: "İnsanın yüzüne kırışıklıkları çeken en büyük şey, kaygıdır. Ne diye mutsuz olayım, surat asayım ve ayak sürüyüp etrafimdaki herkese de aynı hissi yaşatayım? Olduğun kişi olursan güneş her zaman doğar. Günışığı her zaman yayılır."[289]

Ve tabii edebiyatta geç dönem oyunları özellikle zaman-mekân birliğinde oyun biçiminin sınırlamalarından taşan Shakespeare var. Shakespeare'in geç dönem eserleri *Kış Masalı*, *Cymbeline*, *Fırtına*, *Perikles* ve *İki Soylu Akraba* romantik oyunlar olarak bilinirler ama romanın serbestliği peşindedirler. Bu oyunlarda dil de aynı ölçüde sabırsız, telaşlı, özetsidir; söz dizimi, eskilerinin üstüne yağan yeni fikirlerle biçim ötesinde kıvrılıp bükülmüştür. Shakespeare artık cümle düzme zahmetiyle uğraşamamaktadır. *Kış Masalı*'nda Leontes, "Yıldızlar! Yıldızlar! Ve diğer tüm gözler cansız kömürler!"[290] diye haykırdığında biz izleyiciler bu sekiz kelimeyle karısının gözlerini yıldızlarla kıyasladığını ve karısının gözleriyle kıyaslandığında diğer tüm kadınların gözlerinin cansız kömür parçalarına benzediğini söylemek istediğini kestirmek zorundayızdır.

Geç dönemin telaşı Tolstoy'u edebiyattan tümden koparıp başlıklarında *Din Nedir? Sanat Nedir? Ne Yapmalı?* hatta güncel dünyayla daha da ilgili, "İnsanlar Neden Kendilerini Aptallaştırır?" gibi vahşi yalınlıkta sorular bulunan eserlere yöneltmişti. Kurgu yazdığındaysa öykülerini yok oluş karşısında gücenik, kızgın sorular soran şaşalamış karakterlerle doldurdu. Örneğin *İvan İlyiç'in Ölümü* inkârın sonuçları üzerine bir araştırmadır. İlyiç, alışkanlık ve bayağılıkla sarmaladığı tüm yaşantısını "hoş" ve "dürüstçe" ve sadece statü ve rahatlık peşinde geçirmiş ama beklenmedik ölümcül bir hastalıkla yatağa düşen ve taraftarı olduğu normal yaşamdan dışlanarak yalnız ölmeye mahkûm kalan bir yargıçtır. Karısı ve kızı sosyal yaşamlarına devam etmek için bir an önce ölmesini beklerken, meslektaşları ölümünü sadece terfi fırsatı görürler. İç ve dış kaynakların tümünden yoksun İlyiç, "üç gün boyunca hiç durmadan haykırdıktan sonra" ölür.[291]

Şiirdeyse, geç dönem eserleri arasında "A Crazed Girl" [Deliye Dönmüş Bir Kız] ile yaşlı insanı şarkıya sadece şehvet ve öfkenin kamçılayabileceğine inanan ve retorik, "Neden kötü olmasın ihtiyarlar?" sorusunu soran "Wild Old Wicked Man"in [Hınzır Vahşi İhtiyar] bulunduğu W. B. Yeats'i görüyoruz. Picasso'daki gibi, fiziksel güçleri azaldıkça Yeats'in de hayal gücü artıp vahşileşmişti:

> Ne yapayım bu saçmalıkla ben,
> Ey yürek, ey dertli yürek bu karikatür,
> Bu dermansız yaşla ardıma
> Bağlanan köpekkuyruğu misali?
> Hiç olmamıştı bunca
> Coşkun, arzulu, olağanüstü
> Hayal gücüm ne de gözüm ve kulağım
> İmkânsızı bunca bekleyen.[292]

Yeats geç dönem şiirlerinin en güzellerinden Lapis Lazuli'de taşa kazılı üç yaşlı Çinliyi anlatır: "Gözleri kırışıklar içinde gözleri / yaşlı, parlak, şen gözleri."[293] Her daim ciddi ve espriden uzak Yeats hiçbir zaman ağırlığı elden bırakıp neşelenmemişti ama neşeli olmanın Doğu kültürünün esinleyici bir özelliği olduğunun farkındaydı. Batılı geç dönem tarzı genellikle kızgın, hoşnutsuz ve aksidir ama Doğu, Batı'yla aynı ölçüde uydumculuğu reddedip bağımsızlığı aziz tutarken mizahı, zesti

ve hazzı yeğler.

Eserlerinden birine sahip olan Monet (aynı zamanda saplantıyla tekrarlanan konunun –örneğin Yüz Fuji Dağı Manzarası– fikrini de Hokusai'den almıştı) üzerinde büyük etki yapmış ressam Hokusai'ye kulak verelim: "Yetmiş üçümde doğanın, hayvanların, bitkilerin, kuşların, balıkların ve böceklerin gerçek yapıları hakkında çok az şey öğrenmiş durumdayım. Haliyle seksenimde daha fazla ilerleme kaydetmiş olacak, doksanımda şeylerin gizemine dalacak, yüzümde kesinlikle harika bir aşamaya varacağım. Yüz onuma geldiğimdeyse yaptığım her şey, her nokta ve her çizgi canlanacak. Bu satırlar, yetmiş beş yaşımda, ben, bir zamanlar Hokusai, bugün Gwakio Rojin, resim yapmak üzere olan yaşlı adam tarafından yazılmıştır."[294]

Meydan okuyucu, zest dolu, kendi kendine yeten doğulu yaşlılardan ne müthiş bir derleme yapılırdı! Mesela "Geç Dönmek"te, Tu Fu:

> Avluya mum tutarak iki meşale arıyorum.
> Kuytuda bir maymun ürküp basıyor çığlığı.
> Yaşlı ve yorgun, ak saçlarım, dans edip şarkı söylüyorum.
> Kazayağı bastonumla, uyumak yok bana,
> *Yakalayabilirsen yakala*![295]

5. BÖLÜM – MUTLU SON

Saçmalığın Mutluluğu

20. yüzyılın huzur kaçırıcı birçok keşfinden biri, yaşamın özünde saçma oluşuydu. Fikri ilk ortaya atan Kafka'ydı. Kafka'nın arayış öykülerinde kahraman sürekli hüsrana uğrar; Şato'ya veya Baro'ya bir türlü giremez ama aynı ölçüde arayıştan da vazgeçemez. Bir başka deyişle anlam arayışında anlam asla bulunamayacaktır ama buna rağmen arayışa devam edilmelidir.

Kafka edebiyatta bu temayı işlemeye devam ederken fizikçiler, gariplerin garibi atom altı seviyede gözlemlenmediği sürece hiçbir şeyin var olmadığı sonucuna varıyorlardı. Yani gerçekliğin doğasına yönelik arayış, gerçekte gerçeklik olmadığını ortaya çıkarıyordu. Belirsizlik ilkesinin kâşifi Werner Heisenberg çaresizlik içinde doğanın kendisinin saçma olduğunu ilan edecekti.

Felsefedeyse Camus insan yaşamını, ebediyete kadar bir kayayı tepe yukarı itmeye mahkûm Sisifos'un kaderiyle kıyasladı. Saçma bir kaderdi bu ama Camus, Sisifos'un mutlu olabileceğinde ısrar ediyordu.

Derken Beckett arayış efsanesine yeni bir ekleme yaptı. *Godot'yu Beklerken*'in serseri ikilisi, anlam arayışına çıkamayacak denli tembel ve meraktan uzak modern insanlardı. Arayışa çıkmak yerine oturup anlamın kendilerine gelmesini bekliyorlardı. Durmaksızın Godot'nun yakında gelmek zorunda olduğunu tekrarlıyor ama asla gelmeyeceğini içten içe biliyorlardı. Beckett'e göre bu saçmalık feci gülünçtü.

İğneleyici gülüşse tek mümkün yanıt gibi görünüyor. Kesinliğe, belirliliğe, sadeliğe ve masumiyete dönüş yok; tek yol ileri, kafa karışıklığına, belirsizliğe ve bilmeye gidiyor. Hayretle ağzı açık kalmak, inanamamanın acı dolu uluyuşuna dönüşüyor. Yeni görkem saçmalık artık.

İyi haberse diğer kaynaklar gittikçe azalırken saçmalığın katlanarak çoğalıp dünyayı sarması. Artık Godot'yu beklerken zaman geçirmenin çok daha fazla tuhaf yolu var. Mesela otopark görevlisi Bob Prior arayışı, evindeki tüm boş vaktini karton ve Rice Krispies paketlerinden *Uzay Yolu* sahneleri ve karakterlerini yapmaya ayırarak onurlandırıyor.[296] Maketleri küçümseyen Elvis-taklitçisi James Cawley ise on yılını ve 150.000 dolarını garajında *Atılgan* uzay gemisinin kaptan köprüsünün bire bir kopyasını yapmaya harcadı.[297]

Hareket ve gösteri meraklısı sporcu tipler içinse, dünya rekorlarını ve sıralamalarını tutan, yarışmalara nezaret eden, "Yutmaya karşı dürtüler" sonucunda "Roma Olayı" yaşayan yarışmacıları diskalifiye eden kendi resmi organı IFOCE'ye (Uluslararası Yemek Yeme Federasyonu) şimdiden sahip yeni spor dalı Rekabetçi Yeme var. Brezilya'nın futboldaki egemenliği misali, Rekabetçi Yeme sporunda egemenlik Japonya'nın elinde ve bugünkü dünya şampiyonu, 12 dakikada 53¾ sosisli sandviç (ve 15 dakikada 8,1 kilogram sığır beyni) yiyebilmiş Takeru "Tsunami" Kobayashi. Diğer üst seviye gastro-atletler arasındaysa 10 dakikada 168 istiridyeyi lüpleten Carl "Deli Bacak" Conti, 900'er gramlık 4 mayonez kavanozunu 8 dakikada silip süpüren Oleg Zhornitsky ve 110'ar gramlık 7 adet tereyağı kalıbını 5 dakikada yutan Don Lerman bulunuyor. Sonuncusunu sadece düşünmek bile normal insanda Roma Olayı hissi uyandırıyor. Ama Rekabetçi Yeme sporunun bile paradoksu var: En üst seviye yiyicilerin hepsi zayıf tipler. Kobayashi sadece 59,5 kilo geliyor.

Çağdaş sanat da sanatçı ruhlulara sürüsüne bereket saçma seçenek sunuyor. Kamu fonlu büyük

kurumlar bir sanatçıya kız arkadaşının kullanılmış âdet bezlerini sergilemesi, bir diğerine belli bir sanat galerisinde otuz saniyede bir yarışacak koşucular tutması, bir üçüncüsüneyse bir stüdyo duvarından aşağı, kıçındaki titanyum buz kıracağı haricinde çırılçıplak sarkması için para ödüyor. Londra'daki sanat galerisi Tate Britain vergi ödeyenlere ait 30.000 sterlini, esasen pirinç, yumurta, âdet bezi ve çöp torbaları gibi malzemelerin faturasından ibaret "Faturasına Kadar Monokrom (Beyaz)" adlı tabloya yatırdı. Hoş, çöp torbaları sanatçının malzemeleri olabilir; ilgili sanatçının gizemli eserlerinden bir diğeri, muhtemelen otoportresi, havayla doldurulmuş bir siyah çöp torbasıydı.

Siyasi düşünenlereyse, "Beni küçümsediler", "Kararsızsın diyorlar; bilemiyorum", "Aynı kartlarla oynayanların sayısı arttıkça eliniz güçlenir" ve "İnsanların balıklarla bir arada, barış içinde yaşayabileceklerini biliyorum"[298] türü cümleler kurarak Batı dünyasının lideri olma yolu açık.

Şimdi kim böyle şeylerin mümkün olduğu bir asırda yaşamaktan zevk almaz yani? Amma budala bu insanlar!

Ama iş dünyası saçmalığa izin vermeyecek ölçüde gerçekçidir herhalde, değil mi? Alakası yok! Birçok büyük şirket, kendisini "yaratıcı düşünmede dünyanın en önde gelen otoritesi" ilan etmiş ve "şimdi övünmek istemiyorum ama" deyip ardından son geliştirdiği sistemin "Platon, Sokrates ve Aristoteles'ten sonra, 2.400 yıldan beri geliştirilmiş ilk yeni düşünce sistemi olduğunu" öne süren bir yönetim gurusuna dehşetli paralar ödediler. "Altı Şapkalı Düşünme Tekniği" adıyla bilinen bu sistem yöneticilerin bir proje önerirken kırmızı, projenin avantajlarını sıralarken sarı, dezavantajları için siyah vesaire şeklinde giden şapkalar giymelerini gerektiriyor. Yalnız renkli şapkalara parayı bayılanlar şapkaların yanında Sokrates'ten sonra gelmiş geçmiş en büyük düşünürün "Aynı çukuru bir başka yerde daha derin kazarak açamazsınız", "Sorun varsa çözüm ararsınız" ve "Her ikisi de uçsa bile kuş, uçaktan farklıdır"[299] türü yumurtalarını da satın alıyorlar.

Bu bilgelikten esin bulan girişimci para kazanmanın tonla saçma yolunu keşfedebilir. Mesela toprak, evet bildiğimiz toprak satabilir: ABD'de yaşayan İrlandalı göçmen Alan Jenkins 5,5 kiloluk plastik torbalarda Resmi İrlanda Toprağı satarak mülti-milyoner olmuştur. Jenkins, her dirayetli işadamı gibi, toplu alımlarda önemli indirimler yapmaktadır. Mesela Galway doğumlu bir Manhattan avukatına 100.000 dolar gibi makul bir fiyata, gömülmesine yetecek miktarda toprak sağlarken gene bir başka İrlandalı göçmene (Cork'tan) gene 148.000 dolar gibi uygun bir fiyat karşılığında ABD'deki yeni evinin temelini güvenle atmasına yetecek tonlarca İrlanda toprağı satmıştır. Anlaşılan 21. yüzyıl göçmenliğe yeni bir boyut katıyor: Yerleşip ailenizi çağırdıktan sonra bir de vatan toprağı getirtiyorsunuz. Jenkins'in yeni rakibiyse Kudüs'teki Guela Konseyi'nin başkanı Haham Velvel Brevda'nın resmi damgalı onayını taşıyan İsrail toprağını ABD'ye ithal eden Steven Friedman. Mekke'den İslami toprak getirme fırsatı ortada tabii. Yalnız gerçek engin görüşlü kimse küresel fırsatları görecek ve her yerden her yere toprak yollayacak Uluslararası Kutsal Topraklar şirketini kuracaktır.

Aklı başında bilim dünyası da gerçekçi iş dünyası kadar saçmalığa dalmış durumda: Gerçekliğin doğasını arayış, saçmalığın daha derinliğine götürüyor. Artık hangisi, mikro mu yoksa makro mu, atom fiziği mi yoksa uzay fiziği mi daha saçma, kimse bilmiyor.

Eskiden atom, elektronların çevrelediği bir çekirdekten ibaretti ve sadece elektron tuhaftı. Elektron, cinsiyetinden emin olamayan çağdaş çift-cinsiyetliler misali bir an parçacıkken bir sonrakinde, kimin

baktığına göre, dalga olabiliyordu. Ve tıpkı modern şöhretler gibi, kimse bakmıyorken yoktu. Can sıkıcı bir durumdu ama en azından çekirdek, bir kasaba hekimi misali gayet yavan ve güvenilirdi. Derken bu güya sağlam çekirdeğin içinin tuhaf parçacık kaynadığı ortaya çıktı. Çekirdek adeta bir parçacıklar âlemiydi. Hayır, parçacıkların hepsi aynı şeydi aslında; kuarktı bunlar. Yani iki temel parçacık vardı: elektron ve kuark. Fakat öyle de değildi: Elektronun daha ağır iki türü, muon ve tau ve ayrıca altı kuark tipi, yukarı ve aşağı, tılsım ve garip, üst ve alt (kimi yerde gerçek ve güzellik diye bilinir) vardı. Hatta bir de skuark denen süper-kuarklar mevcuttu.

Ve güya her şeyin temeli olan atomlarsa anlaşılan evrenin sadece yaklaşık yüzde 4'ünü oluşturuyordu. Kalan yüzde 96 kayıptı ama muhtemelen bu kayıp kısmın yüzde 25'i karanlık madde, yüzde 75'iyse karanlık enerjiydi. Bilimciler kederle yeterli kütleçekim gücünün bulunmadığını açıkladılar. Karanlık madde kesinlikle gülünecek şey değildi.

Son sığınak boşluk bile artık bâkir değil. Görünüşe göre boşluk boş, durağanlıksa durgun değil. Gök kubbede madde biteviye anti maddeye ve tekrar maddeye dönüp duruyor. Bizzat madde bile iflah olmaz ölçüde istikrarsız ve hareketli; sürekli kendi zıddına dönüşmeye uğraşıyor, dönüşüyor, sonra onda da tatmin bulmuyor.

Tuhaf mikroysa, dünyadaki bir kuantum olayının uzak bir galakside anında değişikliğe yol açabileceği anlamına gelen kuantum dolaşıklığı adlı tuhaf olay yüzünden tuhaf makroyla en tuhafından karışıyor.

Galaksiler dolaşıklığa pek hevesli görünmüyorlar gerçi. Anlaşıldığı kadarıyla yıldızlar bizden gittikçe daha hızla kaçıyorlar. Eh, insanlarla ilk temaslarından sonra kim ayıplayabilir yıldızları? İnsanlık tarihinin en gösterişli ve saçma seferinden, Ay'a ayak basıştan bahsediyorum. Kafka'yla Beckett birlikte oturup çalışsalar böylesi görkemli bir fabl çıkaramazlardı. Ay'a ayak basış, çağımızın kilit özelliklerinden çoğunu, imajın içeriğin (Ay'a iniş, fotoğraflardan başka hiçbir fayda sağlamadı ama fotoğraflar Ay taşlarından daha değerliydi), farklılıkların mutlak değerlerin (ABD'nin gerçek amacı Ay'a SSCB'den önce ayak basmaktı) ve araçların amacın (İnsan Ay'a, Ay'a gidilebileceğini göstermek için gitmiştir) önüne geçişini başlatan olaydır.

Ay'a ayak basış aynı zamanda ilk küresel medya olayı ve modern teknolojinin küresel bağlamda ilk ilahlaştırılmasıydı. Olayı 600 milyon insan televizyonlarının başında, teknolojinin kırılganlığından ya da çökmeye ne denli yaklaştığından habersiz izledi. Ay modülü iniş alanını ıskalamış ve bugünün cep telefonundan daha az güce sahip seyir bilgisayarı baskı altında çifte fıtık çıkarıp o güne dek kimsenin görmediği "1202" adlı hata mesajını vermişti. Yakıt ibresi sıfıra vurmuşken Ay yüzeyine çakılacağınızı ve çözüm diye önünüze "1202"nin sunulduğunu bir hayal edin. Felsefe eğilimliler böyle bir mesajı Tanrı'nın dehşet bir espri anlayışı bulunduğuna kesin kanıt görürlerdi. Ama astronotların ne o türde eğilimleri ne de böyle düşüncelere ayıracak zamanları vardı. Neil Armstrong kontrolü ele almak ve kayalık araziyi yakıt tükenirken aşmak zorunda kaldı ve kalan on saniyelik yakıtla inebileceği düzlükte bir alan bulmayı başardı.

600 milyon kişi izledi ve bekledi. Bekledi... Neil araziyi mi inceliyordu? Donanımları mı kontrol ediyordu yoksa ilk sözlerine karar vermeye mi çalışıyordu? Evren karşısındaki önemsizliği yüzünden dehşete mi kapılmıştı? Hiçbiri söz konusu değildi: Neil bulaşık yıkıyor, etrafı toparlıyordu. Düzenli adamdı; uçuştan önceki hafta sonunu evde bulaşık makinesini söküp takarak geçirmişti.

Sonunda Neil ve ardından merdivenlerde izleyenlere sonsuz uzunlukta gelen bir süreliğine

duraksayan Buzz Aldrin belirdiler. Buzz evrensel dehşet ve hayrete karşı arkadaşından daha mı duyarlıydı acaba? Hayır, sadece işemek için duraklamıştı astronot. Yaptığı, yüzme havuzuna işemek türünden öfkeli bir başkaldırı sayılabilirdi çünkü plana göre Ay'a ilk ayak basacak kişi kendisiydi ve ikinciliğe atılmasına içerlemişti. Ay'a ayak bastığı zaman Neil'in fotoğrafını çekmesi buyrulduğunda, "çok meşgulüm" bahanesiyle reddetmesi bu yüzdendi.[300] Neil Armstrong'u Ay'da gösteren tek fotoğraf, arkadaşının başlık camında yansımasını gösteren, kendi çektiği fotoğraftır. Bu olay, farklılıkların gücü ve olumsuzluk önyargısının bir başka örneğidir. Astronot arkadaşlarından birisinin söylediği gibi, Buzz ikinciliğini takdir etmek yerine birinci olamayışına içerlemişti. Oysa eşsiz bir ayrıcalığa erişmişti: Ay üzerinde öfkelenen ilk ve muhtemelen tek insandı (daha da iyisi, Sessizlik Denizi'ne kakasını yaptı).

Buzz'ın dert edecek şeyi çoktu. Bunlardan biri NASA'nın verdiği rahatsız donlardı. Dünya'ya, Ay'da ölümle yüz yüze gelip geri dönükten sonra karısına ilk söylediği şuydu: "Joan, sabaha paçalı donlarımdan getirsene bana."[301] Ve astronotlar NASA'nın üç günlük bilgi alma çalışması yüzünden, Buzz'ın esas olay olacağını öngördüğü medya fırtınasını kaçırdılar.

Medyada yaşanan coşkunun tarihte eşi benzeri görülmemişti. Terence Mangan adlı bir vaiz Ay üzerine inşa edilecek kilisenin ayrıntılı mimari planlarını yayınlarken Hilton Oteller zinciri, Ay'da bir yeraltı oteli düşündüklerini açıkladı (fikir, Ay'ın kısa süre içinde en gözde balayı mekânına dönüşeceği görüşünden doğmuştu).[302] Nepal halkı göçen ruhların dinlenme mekânının ihlal edilişine köpürürken İranlı Öykücüler Birliği öykü anlatmanın bir daha eskisi gibi olamayacağına inandıklarını belirtti.

Apollo fotoğrafları dünyanın önemsizliğini ilk defa ortaya çıkardı: Gezegenimiz sonsuz karanlığın içinde minnacık bir bilyeden ibaretti. Armstrong sadece başparmağını kaldırarak dünyayı tutulma altına alabileceğini görmüştü. "Kendinizi koskocaman mı hissettiniz?" diye soranlara, "Hayır" dedi, "ufacık hissettim."[303]

Armstrong Ay yolculuğundan sonra normal yaşantısını sürdürürken Buzz Aldrin alkolizm ve depresyonun pençesine düştü.

Depresyon sıklıkla, açgözlü, dikkat çekme meraklısı ve çabuk içerleyen, her daim daha fazlasını hak ettiğine inanan, her daim daha iyisini kaçırma olasılığına kafayı takan, tanınmamaktan yakınan ve her daim tatminsiz modern kişiliğin kaderidir. Doyum talep etmeyen ama Tanrıların başına verdiği her derdi avantaja çevirmeyi ve her eylemi kendi ödülü kılmayı bilen Sisifos'un klasik cesaret ve tevazuunu bir daha bulmak gerekir.

Sisifos dur durak bilmeden bir kayayı tepe yukarı itmenin saçmalığı ve önemsizliğinden mutludur. Elbette arada homurdanır. Kaya daha pürüzsüz, tepe daha az dik olabilirdi diye söylenir. Ama öte yandan hem kaya hem tepenin çok daha belalı olabileceğini bilir. Ayrıca daha şükredilecek çok şey vardır. Verilen cezasında belli bir yolu izleme hükmü yoktur ve cezanın ebediliğiyle eşleşecek ölçüde sonsuz yol mevcuttur. Kusursuz yolun arayışına girdiğinde bile, içten içe o yolu bulmamayı dilemektedir. Ayrıca kayanın neredeyse kendini yuvarlayacağı yana doğru hareketler de yasaklanmamıştır. Üstelik iyice gına geldiğinde tökezlemiş veya eli kaymış gibi yapıp kayayı gerisingeri yuvarlanmaya da bırakabilir. Ki o zaman gökler kararacak ve ilahi hoşnutsuzlukla gürleyecek, Sisifos'sa omuz silkip boş avuçlarını gösterecektir.

Sisifos sıklıkla takılı kalmış gibi yapar ve itmeye uğraşırmışçasına sırtını kayaya dayar. Oysa gerçekte kaya ve insan birbirlerine destek vermektedir. Bu anlarda düşlere dalar; genelde karısını hatırlar ve hafifçe sertleşir. Ayrıca sıklıkla kayaya aniden saldırır, çılgınca haykırarak tek itişte kayayı tepeye dek sürükler. Tanrılar bu tür küstahlıklardan nefret ederler. Ama ne gelir ellerinden? Ve tabii doruktaki rahatlama anı, hep beklenen ve vaat edildiği kadar vecde getirici değilse bile gene de tadı çıkarılacak an vardır. Peki, kaya gibi alelacele aşağı yuvarlanmasına gerek var mıdır? Hiç de bile: kışkırtıcı bir aldırışsızlık içinde, her seferinde farklı zikzak yollar izleyerek iner aşağı. Tanrılar da ne beyhude bir gazapla bakarlar ama! Güya tekdüze bu ceza aslında Sisifos'un sonsuz çeşitlemesidir.

Ayrıca tüm çeşitlemelerini yasaklasalar bile elinde hâlâ kayayla, gittikçe derinleşen ilişkisi kalacaktır. Elleri her girintisini-çıkıntısını tanıdıkça kaya daha uyumlu, daha anlayışlı, daha işbirliğine yatkın gelmeye başlar. Hem böylesine zayıf insan elinin böylesi müthiş bir pürüzlülüğü yumuşatabileceği kimin aklına gelirdi? Tabii kayanın inatla kıpırdamadığı, Sisifos'un küfrü bastığı hatta kayayı tekmelediği kötü zamanlar da yaşanır. Ama diğer zamanlarda kaya neşeli hatta hoppadır; kolayca ve Sisifos'u kızdırmaya çalışırmış gibi muzipçe yuvarlanır. Bu anlarda Sisifos'un dokunuşu sıcak, hafif bir okşayıştır.

Tanrılar tüm bunları hoşnutsuzlukları gittikçe artarak izlerler. Çakallıksa, kurnazlıksa, eh, tabii Tanrılarda da vardır. Günün birinde, "Ey, Sisifos" derler, "dâhiyane çeşitlilikteki emeğini her gün artan hayranlıkla izliyoruz. Ağır yükünü hafifletmeye karar verdik. İşte sana daha iyi bir kaya." Şaşıran Sisfos aşağı bakınca çok daha ufak, çok daha pürüzsüz ve yuvarlak bir kaya görür; kıvrımlarının eline oturuşunu, tepe yukarı kolayca gidişini hisseder. Konuşamaz. Tanrılar kötücül güvenleriyle bekler, ardından büyük keyifle, "Ebedi ağır işçiliğin seni özgür kılacağını mı sandın yoksa?" derler. "Hiç kimse kaçamaz seçim ıstırabından." Sisifos hâlâ yanıt vermemektedir. Kayası artık daha ağır gelmektedir; yamru yumruluğu, kusurluluğu ve cüssesi iyice artmıştır. Derken birdenbire insanoğlunun ihtişamı –inat, zıtlaşma– Sisifos'un ruhunu sirkenin yakıcılığı ve öfkeyle dolduruverir. Karşı çıkabilir Sisifos. Reddedebilir sunulanı. Hayır çekebilir. Ya da daha iyisi, tüm kibri ve tevazuuyla, tüm isyanı ve kabullenişiyle, tüm saçmalığı ve mutluluğuyla kayasına sevecen bir şaplak atarak, "*Benim* kayam bu!" diyebilir.

Teşekkürler

Bana bu kitabı yazma fikrini veren Jennifer Iles'a, alıntılar önerisi için Emily McLaughlin'e, paha biçilmez pek çok önerileri için Jennifer Christie, Kerri Sharp ve Kirstie Addis'e ve önemli araştırmaların çoğunu halleden, kendisi de bir saçmalık öğrencisi olan eşim Martina'ya teşekkür etmek istiyorum.

Bir de bir kuruma, Camden Konsey Kütüphaneleri'ne şükranlarımı sunuyorum. Günümüzde yeni kitapları bünyelerine katmakta başarı gösteremeyen kütüphanelere dair sık yakınmalar duyuyoruz ama Camden kütüphanelerinde ihtiyaç duyduğum yeni kitapların neredeyse tamamı mevcuttu ve fi tarihinden kalma kitapları talep ettiğimde görevliler istediklerimi getirmek için arşivleri ve yedek depoları memnuniyetle eşelemekten geri kalmadılar ki bu, kutlanması gereken bir kamu hizmetiydi.

[*1] Vecit: ruhun dünyevi gerçeklikten koptuğu kendinden geçme ve aşırı coşkunluk hali. (ç.n.)

[*2] İngiltere'de bulunan bir perakende mağazası. (ç.n.)

[*3] Maç sonlarında dükkân yağmalamayı alışkanlık edinmiş İngiliz holiganlar 1990'larda yurtdışındaki maçlara gittiklerinde üst-sınıf İngiliz imgesi yaratan Burberry giysilerini giydiklerinde polis tarafından şüpheli görülmediklerini fark ederek bu markayı benimsemişlerdi. (ç.n.)

[*4] Burada ilkel çağlardaki avcı-toplayıcı topluluklarda kadınların üstlendiği toplayıcı rol kastedilmektedir. (ç.n.)

[*5] Eski Ahit'in kitaplarından biri. Kimi kaynaklarda *Vaiz* adıyla geçer ve Hz. Süleyman tarafından yazıldığı söylenir. (ç.n.)

[*6] Uydumculuk: sıklıkla korku, sevilme, kabul edilme arzusu, istikrar vb. güdülerle kişinin kendi algılarını, inançlarını, normlarını, tutum ve davranışlarını içinde yaşadığı toplumun veya grubun egemen inançları, normları vb. ile çatışmayacak şekilde değiştirmeye ve egemen olanları benimsemeye eğilim duyması. Kişi çoğu kez istemediği halde kendini bu tür bir *uyuma* zorlanmış hisseder. Uydumculuk, davranış düzeyinde kalabileceği gibi, bir *kişilik özelliği* de olabilir. (Psikoloji Sözlüğü, ç.n.)

[*7] Arka planda kalmak üzere tasarlanmış, dikkat dağıtmamaya yönelik hafif müzik, "asansör müziği". (ç.n.)

[*8] Metinlere yerleştirilmiş temaya yönelik ipuçlarının algılanması yoluyla hızlı okumaya yönelik göz taraması tekniği. (ç.n.)

[*9] Bruce Springsteen'in lakabı. (ç.n.)

[*10] Pozitif Psikoloji'de insanın sahip olduğu 24 güçten biri. Cesaret erdeminin bir bileşeni olan "zest" hayatı coşku ve enerji duygusuyla yaşamak diye tanımlamaktadır. (ç.n.)

[*11] Tümtanrıcılık; bütün varlıkların tanrı olduğu görüşü. (ç.n.)

[*12] Yan yana (yüz yüze veya eşlerden birinin sırtını dönmesiyle) kurulan cinsel ilişki. (ç.n.)

[*13] Bağlama (Bondage) ve Disiplin (Discipline) [B/D]; Tahakküm (Dominance) ve Teslimiyet (Submission) [D/S]; Sadizm ve Mazoşizm [S/M] kavramlarının baş harflerinin bir araya gelişiyle oluşmuş ve bu eylemleri içeren cinsel ilişki türünü belirten kısaltma. (ç.n.)

[*14] Çiftlerden birinin ötekinin yüzünün üstüne oturduğu oral seks pozisyonlarında kullanılan, yüzüne oturulana boğulma/zorlanma hissi vermeye yarayan nesneler. (ç.n.)

[1] Derek Mahon, *The Yellow Book*, Gallery Press, 1997

[2] 17 Mayıs 2009 tarihli *New York Times*'tan.

[3] Jean-Jacques Rousseau, *The Collected Writings of Rousseau*, University of New England Press, 1994

[4] Hannah Arendt, *The Human Condition*, University of Chicago Press, 1958

[5] John Stuart Mill, *Autobiography*, Penguin, 1987

[6] Gustave Flaubert, *Extraits de la Correspondance*, Editions du Seuil, 1963

[7] A.g.e.

[8] Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, 1785

[9] Friedrich Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, 1885

[10] Sally Brampton, *Shoot the Damn Dog*, Bloomsbury, 2008

[11] Erich Fromm, *Özgürlük Korkusu*, 1941

[12] Aktaran Henri Troyat, *Tolstoy*, Doubleday, 1967

[13] Inge Kjaergaard, "Advertising to the Brain", *Focus* Danimarka, 2008

[14] Aktaran Barry Schwartz, *The Paradox Of Choice*, HarperCollins, 2004

[15] Martin Lindstrom, *Buyology: How Everything We Believe About Why We Buy is Wrong* , Random House Business Books, 2009

[16] Platon, *Phaedrus*

[17] Marcus Aurelius, *Düşünceler*

[18] Aktaran Robert Bly, *The Sibling Society*, Hamish Hamilton, 1996

[19] Karen Armstrong, *Buddha*, Weidenfeld & Nicolson, 2000

[20] Sigmund Freud, *Collected Papers*, Hogarth Press, 1970

[21] *The Dhammapada*, çev. Juan Mascaro, Penguin, 1973

[22] Aktaran Karl Jaspers, *Socrates, Buddha, Confucius, Jesus: the paradigmatic individuals*, Harvest, 1966

[23] Aktaran Armstrong, a.g.e.

[24] Aktaran Jaspers

[25] A.g.e.

[26] İstatistikler *God Is Back: How the Global Rise of Faith is Changing the World*'de mevcut. (J. Micklethwait & A. Wooldridge, Allen Lane, 2009)

[27] Spinoza, *Etika*, 1677

[28] A.g.e.

[29] A.g.e.

[30] A.g.e.

[31] A.g.e.

[32] Aktaran Antonio R. Damasio, *Looking for Spinoza*, Vintage, 2004

[33] Aktaran Henry F. Ellenberger, *The Discovery of the Unconscious*, Penguin, 1970

[34] Arthur Schopenhauer, *İstem ve Tasarım Olarak Dünya*, 1844

[35] Arthur Schopenhauer, *Essays and Aphorisms*, Penguin, 1970

[36] Friedrich Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, 1885

[37] A.g.e.

[38] A.g.e.

[39] A.g.e.

[40] A.g.e.

[41]A.g.e.

[42] Joseph LeDoux, *Duygusal Beyin*, 1996

[43] Kenneth Heilman, Matter of Mind: A Neurologist's View of Brain-Behaviour Relationships, Oxford University Press, 2002

[44] J. Cohen vd., "Separate Neural Systems Value Immediate and Delayed Monetary Rewards", *Science*, 306 2004

[45] Aktaran Erich Fromm, *Marx'ın İnsan Anlayışı*, 1961

[46] Fiona Macdonald, "A Truly Captive Audience", *Metro*, 4 Şubat 2009. Alıntı VideoGames Adventure Services'in kurucusu Felix Paus'tandır. Benzer hizmet sunan bir diğer şirketse Spy Games'tir. Web adresleri: www.semagoediv.com ve www.spy-games.com

[47] Araştırma *The New York Times*'ın 28 Kasım 2007 tarihli nüshasından alıntılanmıştır.

[48] Julian Baggini, *Complaint: From Minor Moans to Principled Protest*, Profile, 2008

[49] Örneğin www.unboxing.com ve www.unbox.it.com

[50] Alain de Botton, *Seyahat Sanatı*, 2002

[51] David Foster-Wallace, *A Supposedly Fun Thing I'll Never Do Again*, 1998

[52] Kişinin kendisini mal olarak pazarlama zorunluluğunu anlatan bu eğilim, "pazarlama yönelimi" adıyla ilk defa Erich Fromm tarafından tanımlanmıştır: "Başarı büyük ölçüde kişinin kişiliğini nasıl sattığına bağlı olduğundan kişi kendisini bir mal ya da daha doğrusu, aynı anda hem malı satan hem satılan olarak görür. Kişi yaşamı ve mutluluğuyla değil, satılabilirliğiyle ilgilenir." *Kendini Savunan İnsan*, 1947

[53] Şöhret ve servete giden bu yenilikçi yolları bulan söz konusu üç kişi, William Burroughs, Damien Hirst ve Ozzy Osborne'dur.

[54] Seneca, *Moral Essays*, Loeb Classical Library, 1989

[55] Marcus Aurelius, *Düşünceler*

[56] Seneca, *Moral Essays*

[57] A.g.e.

[58] A.g.e.

[59] Marcus Aurelius, *Düşünceler*

[60] A.g.e.

[61] Epiktetos, *Söylevler*

[62] Marcus Aurelius, *Düşünceler*

[63] Matta 10:34

[64] Matta 7:28

[65] Matta 12:11

[66] Matta 22:21

[67] Erich Fromm, *Özgürlük Korkusu*, 1941

[68] Jean-Paul Sartre, *Varlık ve Hiçlik*, 1943

[69] Søren Kierkegaard, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, 1849

[70] Jean-Paul Sartre, *Varlık ve Hiçlik*, 1943

[71] A.g.e.

[72] Albert Camus, *Sisifos Söyleni*, 1942

[73] A.g.e.

[74] Samuel Beckett, *Mutlu Günler*, 1960

[75] Jonathan Haidt, *The Happiness Hypothesis*, 2006

[76] Nicholas Epley & David Dunning, "Feeling holier than thou", *Journal of Personal and Social Psychology*, 79, 2000

[77] Örneğin, Richard Layard, *Happiness: Lessons From a New Science*, Penguin, 2005

[78] Walter Mischel vd., "Predicting adolescent cognitive and self-regulatory competencies from preschool delay of gratification: Identifying diagnostic conditions", *Developmental Psychology*, 26, 1990

[79] Richard Easterlin, "Explaining Happiness", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 100, 2003

[80] Arthur Schopenhauer, *İstem ve Tasarım Olarak Dünya*, 1844

[81] Leon Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford University Press, 1957

[82] Aktaran Carol Tavris, *Benim Hatam Değil*, 2008

[83] Bu istatistiğe inanmak zor ama titiz araştırmalarla ortaya çıkarılmış iki kitaptan, *Benim Hatam Değil* ve *How Mumbo-Jumbo Conquered the World*'den (Francis Wheen) aktarılmıştır

[84] Susan Clancy, *Abducted: How People Come To Believe They Were Abducted By Aliens* , Harvard University Press, 2005

[85] Louis Menand, "The Devil's Disciples", *New Yorker*, 28 Temmuz 2003

[86] Lev Tolstoy, *Savaş ve Barış*, 1869

[87] Örneğin, Daniel Nettle, *Happiness: The Science Behind Your Smile*, Oxford University Press, 2005

[88] Arthur Schopenhauer, *Parerga ile Paralipomena ya da Kısa Felsefe Denemeleri*, 1851

[89] Nettle, *Happiness: The Science Behind Your Smile*

[90] D. T. Lykken & A. Tellegen, "Happiness is a stochastic phenomenon", *Psychological Science*, 7, 1996

[91] J. B. Handelsman, *New Yorker*, 16 Eylül 1996

[92] Steven Rose, *Lifelines: Life Beyond The Gene*, Vintage, 2005

[93] David Blanchflower & Andrew Oswald, "Is well-being U-shaped over the life cycle?", *Social Science & Medicine*, Vol 66, Issue 8, April 2008

[94] Richard Layard, *Happiness: Lessons From a New Science*, Penguin, 2005

[95] V. Medvec, S. Madey, T. Gilovich, "When less is more: Counterfactual thinking and satisfaction among Olympic medallists", *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 1995

[96] *Parerga ve Paralipomena*

[97] Shakespeare, *VIII. Henry*, 4. Perde, 2. Sahne

[98] Aaron Beck, *Kişilik Bozukluklarının Bilişsel Terapisi*, 1976

[99] Albert Ellis, *The Practice of Rational Emotive Behavioural Therapy*, Springer 2007

[100] A.g.e.

[101] Oliver James, *The Selfish Capitalist: Origins of Affluenza*, Vermilion, 2008

[102] Jonah Lehrer, *Karar Anı: Beynimiz Karar Vermemizi Nasıl Sağlıyor*, 2009

[103] Nettle, *Happiness: The Science Behind Your Smile*

[104] Schopenhauer, *Parerga ve Paralipomena*

[105] Antonio Damasio, *Looking for Spinoza*, Vintage, 2004

[106] Robert Nozick, *Anarşi, Devlet ve Ütopya*, 1974

[107] *The Times*, 21 Ağustos 2007

[108] Sigmund Freud, *Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları*, 1930

[109] John Armstrong, *Conditions of Love*, Penguin, 2002

[110] Karl Jaspers, *Socrates, Buddha, Confucius, Jesus: the paradigmatic individuals*, Harvest, 1966

[111] Christopher Peterson & M Seligman, *Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification*, Oxford University Press, 2004

[112] Jonathan Haidt, *The Happiness Hypothesis* içinde birçok örnek mevcut

[113] Rainer Maria Rilke, *Briefe an einen jungen Dichter,* Insel Verlag, 1929

[114] Rainer Maria Rilke, *Letters on Life*, Modern Library, 2006

[115] Joseph Campbell, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, 1949

[116] A.g.e.

[117] A.g.e.

[118] Matta 10:34

[119] Aktaran Karl Jaspers, *Socrates, Buddha, Confucius, Jesus: the paradigmatic individuals*, Harvest, 1966

[120] Franz Kafka, *Aforizmalar*

[121] Franz Kafka, *Bütün Öyküler*

[122] Feridüddin Attar, *Kuşların Diliyle*

[123] 12. Yüzyıl İslam meseli Simurg'a yakın, 1. yüzyılda yaşamış Haham Tarfon'un, Kafka'yı fena andıran bir aforizması mevcut: "İşi tamamlamanız gerekmiyor ama vazgeçmekte de serbest değilsiniz."

Varoluşçu Karl Jaspers: "Yaşamın hedefi erişilebilir ve erişildiğinde kusursuz bir durummuş gibi formüle bağlanamaz. Var olma durumlarımız sadece varoluşçu çaba ve başarısızlığın tezahürleridir. Yolda olmak doğamızdadır."

Varoluşçuluğun babası Nietzsche daha öz konuşmuştu: "Olmak yoktur; sadece oluşmak vardır."

Sartre'ın söyleyişiyse tumturaklı soyutluktaydı: "Varoluş özden önce gelir."

Budistlerinkiyse coşkuyla somuttu: "Üstada 'Nedir Zen?' diye sormuşlar, 'Yürü' demiş."

Proust'sa edebiyatta ifade etmiştir: "Bilgelik bize gelmez; bilgeliği kimsenin bizim yerimize yapamayacağı, kimsenin bizden esirgeyemeyeceği bir yolculuktan sonra kendimiz keşfetmemiz gerekir çünkü bilgeliğimiz, sonunda dünyaya bakmak için vardığımız noktadır."

[124] Kavafis, *Şiirler* (çev. Cevat Çapan)

[125] "Yüksek teknoloji bizi zaman müsriflerine çeviriyor", *Observer*, 20 Temmuz 2008

[126] Jerald Block, "Issues for DSM-V: Internet Addiction", *The American Journal of Psychiatry*, Mart 2008

[127] "Sürücü Park Cezalarının Yarattığı Stres İçin 20.000 Sterlin Tazminat Kazandı", *Observer*, 8 Şubat 2009

[128] Jean-Paul Sartre, *Varlık ve Hiçlik*, 1943

[129] *Don't worry, Woody: anxiety is in the genes, study finds*, The Independent August 11, 2008

[130] "It's not you, dear, it's me: the genetic reason why some men are just born to cheat", *The Times*, 2 Eylül 2008

[131] John Gray, *Saman Köpekler: İnsanlar ve Diğer Hayvanlar Üzerine Düşünceler*, 2002

[132] Antonio Damasio, *Descartes' Error: Emotion, reason, and the human brain*, Putnam, 1994

[133] Joseph LeDoux, *Duygusal Beyin*, 1996

[134] Antonio Damasio, *Looking for Spinoza*, Vintage, 2004

[135] A.g.e.

[136] Matt Ridley, *Gen Çeviktir*, 2003

[137] Hilary & Steven Rose (ed), *Alas Poor Darwin: Arguments against Evolutionary Psychology*, Vintage, 2001

[138] Steven Rose, *Lifelines*, Vintage, 2005

[139] Ayrıntılı anlatı için *bkz*. Norman Doidge, *The Brain That Changes Itself*, Penguin, 2007

[140] D. A. Christakis vd., "Early television exposure and subsequent attentional problems in children", *Pediatrics*, 113, 2004

[141] Shakespeare, *Hamlet*, 3. Perde, 4. Sahne

[142] Başyazı, *British Medical Journal*, 2 Haziran 2001

[143] *Guardian*, 13 Aralık 2001

[144] BBC One belgeseli, "Asleep at the Wheel", 26 Ekim 2004

[145] Muzafer Sherif, *Group Conflict and Cooperation: Their Social Psychology*, Routledge & Kegan Paul, 1966

[146] Don DeLillo, *Beyaz Gürültü*, 1984

[147] E. J. Langer & J. Rodin, "The effects of choice and enhanced personal responsibility for the aged: A field experiment in an institutional setting", *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 1976

[148] S.E.R. Asch, "Studies of Independence and Conformity: A Minority of one Against a Unanimous Majority", *Scientific American*, Kasım 1955

[149] G.S. Berns, J. Chappelow, C.F. Zin, G. Pagnoni, M.E. Martin-Skurski ve J. Richards, "Neurobiological Correlates of Social Conformity and Independence During mental Rotation", *Biological Psychiatry*, 5, Ağustos 2005

[150] T. Blass, *Obedience to Authority: Current Perspectives on the Miligram Paradigm*, Erlbaum, 1999

[151] Philip Zimbardo, *The Lucifer Effect*, Ebury Publishing, 2007

[152] Flaubert, *Extraits de la Correspondance*, Editions du Seuil, 1963

[153] Gloria Mark vd., "'Constant, Constant, Multi-tasking Craziness': Managing Multiple Working Spheres", *Proceedings of CHI*, 2004

[154] J. Rubinstein vd., "Executive Control of Cognitive Processes in Task Switching", *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, Ağustos 2001

[155] Rene Marois vd., "Isolation of a Central Bottleneck of Information Processing with time-resolved FMRI", *Neuron*, Aralık 2006

[156] Jonathan Sharples ve Martin Westwell, "The impact of interruptions from communications technologies upon the ability of an individual to concentrate upon a task", *Institute for the Future of the Mind*, 2007

[157] A. Newberg vd., "The measurement of regional cerebral blood flow during the complex cognitive task of meditation: a preliminary SPECT study", Psychiatry Research: *Neuroimaging*, 106, 2001 ve O. Flanagan, "The Colour of Happiness", *New Scientist*, 178, 2003

[158] Meister Eckhart, *Die Deutschen und Lateinischen Werke*, Verlag, 1936

[159] Spinoza, *Etika*, 1677

[160] Albert Ellis, *The Myth of Self-Esteem*, Prometheus Books, 2005

[161] R. F. Baumeister vd., "Exploding the Self-Esteem Myth", *Scientific American*, 292, Ocak 2005

[162] Oliver James, *Affluenza*, Vermilion, 2007

[163] Carol S. Dweck vd., "Praise for Intelligence Can Undermine Children's Motivation and Performance", *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1998

[164] Shakespeare, *Size Nasıl Geliyorsa*, 5. Perde, 1. Sahne

[165] D. Kahneman vd., *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology*, Russell Sage, 1999

[166] Robert Bly, *The Sibling Society*, Hamish Hamilton, 1996

[167] "Out of the Ether, Creating the Persona of Celebrity", *The New York Times*, aktaran *The Observer* 4 Kasım 2007

[168] R. M. Rilke, *Briefe an einen jungen Dichte,* Insel Verlag, 1929

[169] T. S. Eliot, "Ash Wednesday", *Collected Poems*, Faber, 1974

[170] Aktaran Hannah Arendt, *The Life of the Mind*

[171] Charles Wright, *Selected Later Poems*, Farrar, Straus and Giroux, 2000

[172] Jules Laforgue, *Selected Writings of Jules Laforgue*, Greenwood, 1972

[173] "A Little Less Conversation" adlı makalede geçmektedir, *Guardian*, 11 Ekim 2008

[174] Juan Ramon Jimenez, *The Complete Perfectionist*, Doubleday, 1997

[175] "Hard to eat oranges are losing a-peel", *Metro*, 3 Haziran 2008

[176] "To Think or Not to Think, Ponder the Pensive French", *The New York Times*, aktaran *Observer*, 29 Eylül 2007

[177] Pierre Bayard, *How to talk About Books You Haven't Read*, Granta, 2008

[178] *The Dhammapada*, Penguin, 1973

[179] Derlemeci, 7:6

[180] Francis Wheen, *How Mumbo Jumbo Conquered the World*, Harper Perennial, 2004

[181] John Gray, *Saman Köpekler: İnsanlar ve Diğer Hayvanlar Üzerine Düşünceler*, 2002

[182] A.g.e.

[183] A.g.e.

[184] Hannah Arendt, *The Life of the Mind*, Harvest, 2001

[185] Primo Levi, *Boğulanlar Kurtulanlar*, 1988

[186] Barry Schwartz, *Bolluk Paradoksu*, 2005

[187] Ben R. Newell, "Think, Blink or Sleep on it? The impact of modes of thought on complex decision making", *The Quarterly Journal of Experimental Psychology* (yakında yayınlanacak)

[188] Chuang Tzu, *The Inner Chapters*, Counterpoint, 1998

[189] Arendt, *The Life of the Mind*

[190] A.g.e.

[191] Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*

[192] Anthony Storr, *Solitude*, Flamingo, 1989

[193] Jonah Lehrer, "The Eureka Hunt – why do good ideas come to us when they do?", *New Yorker*, 28 Temmuz 2008

[194] Spinoza, *Etika*, 1677

[195] Arendt, *The Life of the Mind*

[196] Søren Kierkegaard, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, 1849

[197] Aktaran Andrew Smith, *Moondust: In Search of the Men Who Fell to Earth*, Bloomsbury, 2005

[198] R. Kubey vd., "Television addiction is no mere metaphor", *Scientific American*, Şubat 2003

[199] Richard E. Nisbett, *Düşüncenin Coğrafyası*, 2003

[200] Walter Benjamin, *Parıltılar*

[201] A.g.e.

[202] Marcel Proust, *Kayıp Zamanın İzinde*, 1927

[203] James Joyce, *Ulysses*, YKY, çev. Nevzat Erkmen, 2. Basım, 1997

[204] Shakespeare, *IV. Henry, II. Bölüm*, 5. Perde, 5. Sahne

[205] Aktaran Caleb Crain, "Twilight of the Books", *New Yorker*, 24 Aralık 2007

[206] Marcel Proust, *Okuma Üzerine*

[207] Jonah Lehrer, *Proust Bir Sinirbilimciydi*, 2007

[208] Maryanne Wolf, *Proust and the Squid: the story and science of the reading brain*, Icon, 2008

[209] Carl Landhuis vd., "Does Childhood Viewing lead to Attention Problems in Adolescence? Results from a Longitudinal Study", *Pediatrics*, 120, 3 Eylül 2007

[210] Heather A. Lindstrom vd., "The relationships between television viewing in midlife and the development of Alzheimer's Disease in a case-control study", *Brain and Cognition*, 58, 2 Temmuz 2005

[211] Gustave Flaubert, *Extraits de la Correspondance*, Editions du Seuil, 1963

[212] Ayrıntılar için *bkz*. Barbara Ehrenreich, *Sokaklarda Dans*, 2007

[213] Aktaran Peter Avery, *The Ruba'iyat of Omar Khayyam*, Giriş bölümü, Penguin, 1981

[214] *The Essential Rumi*, HarperCollins, 1995

[215] Spinoza, *Etika*, 1677

[216] Susan Greenfield, *ID: The Quest for Meaning in the 21st Century*, Hodder & Stoughton, 2008

[217] Jill Bolte Taylor, *My Stroke of Insight*, Hodder & Stoughton 2008

[218] A.g.e.

[219] Örneğin, A. Newberg vd., "The measurement of regional cerebral blood flow during the complex cognitive task of meditation: a preliminary SPECT study", *Psychiatry Research: Neuroimaging*, 106, 2001 ve O. Flanagan, "The Colour of Happiness", *New Scientist*, 178, 2003

[220] Mihaly Csikszentmihalyi, *Akış: Mutluluk Bilimi*, 1990

[221] Daisetz Taitaro Susuki & Erich Fromm, *Zen Buddhism and Psychoanalysis*, Souvenir Press, 1974

[222] Friedrich Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, 1885

[223] A.g.e.

[224] Friedrich Nietzsche, *Daybreak: Thoughts on the Prejudices of Morality*, Cambridge University Press, 1992

[225] Friedrich Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, 1885

[226] Friedrich Nietzsche, *İyinin ve Kötünün Ötesinde*, 1886

[227] Aktaran Suzuki & Fromm, *Zen Buddhism and Psychoanalysis*

[228] Friedrich Nietzsche, *Ecce Homo*, 1888

[229] Shakespeare, *Bir Yaz Gecesi Rüyası*, 3. Perde, 2. Sahne

[230] A.g.e., 3. Perde, 2. Sahne

[231] Erich Fromm, *Özgürlük Korkusu*, 1941

[232] "As Office Attitudes Shift, Love Blossoms in Cubicles", *The New York Times*, aktaran *Observer*, 25 Kasım 2007

[233] Nicholson Baker, *The Mezzanine*, Granta, 1989

[234] A.g.e.

[235] Joshua Ferris, *Ve İşimiz Bitti*, 2007

[236] A.g.e.

[237] Adrian Gostick vd., *The Levity Effect: Why It Pays to Lighten Up*, John Wiley, 2008

[238] Stephen C. Landin vd., *Fish! A Remarkable Way to Boost Morale and Improve Results*, Hodder & Stoughton, 2001

[239] "Öfke Üzerine", Seneca, *Diyaloglar ve Mektuplar* içinde

[240] Fredrick Herzberg, *The Motivation to Work*, John Wiley, 1959

[241] E. Deci & R. Ryan, *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behaviour*, Plenum Press, 1985

[242] E. Deci vd., "A meta-analytic review of experiments examining the effects of extrinsic rewards on intrinsic motivation", *Psychological Bulletin*, 125, 1999

[243] Matta 6:25

[244] Aleksandr Soljenitsin, *İvan Denisoviç'in Bir Günü*, 1962

[245] Wim Meeus and Quinten A.W. Raaijmakers, "Obedience in Modern Society: The Utrecht Studies", Journal of Social Issues, 51, 1995

[246] Fromm, *Özgürlük Korkusu*

[247] Hannah Arendt, *On Revolution*, Faber & Faber, 1964

[248] Jeffry Simpson vd., "The Association between Romantic Love and Marriage", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 12, 1986

[249] Erich Fromm, *Sevme Sanatı*, 1956

[250] Stendhal, *Aşk Üzerine*, 1822

[251] A.g.e.

[252] Helen Fisher, *Why We Love: The Nature and Chemistry of Romantic Love*, Holt, 2004

[253] D. Marazziti vd., "Alteration of the platelet serotonin transporter in romantic love", *Psychological Medicine*, 29, 1999

[254] Giuseppe Tomasi di Lampedusa, *Leopar,* 1958

[255] Lev Tolstoy, *Hikâyeler*

[256] Avner Offer, *The Challenge of Affluence: Self-Control and Well-Being in the United States and Britain Sice 1950*, Oxford University Press, 2006

[257] Rainer Maria Rilke, *Letters on Life*, Modern Library, 2006

[258] Fromm, *Sevme Sanatı*

[259] Aktaran James Gleick, *Kaos*, 1987

[260] John Milton, *Kayıp Cennet*, 1667

[261] Rush W. Dozier, *Why We Hate*, Contemporary Books, 2002

[262] Alex Comfort, *The Joy of Sex*, Quartet Books, 1972

[263] Alex Comfort & Susan Quilliam, *The New Joy of Sex*, Mitchell Beazley, 2008

[264] B. Whipple vd., *The G-Spot and Other Discoveries about Human Sexuality*, Holt, Rinehart & Winston, 1982

[265] Söz konusu hizmetlerin ayrıntısı için *bkz*. 46. Dipnot.

[266] David Levy, *Love and Sex with Robots: The Evolution of Human-Robot Relationships*, Duckworth, 2008

[267] D. Read vd., "Diversification Bias: Explaining the Discrepancy in Variety Seeking Between Combined and Separated Choices", *Journal of Experimental Psychology*, 1, 1995

[268] R. M. Rilke, *Duino Ağıtları*, 1912-1922

[269] David Blanchflower & Andrew Oswald, "Is well-being U-shaped over the life cycle?", *Social Science & Medicine*, Vol 66, Issue 8, Nisan 2008

[270] "The Body May Age, But Romance Stays Fresh", *The New York Times* , aktaran *Observer*, 25 Kasım 2007

[271] Douwe Draaisma, *Yaşlandıkça Hayat Neden Çabuk Geçer*, 2004

[272] "A Rise in Midlife Suicides Confounds Researchers", *The New York Times* , aktaran *Observer*, 2 Mart 2008

[273] L. Carstensen & J.A. Michels, "At the Intersection of Emotion and Cognition", *Psychological Science*, 14, 2005

[274] Howard S. Friedman, "Psychosocial and behavioural Predictors of Longevity", *American Psychologist*, Şubat 1995

[275] George E. Vaillant, *Aging Well: Surprising Guideposts to a Happier Life from the Landmark Harvard Study of Adult Development*, Little, Brown & Co., 2002

[276] H. Van Praag vd., "Functional Neurogenesis in the Adult Hippocampus", *Nature*, 415, 2002

[277] Shakespeare, *İki Soylu Akraba*, 5. Perde, 4. Sahne

[278] Rilke, *Letters on Life*

[279] E. M. Cioran, *Doğmuş Olmanın Sakıncası Üzerine*, 1973

[280] Sigmund Freud, *The Complete Psychological Works*, Hogarth Press, 1970

[281] Homeros, *Odysseia* (Azra Erhat – A. Kadir çevirisi, 1970)

[282] Aktaran Karl Jaspers, *Socrates, Buddha, Confucius, Jesus: The Paradigmatic Individuals*, Harvest, 1966

[283] Marcus Aurelius, *Düşünceler*

[284] Aktaran John Updike, *Due Considerations*, Hamish Hamilton, 2007

[285] Aktaran John Richardson, *Late Picasso*, Tate Gallery, 1988

[286] A.g.e.

[287] A.g.e.

[288] A.g.e.

[289] Whitney Balliett, *Collected Works: A Journal of Jazz*, St. Martin's Press, 2000

[290] Shakespeare, *Kış Masalı*, 5. Perde, 1. Sahne

[291] Lev Tolstoy, *İvan İlyiç'in Ölümü*, 1886

[292] William Yeats, *Collected Poems*, Macmillan, 1939

[293] A.g.e.

[294] Aktaran J. LaFarge, *A Talk About Hokusai*, W.C. Martin, 1896

[295] Tu Fu and David Hinton, *The Selected Poems of Tu Fu*, Anvil Press, 1990

[296] Sarah Hills, "It's time for snap, crackle and Spock", *Metro*, Şubat 2008

[297] Alex Godfrey, "Enterprise Reprised", *Guardian*, 02 Mayıs 2009

[298] Jacob Weisberg, *The Deluxe Election-Edition Bushisms*, Simon & Schuster, 2004

[299] Aktaran Francis Wheen, *How Mumbo Jumbo Conquered the World*, Harper Perennial, 2004

[300] Aktaran Andrew Smith, *Moondust*, Bloomsbury, 2005

[301] A.g.e.

[302] A.g.e.

[303] A.g.e.